

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
ИЛИМ ЖАНА БИЛИМ МИНИСТРЛИГИ**

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ

Кол жазма укугунда
УДК: 316.624

КАРИМОВА КУНДУЗХАН УСОНОВНА

**ӨСПҮРҮМДӨРДҮН ДЕЛИНКВЕНТТҮҮ
ЖҮРҮМ-ТУРУМУ: СОЦИОЛОГИЯЛЫК
ТАЛДОО**

22.00.04 – социалдык түзүлүш,
социалдык институттар жана процесстер

Социология илимдеринин кандидаты
окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертация

Илимий жетекчи: философия илимдеринин доктору,
профессор Исаев К.

Ош - 2021

ӨСПҮРҮМДӨРДҮН ДЕЛИНКВЕНТТҮҮ ЖҮРҮМ-ТУРУМУ: СОЦИОЛОГИЯЛЫК ТАЛДОО

22.00.04 – социалдык түзүлүш,
социалдык институттар жана процесстер

КЫСКАРТУУЛАРДЫН ТИЗМЕСИ:

БУУ - Бириккен Улуттар Уюму

БУК - Балдар укуктары жөнүндөгү Конвенция

БКББ - Балдарга кошумча билим берүү

БИК - Балдар иштери боюнча комиссия

БКБЫУОАБ - Балдарды коргоо боюнча ыйгарым укуктуу органдын аймактык бөлүмү

БКБИП - Баланы коргоо боюнча индивидуалдык план

БЭМ - Балдар эмгегине мониторинг жүргүзүү

БЭЭОТ - Балдар эмгегинин эң оор түрлөрү

ДМЧА - Ден-соолук мүмкүнчүлүктөрү чектелген адамдар

ИШЕК - Балдар эмгегин жоюу боюнча Эл аралык программа

КР - Кыргыз Республикасы

КЭУ - Коммерциялык эмес уюм

МӨМ - Миңжылдыкты өнүктүрүүнүн максаттары

ОТК - Оор турмуштук кырдаал

ПМПК - Психологиялык-методикалык-педагогикалык консультация

ҮМИИП - Үй-бүлө менен иштөөнүн индивидуалдык планы

ЭЭУ - Эл аралык Эмгек Уюму

ЭББУ - Эл аралык билим берүү уюму

МАЗМУНУ

КИРИШҮҮ	5
I БАП. ӨСПҮРҮМДӨРДҮН ДЕЛИНКВЕНТТИК ЖҮРҮМ-ТУРУМУН ИЗИЛДӨӨНҮН ТЕОРИЯЛЫК-МЕТОДОЛОГИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ	13
1.1. Делинквенттик жүрүм-турумду изилдөөнүн социологиялык парадигмалары	13
1.2. Укук бузууларды жөнгө салууда социалдык көзөмөлдүн ролу	31
1.3. Делинквенттик жүрүм-турумдагы өспүрүмдөрдүн көйгөйлөрүн чечүү технологиялары	46
II. КЫРГЫЗСТАНДАГЫ ӨСПҮРҮМДӨРДҮН ДЕЛИНКВЕНТТИК ЖҮРҮМ-ТУРУМДАРЫН АЛДЫН АЛУУДАГЫ ИЗИЛДӨӨНҮН МЕТОДОЛОГИЯСЫ ЖАНА ЫКМАЛАРЫ	64
2.1. Социалдык институттардын өспүрүмдөрдүн жүрүм-турумдарына тийгизген таасирин изилдөө методологиясы	64
2.2. Укук бузууларды жөнгө салуудагы социалдык профилактика	85
2.3. Өспүрүмдөрдүн арасында укук бузууларды алдын алуу боюнча социалдык институттардын ишмердүүлүгү	99
III БАП. КЫРГЫЗСТАНДАГЫ ӨСПҮРҮМДӨР АРАСЫНДА ДЕЛИНКВЕНТТИК ЖҮРҮМ-ТУРУМДУН АЛДЫН АЛУУДАГЫ ПРИОРИТЕТТҮҮ БАГЫТТАР	113
3.1. Өспүрүмдөр арасындагы кылмыштуулуктун негизги белгилери	113
3.2. Кыргызстандагы өспүрүмдөрдүн укук бузуу жүрүм-турумунун формалары жана мүнөздүк өзгөчөлүктөрү	129
3.3. Кыргызстанда өспүрүмдөрдүн делинквенттик жүрүм-турумун алдын- алуудагы приоритеттик багыттар	143
КОРУТУНДУ	159
АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ	167
Тиркеме 1.	182
Тиркеме II	185

КИРИШҮҮ

Изилдөөнүн темасынын актуалдуулугу. Делинквенттик көрүнүштөр уникалдуу жана трансформация мезгилде өзгөчө талкууга алынган маселе. Азыркы учурда актуалдуу болуп жаткан өспүрүмдөр арасындагы делинквенттик жүрүм-турум коомдун өнүгүү абалына терс таасирин тийгизүүдө. Коомдогу өзгөрүү адамдардын, үй-бүлөнүн ичиндеги мамилелерди оң гана эмес, терс кубулуштарды жаратууда. Ар кандай социалдык патология (баңгилик, сойкулук, алкоголизм ж.б.), социалдык чөйрөнү криминалдаштыруу, кескин өнүгүүсүндөгү башка терс тенденциялар социологиялык илимге өтө маанилүү көйгөйдү жаратат.

Алсак, өспүрүмдөрдүн ата-энелери социализм учурунда калыптанган жана алардын билим берүү талаптарына ылайык келген баалуулуктарды сактоо өткөн мезгилде алар тарабынан үйрөнүлүп келген. Ошол эле учурда, күнүмдүк жашоо буга чейин башка моралдык, укуктук жөнгө салуучу органдар үстөмдүк кылган, өспүрүмдөрдөн жаңы баалуулук багыттарын өздөштүрүүнү талап кылат, өзгөрүлгөн социалдык-экономикалык шарттарга натыйжалуу көнүп кетүүгө мүмкүндүк берген мамилелер. Натыйжада, бар делинквенттик жүрүм-турумдун калыптанышына алып келиши мүмкүн болгон жаш муундарды тарбиялоонун баалуулуктар тутумундагы бифуркация.

Кыргызстанда 14 жаштан 17 жашка чейинки өспүрүмдөр тарабынан жасалган кылмыштын саны статистикалык маалыматтар боюнча 2015 – жылы 1067 өспүрүм болсо 2018 – жылы 1432ге өсүп кеткен. Ал эми 14 жаштан 17 жашка чейинки кылмыш жасаган өспүрүмдөргө соттун чечими менен соттолгондордун саны 2015 – жылы 191 өспүрүм болсо 2018 – жылы 161 өспүрүм [135, <http://www.stat.kg/ru/>].

Демек, биздин коом башынан кечирип жаткан экономикалык кыйынчылыктар өлкөдөгү социалдык-экономикалык жана саясий-укуктук кырдаалды курчуткан, кеңири кулач жайган кылмыштуулук өспүрүмдөр

арасында, массалык аң-сезимде терс чагылдырылып, тийиштүү баалуулук багыттарын калыптандырып, бекемдеп жатат. Парадоксалдуу кырдаал түзүлдү, бир жагынан, радикалдуу реформалардын бүткүл жүрүшү, аларды жүзөгө ашырууга жарандардын жигердүү катышуусун талап кылса, экинчи жагынан, аларды жүзөгө ашыруунун өзгөчөлүктөрү олуттуу тоскоолдук фактор катары иш алып барган делинквенттик жүрүм-турумдун, айрыкча, укук бузуулардын жайылышына алып келди.

Делинквенттик жүрүм-турумдун заманбап кыргыз коомчулугунда кеңири жайылышы адамдардын турмушунун бардык чөйрөлөрүнө таасирин тийгизет жана алардын жашоо образындагы өзгөрүүлөрдө, баалуулук багыттарынын жана социалдык мамилелердин калыптануусунда, ошондой эле укуктук жана моралдык ченемдердин бузулушун билдирет. Натыйжада, ар кандай четтөөлөр формалары (анын ичинде мыйзамсыз, башкача айтканда, делинквенттик жүрүм-турум) социалдык институттардын, катмарлардын, топтордун жана адамдардын бир кыйла бөлүгүн камтыйт. Коомдук нормалардан четтөөлөр кеңири жайылып, көбүнчө жүрүм-турумдун рационалдуу жана жалпысынан алгылыктуу стили катары кабылданат.

Жогоруда аталган маселелер жана көрүнүштөр азыркы өспүрүмдөрдүн делинквенттик жүрүм-турумун изилдөө зарылдыгын аныктайт.

Диссертациянын темасынын ири илимий программалар жана негизги илимий-изилдөөчү иштер менен байланышы.

Диссертациялык изилдөөнүн темасы Кыргыз Республикасынын 2016-2020 жж. укуктук-ченемдик актылар аркылуу автор тарабынан иликтөөгө алынып келет. Аталган тема Ош мамлекеттик университетинин «Социалдык иштер» кафедрасында жеке инициатива катарында бекитилген. Диссертация автордун 2016-жылдан 2020-жылга чейинки илимий-изилдөө иштеринин жыйынтыгы болуп саналат.

Диссертациялык изилдөөнүн максаты - өспүрүмдөр арасында делинквенттик жүрүм-турумдагы балдардын кыргыз коомундагы сүрөттөлүшүн алып чыгуу.

Аталган максатка жетүү үчүн төмөнкүдөй милдеттер коюлган:

1. өспүрүмдөр арасында делинквенттик жүрүм-турум маселесин изилдөөнүн негизги социологиялык парадигмаларын илимий талдоо;
2. девианттык жана делинквенттик жүрүм-турумга жалпы мүнөздөмө берүү;
3. өспүрүмдөрдүн жүрүм-турумдарына үй-бүлө, мектеп жана башка социалдык институттардын тийгизген таасирин анализдеп карап чыгуу;
4. коомдун трансформация абалында өспүрүмдөрдүн делинквент жүрүм-турум маселелериндеги заманбап өзгөчөлүктөрүн аныктоо;
5. Кыргызстандагы өспүрүмдөр арасында делинквенттик жүрүм-турумду алдын алуу боюнча социалдык механизмдерин иштеп чыгуу;

Алынган жыйынтыктардын илимий жаңылыгы. Диссертацияда ата мекендик социологиялык илимдердин деңгээлинде биринчи жолу өспүрүмдөрдүн укук бузуу жүрүм-турумуна ар тараптуу талдоо жүргүзүлдү. Жаңы статус менен төмөнкү натыйжалар алынды:

1. Кыргызстанда жаңы пайда болгон социалдык-экономикалык кырдаалга байланыштуу өспүрүмдөрдүн делинквенттик жүрүм-турумга дуушар болуунун себептери илимий талдоого алынды.

2. Жашы жетпегендердин арасында укук бузууларды алдын алуу боюнча институттардын социалдык механизмдери илимий изилдөөгө алынды.

3. Өспүрүмдөр арасында делинквенттик жана делинквенттик жүрүм-турумун социологиялык талдоонун негизинде илимий аныктоолор берилди.

4. Өспүрүмдөрдү адаптациялоо жана дезадаптациялоо процессиндеги көйгөйлөр аныкталды.

5. Үй-бүлөдө өспүрүмдөрдүн социалдашуу процессиндеги кыйынчылыктары жана балдарды тарбиялоодогу ыкмалар каралды.

6. Жашы жете элек өспүрүмдөрдүн делинквенттик жүрүм-турумдарын алдын алуу боюнча иш чараларды көрүү жана келечек багыттары иштелип чыкты.

Изилдөөнүн практикалык мааниси келечекте делинквенттик жүрүм-турумдагы маселелер боюнча мамлекеттик деңгээлдеги суроолорду иштеп чыгууда, мындан аркы өспүрүмдөр, жетимдер менен иш алып барууда, социалдык-психологиялык, методикалык материалдарды түзүүгө көмөк берет. Ушунун негизинде окуу куралдарды, дарстарды, семинардык сабактарды даярдоодо практикалык маалыматтар катары колдонулушу мүмкүн. Диссертациялык изилдөөнүн негизги жоболору жана материалдары аткаруу бийлигинин органдары тарабынан жашы жете электердин делинквенттик жүрүм-турумунун региондук программасын иштеп чыгууда жана ишке ашырууда; укук бузуучу өспүрүмдөрдү коргоо боюнча жана өспүрүмдөрдүн делинквенттик жүрүм-турумунун алдын алууда иш жүргүзгөн мекемелер жана уюмдардын; "Социология", "Социалдык иш", "Социалдык педагогика" адистиктер жана багыттар боюнча окуп жаткан студенттер үчүн "Девиация социологиясы", "Делинквенттер менен социалдык иштерде", "Жашы жете электердин делинквенттүү жүрүм-турумунун алдын алуу" жана башка окуу курстарын иштеп чыгууда жана сабак окутууда колдонуу мүмкүн.

Ошондой эле келечекте делинквенттик жүрүм-турумдагы маселелер боюнча мамлекеттик деңгээлдеги суроолорду иштеп чыгууда, мындан аркы өспүрүмдөр, социалдык жетимдер менен иш алып барууда, социалдык-психологиялык, методикалык материалдарды түзүүгө көмөк берет.

Алынган жыйынтыктардын экономикалык мааниси. Өкмөттүк жана өкмөттүк эмес уюмдардын ишин оптималдаштырууда, өспүрүмдөрдүн жигердүүлүгүн жогорулатууда жана социалдык мобилизациялоодо изилдөөнүн жыйынтыктары жана иштелип чыккан сунуштары өлкө боюнча колдонууга мүмкүнчүлүк бере алат.

Коргоого алып чыга турган диссертациянын негизги жоболору:

1. Өспүрүмдөрдүн делинквенттик жүрүм-турумуна таасир этүүчү фактору болуп өспүрүмдөрдүн социалдашуусунун негизги институттары - үй-бүлө, мектеп, эс алуу чөйрөсү, эмгек дүйнөсү бүгүнкү күндө кризиске кептелгенин көрсөттү. Алардын таасиринин дал келбестиги өспүрүмдүн жеке мүнөзүнө карама-каршы талаптардын коюлушуна алып келет, алар өспүрүм мезгилинин өткөөл мүнөзүнө үстөмдүк кылып, өспүрүмгө коомдун нормаларын жана талаптарын өздөштүрүүнү кыйындатат. Айрыкча, жүрүм-турумдун делинквенттик жана криминалдык моделдерин өспүрүм чөйрөсүнө которгон ММКнын натыйжасыз таасирин белгилеп кетүү керек.

2. Жашы жете элек өспүрүмдөрдүн укук бузууларына байланыштуу социалдык көзөмөл калыбына келтирүүчү сот адилеттигинин артыкчылыктарына негизделиши керек, жашы жете элек өспүрүмдөрдүн тарбиялоо технологияларын колдонуу аркылуу. Коомдук көзөмөлдүн заманбап тутуму өспүрүмдөр арасындагы укук бузуунун көрүнүшүнө коомдун катаал реакциясын жоготушу керек, натыйжада биринчи жолу кылмыш жасаган өспүрүм коомдон обочолонууга байланышкан чектөөлөргө дуушар болбогудай. Ошентип, өспүрүмдүн коомго эрте реабилитацияланышын жана реинтеграцияланышын шарттаган альтернативдүү чаралардын тутумун иштеп чыгуу зарыл. Делинквенттик жүрүм-турумдан арылууда профилактикалык чараларды өспүрүмдөргө медициналык жана психологиялык жардам көрсөтүү менен айкалыштыруу талаптандырылат.

3. Делинквенттик жүрүм-турумдагы өспүрүмдөрдүн санынын көбөйүшүнүн алдын алуу боюнча чараларды көрүү мамлекеттик стратегиялык көз карашты өзгөртүү менен коштолушу керек. Себеби, ички жана тышкы мигранттардын, жаш үй-бүлөлөргө коом жана мамлекет тарабынан катуу көзөмөлгө алуу, үй-бүлө институтун бекемдөө боюнча массалык маалымат каражаттары аркылуу пропагандаларды жүргүзүү, энелерди баладан ажыратпоо мыйзамдарын иштеп чыгуу керектигин аныктадык.

4. Негизги милдет - укук бузуу көрүнүштөрүнүн алдын алуу жана келип чыккан жагымсыз кесепеттерди жоюу. Кылмыштуулуктун алдын алуу ар тараптуу болушу керек, бардык профилактика субъекттеринин иш-аракеттерин координациялоо зарыл. Өспүрүмдү кылмыш жасагандыгы үчүн жазалоо үчүн санкцияларды кабыл алууда коомчулуктун ролу күчөтүлүшү керек. Жашы жете элек өспүрүмдөр арасындагы кылмыштуулуктун алдын алуунун социалдык механизмин карап чыгып, алдын алуу боюнча инспекторлордун ишин координациялоонун зарылдыгын белгилей кетүү керек; өспүрүмдөр менен иштөөчү профилактикалык иш-аракеттердин инспекторлорду туура кадрлар менен камсыз кылуу; жашы жете элек кылмышкерге таасир этүү чараларын кеңейтүү; республикалык жана аймактык деңгээлде кылмыштуулуктун алдын алуу программаларын түзүү; тийиштүү программалар үчүн жетиштүү каржылоону камсыз кылуу. Өспүрүмдөрдүн делинквенттик жүрүм-турумунун алдын алуудагы регионалдык аспект жергиликтүү деңгээлде көрсөтүлгөн темада болгон көрсөткүчтөрдүн өзгөчөлүктөрүнө (анын ичинде социалдык-экономикалык, саясий, адеп-ахлактык ж.б.) ылайыктуу чараларды көрүүгө мүмкүндүк бериши керек.

5. Азыркы учурда биздин өлкө жашы жете элек өспүрүмдөрдүн девиациясынын жогорку динамикасына туш болгонун эске алып, делинквенттик жүрүм-турумдун алдын алууда чет элдик тажрыйбаны эске алуу керек, буга чейин өспүрүмдөрдүн делинквенттик жүрүм-турумун жеңүү боюнча конкреттүү өнүгүүлөр камтылган. Өспүрүмдөрдүн делинквенттик жүрүм-турумунун алдын алуу алкагында коомдук уюмдардын активдүүлүгүн жогорулатуу керек. Жашы жете электердин делинквенттик жүрүм-турумун жеңүү үчүн жалпы жарандык коомдун катышуусу зарыл.

Издөнүүчүнүн жеке салымы. 2016-жылдан баштап изденүүчүнүн демилгесинде аталган тема боюнча социологиялык изилдөөлөргө илимий анализ жасалып, 2020-жылы автор өзү тарабынан социологиялык изилдөө

жүргүзгөн. Бул изилдөө социологиянын сандык жана сапаттык ыкмаларын колдонууну талаптандырды. Алсак, документтерди анализдөө, статистикалык маалыматтар, тема боюнча чагылдырылган илимий эмгектер талданды. Кокустук ыкма менен 400 респондент он-лайн (интернет аркылуу-google forme программасы) тарабынан сурамжыланды. Практика жүзүндө кокустук ыкма аркылуу сурамжылоо жүргүзүүдө 400 респондент репрезентативдүүлүктү тастыктайт, себеби тандаманын бирден бир ишенимдүү түрү экени далилденген. Он-лайн сурамжылоого 14 жаштан 17 жашка чейинки өспүрүмдөр кирген. Алардын 47,4 % кыздар жана 52,6 % эркек өспүрүм курактагылар катышты. Улуту боюнча: 18 % - орустар, 26 % - өзбек улутундагылар жана 56 % - кыргыздар.

Диссертациянын жыйынтыктарынын апробациясы. Диссертант төмөндөгүдөй эл аралык, республикалык жогорку окуу жайларында болуп өткөн илимий-практикалык конференцияларга, симпозиумдарга, тегерек столдорго катышкан:

Диссертант төмөндөгүдөй эл аралык, республикалык жогорку окуу жайларында болуп өткөн илимий-практикалык конференцияларга, симпозиумдарга, тегерек столдорго катышкан: Өзгөрүлүп жаткан дүйнөдөгү жергиликтүү башкаруунун модернизациясы аттуу эл аралык симпозиум (2012-жылдын 30-31-май, Бишкек шаары); ОшМУнун 75 жылдык мааракесине карата «Билим берүүнүн, илимдин заманбап маселелери, интеграциялануу процессинде жана өлкөнүн туруктуу өнүгүүсүндө университеттердин ролу» аттуу эл аралык конференция (Ош шаары, 22-апрель 2014-жыл); «Социалдык иштердин абалы жана өнүгүүсү» аттуу республикалык илимий конференция (Ош шаары, 2016-жыл, 22 – ноябрь); ЕС колдоосу менен Финляндиянын ABILIS фондунун «ДМЧ адамдардын укуктарын жана мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүү жана катышуусу» окуу программаларынын тапшырмаларын аткаруу боюнча «Азыркы учурдагы мүмкүнчүлүгү чектелген адамдарга карата социалдык иштердин социалдык-

укуктук маселелери жана чечүү жолдору» аттуу аймактык илимий-практикалык конференция (Ош шаары, 2018-жыл, 19-октябрь).

Жыйынтыктардын жарыяланышы. Диссертациянын негизги жоболору жана жыйынтыктары 13 илимий эмгекте толук чагылдырылган.

Диссертациянын түзүлүшү. Диссертация кириш сөздөн, ар бири параграфтарды камтыган үч баптан, корутунду, колдонулган адабияттар жана тиркемелерден турат. Диссертациялык иштин мазмундуу көлөмү 190 бетти камтып, 19 диаграмма жана 5 таблицадан турат.

I БАП. ӨСПҮРҮМДӨРДҮН ДЕЛИНКВЕНТТИК ЖҮРҮМ-ТУРУМУН ИЗИЛДӨӨНҮН ТЕОРИЯЛЫК- МЕТОДОЛОГИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ

1.1. Делинквенттик жүрүм-турумду изилдөөнүн социологиялык парадигмалары

Азыркы дүйнөлүк коомчулукта болуп жаткан «криминализмдин», «экстремизмдин», «терроризмдин», ошондой эле, «баңгилик», «араккечтик» сыяктуу социалдык залалдуулук шарттарында балдарды, оспурумдорду социалдык тарбиялоонун көйгөй маселелерин концептуалдуу талдоого алуу менен алардын аксиологиялык деңгээлин илимий айкындоо, праксиологиялык маңызын ачып көрсөтүү – абдан маанилүү болуп олтурат.

Үй-бүлө - бала үчүн негизги социалдык фактор. Ал аны менен бирге социалдашат жана андагы көз караштарды салттарды жүрүм-турумдарды жана пикир алышууну өзүнө сиңирет. Бүгүн өспүрүмдөрдүн арасында ар түрдүү социалдык көйгөйлөр бар. Алардын арасында жетим балдар, чектен чыккан жүрүм-туруму менен, ташталган, кароосуз, багуусуз калган, өздөрүнүн эле ата-энелер тарабынан зомбулуктун курмандыктарына айлангандар бар. Алардын билим алуусунда жана жүрүм-турумунда маселелери бар. Анын ичинде мыйзам бузуулар да бар.

Жашы жете электер тарабынан мыйзам бузуулардын саны өсүүдө. Укук бузуу жалпы коомдун кызыкчылыктарына же жарандардын жеке кызыкчылыктарына каршы багытталган коомго каршы жүрүм-турумдун формаларынын бири болуп саналат. Жарандардын жүрүм-туруму юриспруденция көз карашынан алганда укукка ээ жана укукка жатпаган болуп калышы мүмкүн. Укукка жатпаган аракеттер же укук бузуулар укук ченемдерине каршы келген юридикалык факторлорду билдирет. Алар өлкөдөгү тартипти бузган.

Бизге белгилүү болгондой укук бузуулар кылмыш жана жорук болуп бөлүнөт. Кылмыш – бул эң коомдук коркунучтуу жосунду кылмыш-жаза мыйзамында каралган жазыктык жоопкерчилик курагына жеткен адам (ниет

менен же байкабастыктан) жасалган кылмыш. Ошондой эле ал кылмыш жаза мыйзамында коомдук мамилелерге коркунуч жаратуучу жүрүм-турум нормаларынын чегинен чыккан, антисоциалдык деп крсотулот.

Жорук - бул чоң коомдук коркунучту камтыбаган, укукка каршы жана күнөөлүү жосун. Укук формасында жорук селсаяктык, майда уурулук, аракеттик ж.б. көрүнөт. Жоруктар административдик, жарандык, эмгектик жана укуктун башка тармактарынын ченемдери менен жөнгө салынат. "жорук" сөзү менен "деликтиктин" синоними болуп саналат. Деликт (лат. delictum – бузуу, күнөө) – зыян келтирген жана зыян алып келе турган мыйзамсыз аракети, жорук, укук бузуу. Деликт - Кыргыз Мыйзамында колдонулбайт, бирок илимий–укуктук адабиятта кеңири пайдаланылат. Жорук – укукка каршы жүрүм-турум - бул делинквенттик жүрүм-турум. Делинквенттик жүрүм-турум өспүрүм куракта башталат. Делинквент - бул укук бузуучу тагыраак айтканда социалдык чектен чыккан жүрүм-туруму бар адам. Өспүрүм-делинквенттер мыйзамды бузган же мыйзам менен чатагы бар балдар.

Мыйзам менен чатагы бар балдар – бул айыпталуучу, кылмыш жасоого шектүү, кылмыш жасагандыгы үчүн соттоло тургандар жана соттолгондор, ошондой эле административдик укук бузуу деп таанылган мыйзамдар менен белгиленген тартипте административдик укук бузууга күнөөлүү болуп саналат.

Өспүрүм-делинквенттер кыйын турмуштук кырдаалга кабылган балдар. Мындай кырдаалга кабылгандар, эреже катары, ата-энесинин камкордугусуз калган, аз камсыз болгон жана толук эмес үй-бүлөлөрдө, зомбулуктун курмандыгы болушкан же кылмыш жасаган, көзөмөлсүз жана кароосуз калган балдар. Ошондой эле балдар, өз алдынча же үй-бүлөсүнүн жардамы менен жоюга мүмкүн эмес жагдайлары көрсөтүлгөн.

Делинквенттик жүрүм-турум социология, криминология, психология, педагогика жана социалдык иште изилдөө предмети болуп саналат. Ошол эле

учурда, адабияттарда "делинквенттик жүрүм-турум" термининин бирдиктүү аныктамасы жок. Айрым авторлор девианттык жана делинквенттик жүрүм-турум түшүнүгүн аныкташат. Бирок көпчүлүгү делинквенттик жүрүм-турум девианттык жүрүм-турум деп эсептешет. А.Е.Личко девианттык жүрүм-турум кеңирирээк түшүнүк экендигин жана ал укук бузууларды камтыйт деп жазат. Делинквенттик жүрүм-турум - бул криминалдык кылмыштардан айырмаланып, башкача айтканда Кылмыш-жаза кодексинде каралган оор кылмыштарга караганда майда, женил укук бузуулардын жоруктардын тизмеги [54, 85-86-бб.]. Е.В.Змановская делинквенттик жүрүм-турумдун эки аныктамасын берет. Биринчисинде, делинквенттик жүрүм-турум белгилүү бир адамдын, белгилүү бир коомдо жана белгилүү бир убакытта орнотулган мыйзамдардан четтеп, башка адамдардын жыргалчылыгына же коомдук тартипке коркунуч келтирип, алардын өзгөчө көрүнүштөрүндө кылмыш жоопкерчилигине тартылуучу иш-аракеттери деп чечмеленет [29, 97-б.]. Экинчи аныктамада, делинквенттик жүрүм-турум антисоциалдык деп табылган. Бул укуктук ченемдерге каршы келген, коомдук түзүлүшкө жана айланадагы адамдардын жыргалчылыгына коркунуч келтирген жүрүм-турум. Ага мыйзам тарабынан тыюу салынган бардык аракеттер же аракетсиздиктер кирет [29, 33-б.]. Ошентип, Змановскаянын айтымында, укук бузуу мүнөзү мыйзам бузуу, коомдук тартипке жана башка адамдардын жыргалчылыгына коркунуч келтирүү менен мүнөздөлөт. В.И.Добренков менен А.И.Кравченко социологияда делинквенттик жүрүм-турум мыйзамсыз аракеттердин же кылмыштардын жыйындысы катары каралат деп жазышат [25, 248-б.].

Ошентип, делинквенттик жүрүм-турумдун жогорудагы аныктамаларынан көрүнүп тургандай, илимий чөйрөдө басымдуу көз караштар делинквенттик жүрүм-турум девианттык жүрүм-турум болуп саналат. Дагы бир түрдүүлүк айрым авторлор тарабынан кылмыштуу жүрүм-турум же делинквенттик жүрүм-турум деп аталат. Бирок, кийинчерээк көпчүлүк авторлор кылмыштуулук менен болгон укук бузууларды аныкташат.

Девианттык жана делинквенттик жүрүм-турумдун маңызын тереңирээк түшүндүрүү үчүн авторлор девианттык жүрүм-турумдун аныкталган теорияларына кайрылышат. Алар девианттык жүрүм-турумду антропологиялык, психологиялык ыкмалар аркылуу карашат, бирок бизди изилдөөчүлөр тарабынан алардын алкагында иштелип чыккан социологиялык ыкмалар жана теориялар көбүрөөк кызыктырат. Социологиялык ыкма функционалисттик теорияны (Э. Дюркгейм жана Р.Мертон), интеракционисттик жааттагы теорияны (Э. Лемерт, Г.Беккер, И. Гофман), конфликтологиялык жааттагы теорияны (Дж. Тейлор, П. Уолтон, Д. Янк жана С. Коэн) камтыйт, контролдун келечеги (Т. Хирши), социалдык окутуунун келечеги (Э. Сетерланд). Ошол эле учурда, перспектива деп социалдык кубулуштарды белгилүү бир көз караш менен кароо деп түшүнүшөт [45, 57-69-бб.].

Функционалдык көз караш менен карай турган биринчи теория Дюркгеймге таандык. "Коомдук эмгекти бөлүштүрүү жөнүндө" (1893) эмгегинде Дюркгейм аномия түшүнүгүн киргизет. Аномия - бул өткөөл жана кризистик мезгилдерге мүнөздүү баалуулук-ченемдик вакуумдун жана коомдун өнүгүшүндөгү абалдын, эски социалдык ченемдер жана баалуулуктар иштебей калганда, жаңылары али орной элек абалы [26, 556-б.].

Дагы бир "Самоубийство: Социологический этюд" аттуу эмгегинде илимпоз аномия түшүнүгүн иштеп чыгууну улантып, аны девианттык жүрүм-турум категориясы аркылуу түшүндүрөт. Э.Дюркгейм учурда коом кризисти же башка социалдык өзгөрүүлөрдү башынан өткөрүп жатат, ал адамга таасир эте албайт деп эсептеген. Натыйжада, адам эмне кылуу керек, эмне туура эмес экендигин биле албайт. Себеби, эски нормалар эскирип, жаңылары али калыптана элек. Ошентип, коомдогу тез өзгөрүүлөр мезгилинде, девианттык жүрүм-турумга өбөлгө түзгөн аномалдуу кырдаал келип чыгат [25, 89-б.]. Кийинки автор Р.Мертон, Дюркгеймдин жолун жолдоочу. Ал социалдык теорияда жана социалдык түзүмдө аномия теориясын иштеп чыгууну

уланткан. Автор коомдо "күрөшүүгө арзый турган нерселер" бар деп эсептейт; адам бул нерселерди ыйгарым укуктуу жол менен ала албаганда, ал күч, алдоо, күч колдонушу мүмкүн [58, 247-б.].

Ошондуктан девианттык жүрүм-турум жалпы максатка калктын көпчүлүк бөлүгү бекитилген ыкмалар менен жетише албаганда көбөйөт. Ошентип, функционалдык теориянын алкагында авторлор коомдо болуп жаткан өзгөрүүлөргө, коомдо басымдуулук кылган баалуулуктардын структурасына жана ушул баалуулуктарга жетүүнүн мыйзамдуу жолдоруна көңүл бурушат. Ушул аспектилерге жараша, авторлордун айтымында, девианттык жүрүм-турумду эске алуу керек. Кийинки перспектива биз интеракционист деп атап, негизги термин өз ара аракеттенүү же динамикалык өз ара аракеттенүү жана эки же андан ашык өзгөрмөлөрдүн ортосундагы байланыш, качан бир өзгөрүлмө чоңдугу башка өзгөрүлмөлөрдүн чоңдугуна таасир этеуусун билдирет. Девианттык жүрүм-турумду түшүндүрүүнүн концептуалдык моделинин ушул көз карашта келтирилген негизги өкүлдөрү Эдвин Лемерт, Ховард Беккер жана Ирвинг Гофман эмгектерине негизделген [45, 63-78-бб.]. Мындай жазуулар Г.С. Ковтундун "Социология девиантного поведения" деген эмгегинде белгиленген. Ошондой эле бул окуу колдонмосунда мындай деп айтылат: «Девианттык жүрүм-турумду түшүндүрүү үчүн Лемерт сунуш кылган модель экинчи четтөө теориясы деп аталган. Анын айтымында, көпчүлүк адамдар күнүмдүк жашоодо коомдук нормаларды бузушат, башкалары бул аракеттерге көз жумуп коюшат, ал эми нормаларды бузган адам, сыягы, өзүн девиант деп эсептебейт. Лемерт мындай жүрүм-турумду негизги четтөө деп атайт» [45, 23-26-бб.].

Делинквенттик жүрүм-турумду изилдөөдөгү кийинки перспектива башкаруу(контроль) теориясы тарабынан берилген. Анын авторлорунун бири - Тревис Хирши. "Причины делинквентности" (1969) эмгегинде ал мындай деп жазган: "адамдар коом кабыл алган баалуулуктарга канчалык көп ишенишсе (мисалы, мыйзамдардын тууралыгына), ошончолук ийгиликтүү окууга,

коомдук жактырылган иш-чараларга катышууга умтулушат жана алардын ата-энелерине, мектепке, теңтуштарга болгон ынактыгы канчалык жигердүү болсо, алардын девианттуу аракеттерди, жоруктарды жасашы азыраак ыктымалдуу" [120, 161-б.]. Т.Хиршинин социалдык чектөө теориясы. Адамдарды девианттык иш-аракеттерден коом менен болгон байланышы аркылуу гана сактайт. Ал эми табияты боюнча адамдар эгоцентристтик жандыктар болуп саналат жана мүмкүнчүлүк болуп калса, девианттык иш-аракетти, ал тургай кылмышты жасашы мүмкүн. Ошентип, адам табиятынан кылмышкер, бирок коом аны ооздуктай алат.

Хиршинин айтымында, укук бузгандар көбүнчө өзүн өзү башкара билүү деңгээли төмөн адамдар болушат, бул балалык мезгилдеги жетишсиз социалдашуунун натыйжасы. Төмөн өзүн-өзү кармай билүү укук бузууларга же кылмыштуулукка гана эмес, тамеки чегүүгө, алкоголизмге жана ар кандай кырсыктарга алып келген аракеттерге алып келет. Өзүн-өзү контролдоонун төмөн деңгээлинин башаты баланын алгачкы социалдашуусун жүзөгө ашырган үй-бүлөдө. Албетте, ата-энелердин басымдуу көпчүлүгү балдарын кылмышкер катары тарбиялабайт, бирок аларга тийиштүү көңүл бурбай, кам көрбөй эле, өз салымдарын кошушат. Социалдаштыруунун натыйжалуулугун төмөндөтүүчү факторлордун катарында Хирши экономикалык жетишсиздикке, иштеген ата-энелерге, үй-бүлөнүн бузулушуна, жалгыз үй-бүлөгө, мектептин начар жөнгө салынышына тиешелүү экендигин айтат.

Биз карай турган дагы бир социалдык перспектива дифференциалдык ассоциациянын теориясы менен чагылдырылган. Авторлордун бири, бул Эдвин Сазерленд. "Криминологиянын негиздери" (1939) деген эмгегинде ал девианттык жүрүм-турумду башка адамдар менен өз ара аракеттенүү жолу менен үйрөнсө болот деп айткан [45, 118-б.]. Сазерленддин айтымында, девианттык жүрүм-турум башкалар сыяктуу эле үйрөнүлөт; индивиддин шайкештикке же девиацияга умтулуусу, салттуу жүрүм-турумду кубаттап же четке каккан адамдар менен болгон байланыштын санына көз каранды.

Ошентип, социология адамдардын девианттык жүрүм-турумун түшүндүрүү боюнча көптөгөн ыкмаларды иштеп чыккан. Алардын ичинде аномия теориясы, стигматизация теориясы, маданий конфликт теориясы, моралдык паника теориясы, контрол теориясы, дифференциалдык ассоциация теориясы бар. Ушул теориялардын авторлору девианттык жүрүм-турумдун пайда болушу жөнүндө бирдиктүү пикирди карманышпагандыгын, бирок алардын ар бири өз ыкмасында түшүндүргөнүн эске алыңыз. Айрым авторлор коомго девианттык жүрүм-турумдун калыптанышына таасир этүүчү фактор катары чоң көңүл бурушкан. Башка авторлор жеке адамдардын мындай жүрүм-турумдун калыптанышына тийгизген таасири жөнүндө сөз кылышат.

Социалдык ченемдердин бузулушу олуттуу жана жеңил ойлуу, аң-сезимдүү жана кокустуктан болушу мүмкүн. Билип-билбестен, мыйзамсыз жүрүм-турум категориясына кирген бардык олуттуу укук бузуулар - мыйзамсыз жүрүм-турум же делинквенттик деп аталат. Девиант жана делинквенттик жүрүм-турумду төмөнкүдөй айырмалоого болот. Биринчиси - салыштырмалуу, экинчиси - абсолюттук. Кайсы бир адам же топ үчүн четтөө башка же башкалар үчүн адат болуп калышы мүмкүн. Жогорку класс алардын жүрүм-турумун норма деп эсептейт, ал эми башка класстардын өкүлдөрүнүн, айрыкча, төмөнкү класстардын иш-аракеттери четтөө болуп саналат. Жүрүм-турум белгилүү бир топтун маданий ченемдерине байланыштуу деп эсептелет. Ал эми мыйзамсыз жүрүм-турум өлкөнүн мыйзамдарына таптакыр байланыштуу эмес. Социалдык төмөнкү класстын өкүлдөрү тарабынан көчөдө талап-тоноону кадимки киреше түрү же социалдык адилеттүүлүктү орнотуу жолу деп эсептелет. Бирок бул четтөө эмес, кылмыш, анткени абсолюттук норма бар - каракчылыкты кылмыш деп эсептеген укуктук мыйзам.

Башкаларга караганда, кылмыштар көбүрөөк орун алган шаардын райондорун криминогендик деп аташат, ал эми девиант же укукка сыйбаган аракеттерди жасашы мүмкүн болгон калктын категориялары тобокелдик

топтору деп аталат. Социология кылмыштуулукту коом үчүн кыйратуучу социалдык көрүнүш катары карайт [4. 8-б.].

Коомдук коркунучтун деңгээлине жеткен жана жазык мыйзамы менен аныкталган девианттык жүрүм-турумдун салыштырмалуу туруктуу кеңири таралган формасы катары аныктоого болот.

Заманбап процесстерди изилдөөчүлөр трансформацияга дуушар болгон коомдордо девиант жана делинквенттик жүрүм-турум кеңири жайылгандыгына көңүл бурушат. Андан тышкары, коомдун жалпы кризисинде ал жалпы мүнөзгө ээ болот. Кризис күчөгөндө, алардын абалына нааразычылык күч алууда. Коомдук нааразычылыктын массалык сезими, талаптын жоктугу коомдон алыстап, тынчсыздануунун күчөшүнө алып келет. Коомдук нааразычылыктын кесепеттеринин бири - пессимисттик маанайдын өсүшү жана атүгүл начарлаган калктын көрүнүшү (көңүл чөгүү, башаламандык). Аномияга мүнөздүү реакциялар - бул максатка жетүү каражаттарына кайдыгерлик, цинизм, экстремизм. Девианттык жүрүм-турум механизми ченемдик жөнгө салуунун, инсандык өзгөчөлүктөрдүн, анын ченемге болгон мамилеси жана чыныгы турмуштагы конфликт кырдаалын талдоо аркылуу ачылат [26, 41-б.].

Девианттык жүрүм-турумдун социологиясы өнүгүүнүн жүз жылдык тарыхына ээ, ал бузулгандыктын жана кылмыштуулуктун түшүнүктөрүн, маңызын жана социалдык маанисин аныктоого ар кандай мамилелер менен көрсөтүлөт.

Позитивизмдин көз карашынан четтөө анализи көбүнчө мыйзамсыздык менен четке кагууну теңейт. Кээ бир позитивисттик мамилелер девианттык жүрүм-турумдун себептери болгон биологиялык факторлорду караштырат, ал эми психологиялык багытталган теориялар девианттардын белгилүү бир психологиялык өзгөчөлүктөрүндө девианттык жүрүм-турумдун себептерин көрөт.

"Келишимдик реалдуулук", "кырдаалды аныктоо" сыяктуу түшүнүктөр менен иштөө, иштөөдөн баш тартуунун интерактивисттик мамилеси эрте иштеген интерактивисттердин эмгектеринде иштелип чыккан - С. Кули, В. Томас, Дж.Мид жана андан кийинки изилдөөчүлөр, айрыкча, И. Хоффман, Г. Блумердин айтымында, иш-аракеттер девиант болуп калат, анткени алар девиант деп которулат. И. Хоффман, анын пикири боюнча, инсандын жүрүм-турумуна болгон реакциясы аркылуу күчтөндүрүлө турган социалдык идентификация концепциясын киргизди [20, 38 б.].

Социо-позитивисттик теориялар Чикаго мектебинин социалдык-экологиялык мамилесинин алкагында, айрыкча Р. Парктын, Р.Маккензи, Э.Бергесстин эмгектеринде иштелип чыккан. Шаардык аймак бөлүнгөн "адеп-ахлактык аймактардын" жашоочуларынын жүрүм-турумун талдап, аталган авторлор бул аймактардын айрымдары үчүн өз моралдык принциптерине ылайык жашап, сойкулук, баңгилик жана аракеттик сыяктуу девианттык жүрүм-турумдун айрым түрлөрү алгылыктуу экендигин көрсөттү. Бирок, алардын эмгектеринде социалдык дезорганизация деген түшүнүк жетиштүү түрдө берилген эмес [33, 168-б.].

Э. Дюркгейм жана Р.Мертон эмгектеринде социалдык-позитивисттик теориялардын варианттарынын бири жана аномии түшүнүгүнө негизделген функционалисттик түшүнүк ачылган [26, 43-б.]. Р.Мертондун көз карашы боюнча, девианттык жүрүм-турум инсан үчүн да, анын айланасындагы адамдар үчүн да иштейт. Ал эми эгерде сот чечимдери терс болсо, анда адам ага "зыянга учураган" мүнөзгө ээ болот. Дж. Беккер "девианттык карьера" деген түшүнүктү киргизип, жеке адам кандайча девиант болоорун, кандайдыр бир девианттык карьера кандайдыр бир этаптардан өткөндүгүн көрсөткөн [33, 69-б.].

Четке кагуунун структуралык теориялары, анын ичинде чыр-чатактар теориясы, жакшылык менен жамандыктын белгилүү стандарттарын түзгөн жана киргизген бийликтин жана ушул ченемдер (же девианттык

окшоштуктар) жүктөлгөн субъекттердин ортосундагы карама-каршылыкты эске алуу зарыл деп эсептейт.

Девианттык жүрүм-турумду заманбап Батыш изилдөөсүнөн Д.Доттер, П. Монсон, Х. Хейес сыяктуу илимпоздордун эмгектери чоң кызыгууну туудурат, алар четтөөнүн бир түрү катары делинквенттүүлүктү түшүндүрүүдө жаштардын укук бузууларын интеграцияланган теорияны колдонушат. Х.Хейес социалдык окутуу жана социалдык көзөмөлдөө теориясы кылмыштуулуктун ар кандай фазалары жөнүндө пайдалуу маалымат берет деп көрсөтөт. Бирок, бул теориялардын эч бири бүтүндөй укук бузуу процесстерин түшүндүрө албайт. Социалдык көзөмөл теориясы укук бузууларды түп-тамырынан бери түшүндүрүүгө көбүрөөк ылайыктуу, ал эми “эн белгиси” теориясы уланып жаткан укук бузууларды түшүндүрүүгө ылайыктуу [109, 59-б.].

Хейес "эн белгиси" теориясынын элементтерин, дифференциалдык байланыштарды (ассоциацияларды), социалдык окутууну жана социалдык көзөмөлдү баштапкы жана учурдагы укук бузууларды түшүндүрүүчү моделге айкалыштырат. Жаштардын үч улуттук сурамжылоосунун маалыматтарын анализдөө Хейестин теориялык моделин тастыктайт жана социалдык көзөмөлдүн алсыздыгы жаштардын кылмыштуу дүйнө менен байланышууга, кылмыштуу жүрүм-турумун үйрөнүүгө жана биринчи кылмыштарды жасоого мүмкүндүк берет. Алгачкы кылмыштуулук ата-эне тарабынан терс баа берүү ыктымалдыгын жогорулатат. Бул баалоолор келечекте укук бузуулардын ыктымалдыгын күчөтүүдө. Хейес тарабынан алынган натыйжалар жаштардын кылмыштуулугун иликтөө боюнча бирдиктүү теорияны колдонуу үчүн зор аргумент катары кызмат кылат. Коомдук терс санкциялар менен баштапкы жана кийинки укук бузуулардын ортосундагы байланыш Х. Каплан жана К.Дамфаустун чыгармаларында каралат.

К. Боудич өзүнүн эмгегинде мектептеги коомго каршы жүрүм-турум проблемаларын, оптималдуу стратегияларды жана аны жоюу тажрыйбасын

талдайт; социалдык көзөмөлдүн факторлорундагы жыныстык айырмачылыктарды С.Г. Тиббетс жана Д.К. Херц карайт; кылмыштуулуктун, баңгиликтин жана башка девианттык адаптациялардын көйгөйлөрүн Х.Б. Капландын лонгитюддук изилдөөлөрдүн мисалында Е.Е.Лабеффтин эмгектеринде чагылдырылган; "криминалдык адамдын" пайда болуу себептерин М. Экерстром карап чыккан. [3, 870-б.].

Девианттык жүрүм-турумду аныктоонун түзүмүн, четтөөгө коомдун реакциясынын формаларын жана девиацияга катышуунун социалдык-психологиялык факторлорун эске ала турган бирдиктүү четке кагуунун теориясы али иштелип чыккан эмес.

Девианттык жүрүм-турумдун ички изилдөөлөрү эки багытта өнүккөн. Алардын бири кылмыш укугунун социологиялык мектеби жана баңгилик, алкоголизм, сойкулук жана өз өмүрүнө кол салуу сыяктуу девианттык жүрүм-турумдун айрым түрлөрүн изилдөөгө багытталган. Экинчи багыт - девианттык жүрүм-турум социологиясынын жана социалдык көзөмөлдүн атайын социологиялык теория катары калыптанышы менен байланыштуу.

Бул көйгөйдүн өнүгүү деңгээлин эске алуу менен, бул маселе узак убакыт бою социалдык четтөөлөрдүн айрым түрлөрүн изилдөө алкагында каралып келгендигин белгилей кетүү керек. Айрыкча, бир кыйла олуттуу мезгилдин ичинде, кылмыштуулукту талдаган ата мекендик криминологдордун эмгектеринде көп көлөмдө материалдар топтолгон. Демек, кылмыштуулукту иликтөөгө социологиялык мамиленин өнүгүшү криминологиянын тарыхы боюнча эмгектерде чагылдырылган. Кымбат баалуу тарыхый маалыматтар криминологиянын калыптанышына зор салым кошкон жана кылмышкерликтин жүрүм-турумун изилдөөнүн социологиялык аспектилерине кызыккан бир катар орус изилдөөчүлөрүнүн эмгектеринде келтирилген.

Изилдөөлөрдү укук социологиясынын чегинде карап чыгуу маанилүү. Укук коргоо органдарынын социалдык натыйжалуулугун изилдөөгө

кайрылып, авторлор мыйзамсыз жүрүм-турумдун социологиялык көйгөйлөрүнө сөзсүз түрдө токтолушту.

Коомду аныктоочу, америкалык социолог Т.Парсонс "коом бул өзүнүн айлана-чөйрөсүнө байланыштуу система катары өзүн-өзү камсыз кылуунун эң жогорку деңгээлине жеткен социалдык тутумдардын бардык ааламдарынын арасындагы социалдык тутум" деп жазган. Бул көз караш - коомдун белгилүү бир адам инсандарынан турган билим катары каралышы. Эгерде коом социалдык тутумдун өзгөчө бир түрү болсо, анда девиант же девианттык жүрүм-турумду эске алуу менен, бул түшүнүк биринчи кезекте социалдык норма түшүнүгү менен тыгыз байланышта экендигин белгилей кетүү керек. Ошентип, айрым изилдөөчүлөр социалдашуу нормасын үч негизги түр менен көрсөтсө болот: идеалдуу, нормативдик жана реалдуу [67, 107-б.].

Социалдаштыруу ченеминин идеалдуу түрү - инсандын өнүгүүсүн белгилүү бир стандартка жакындаштыруу, ошондуктан ал объективдүү чындыктан алыс. Ченемдик тип инсандын коомго интеграциялануусун кантип камсыз кылуу жөнүндө расмий жоболорго негизделген. Чыныгы түр жогорку өзгөрүлмөлүүлүк менен байланыштуу, анткени ал инсандын жүрүм-турумунун өз алдынчалуулугуна байланыштуу. Ушуга байланыштуу, азыркы коомчулукта, ошондой эле анын айрым жарандарынын арасында, ар кандай девианттык формалардын социалдык маани-маңызы жөнүндө кеңири маанидеги бир пикир бар. Буга байланыштуу, трансформациялоо учурунда, учурдагы социалдык жана мыйзам ченемдери адамдардын, айрыкча айрым социалдык топтордун, мисалы өспүрүмдөрдүн, белгилүү бир кубулуштун зыяндуулугу, коркунучу, негативдүүлүгү жөнүндө пикирлеринен айырмаланат. "Жакшылык менен жамандык идеялары адамдардан кылымга, кылымдарга чейин ушунчалык өзгөрдү, ошондуктан алар көбүнчө бири-бирине карама-каршы келишкен." Бирок, конкреттүү адамдардын субъективдүү баалоосу ушул социалдык кубулуштун мүнөзүнө таасир эте албайт.

Башка изилдөөчүлөр ушул көйгөйдүн чегинде нормалардын эки түрүн карашат: адаптация жана социалдык ченемдер. «Эгерде биринчи учурда, объекттин коопсуздугу камсыз кылынган структуралык жана функционалдык өзгөрүүлөрдүн жол берилген чектери жөнүндө сөз болуп жатса, анда экинчи учурда норма жол берилген (уруксат берилген же милдеттүү) жүрүм-турумдун, жеке адамдардын, социалдык топтордун тарыхый белгиленген чектерин, чараларын, аралыктарын аныктайт. Бул эки түшүнүк, эгерде социалдык норма коомдун объективдүү мыйзамдарына туура келсе, анда дал келиши мүмкүн, эгерде социалдык норма коомдун жана мыйзамдардын кызыкчылыктары жөнүндө бурмаланган идеялардын (мифологизацияланган, идеологияланган ж.б.) натыйжасы болсо».

Айрым белгисиздиктерге жана адаптивдик норма менен социалдык ченемдин ортосундагы айырмачылыкка карабастан, биздин ишибизде өспүрүмдөрдүн жеке адамга да, бүтүндөй коомго дагы бир коркунуч туудурган укукка жат аракеттеринин түрлөрү каралат. Булар «социалдык патология» деп аталган учурлар. Алардын арасында кылмыштуулук, баңгилик жана сойкулук коом үчүн эң коркунучтуу. Үчүнчү топ изилдөөчүлөрү социалдык ченем түшүнүгүн кароодо, «социалдык ченем - бул типтеги социалдык байланыштарды жана мамилелерди чагылдырган, ушул тапта же социалдык топтун өкүлдөрүнүн көпчүлүгүнө мүнөздүү болгон, алар тарабынан бекитилген жана көп кездешүүчү жүрүм-турум» деп белгилейт. Бул изилдөөчүлөр социалдык ченемдерди классикалык түрдө моралдык, моралдык-этикалык, укуктук, диний, саясий деп бөлүп кароого мүмкүндүк берди ж.б.

Жүрүм-турумдун социалдык ченемдери адеп-ахлак эрежелеринде, мыйзамдын жоболорунда, ар кандай социалдык топтордун үрп-адаттарында жана каада-салттарында чагылдырылат. Адамдын жүрүм-турумунун ар бир аракети адатта, бир эмес, көптөгөн социалдык ченемдер менен байланыштуу. Бул ченемдер ар дайым толугу менен мазмунга дал келе бербестигин эске алуу

керек. Ошентип, айрым учурларда, чакан социалдык топтордо жүрүм-турум нормалары адеп-ахлак нормаларына карама-каршы келет. Булар - өспүрүмдөрдүн зыяндуу үрп-адаттары жана каада-салттары: бангилик, алкогольдук ичимдик, сойкулук. Социалдык ченемдерди, социалдык четтөөлөрдүн убакыт жана коом менен байланышы жөнүндө позициясы талашсыз. Девианттык жүрүм-турум социалдык процесстердин, инсандын жана коомдун татаал мамилелеринин натыйжасы.

Авторлордун эмгектерин талдоодо (Айхорн А., Бочкарева Г.Г., Беличева С.А., Змановская Э.В., Кон И.С., Клейберг Ю.А., Кудрявцев В.Н., Рейн А.А., Степанов В.Г., Фельдштейн Д.И., Коэн А., Фернхем А., Хейвен П. жана башкалар) [25, 212-б.] изилдөөчүлөрдүн "делинквенттик жүрүм-турумду" аныктоого бирдиктүү теориясы жок экендигин аныктоого мүмкүндүк берди. Изилдөөлөрдө өспүрүмдөрдүн жүрүм-турумундагы мыйзамсыз доминанттарга көңүл бурулбаган түшүнүктөр колдонулат. Алар: "оор өспүрүмдөр", "өнүгүү мүмкүнчүлүгү чектелген балдар", "социалдык жактан туура эмес өспүрүмдөр", "девианттык жүрүм-туруму бар жашы жете электер", "педагогикалык жактан кароосуз калган өспүрүмдөр".

Психологдор, педагогдор, криминологдор, врачтар, социологдор тарабынан жаш өспүрүмдөрдүн жүрүм-турум проблемаларын изилдөөгө болгон мамилелерди ретроспективдүү талдоо. Мыйзамсыз жүрүм-турумдун келип чыгышынын себептери жана мүнөзү боюнча ар кандай көз караштарды аныктоого мүмкүндүк берди. Ошентип, себептер билим берүү мекемелеринин ишинин натыйжалуулугунун жетишсиздигинен, мугалимдердин жана ата-энелердин каталарынан (Пирогов Н.И., Лесгафт П.Ф., Дрил Д.А., Вельский П.Г., Бехтерев В.М., Блонский П.Р.), Жамааттык ишмердүүлүктүн бузулушунда (Макаренко А.С., Шацкий С.Т.), агрессия мүнөзүндө (Бандура А., Барон Р., Ричардсон Д., Семенюк Л.М., Слотина Т.В., Ратинов А.), Инсандык аномалиялары (Гурьева В.А., Менделевич В.Д.). Үй-бүлөлүк билим берүүнүн көйгөйлөрү (Ватова Л.С., Горковая И.А., Еатаев В.И., Лифанова

М.В., Реан А.А.), индивидуалдык жана социалдык топтордун баалуулук-ченемдик тутумдарын бузуу менен, социалдык жана укуктук натыйжасыздыкта ченемдер (аномия теориясы) (Дюркгейм Э., Мертон Р., Парсонс Т.). Психоаналитикалык багыттын өкүлдөрү (А. Адлер, Г. Салливан, З. Фрейд, А. Фрейд, Э. Фромм, Адвокат К.) психикалык саламаттыктын аномалиясынын башка формалары - невроздор, психастения, сексуалдык бузулуулар менен катар, мыйзамсыз жүрүм-турум социалдык терс көрүнүштөр деп эсептешет.

Ар түрдүү тармактардагы психологдор (Васильев В.Л., Беличева С.А., Молодцова Т.Д., Насиновская Е.Е., Понкратов В.Н., Северов А.С.) [13, 45-б.] өспүрүмдөрдүн мыйзамсыз жүрүм-турум көйгөйлөрүн азыркы шарттарга ылайыкташуу жөндөмү менен байланыштырышат.

Булактарды талдоо 20-кылымдын экинчи жарымында мыйзамсыз (укук бузуучу) жүрүм-туруму бар өспүрүмдөрдүн инсандыгы илимде өзгөчө изилдөө предмети болуп калгандыгын аныктоого мүмкүндүк берди (Бочкарева Г.Г., Кудрявцев А.Г., Фельдштейн Д.И.) [47, 56-58-бб.].

Кылымыштуу өспүрүмдөрдүн инсандыгынын мотивациялык чөйрөсүн изилдөөчүлөрдүн көз карашы боюнча (Бочкарева Г.Г., Кудрявцев А.Г., Кудрявцев В.Н., Цветкова Р.И.), кылымыштуу жүрүм-туруму бар өспүрүмдөрдүн мотивациялык чөйрөсү татаал иерархиялык түзүлүш катары аныкталган. Көбүнчө аң-сезимсиз, анын ичинде көз карандылык мотивдери, маани-семантикалык деңгээлдеги деформацияланган жеке формациялар, көз карандылыктар, туруксуз эмоционалдык процесстер кирет. Бул ар кандай деструктивдүү стимулдардын тутуму (адаттык мотивдер, жөнөкөй муктаждыктар, адеп-ахлак баалуулуктарын бурмаланган кабыл алуу, коомго жат мамилелер, эмоционалдык туруксуздук. Өспүрүмдөрдүн адепсиз аракеттери көбүнчө ситуациялык-импульсивдүү же аффективдүү мотивдер менен жүргүзүлөт (Гурьева В.А., Мендельевич В.Д.) [88, 357-б.].

Бүгүнкү күндө, делинквенттик жүрүм-турум жеке адам менен коомдун ортосундагы жекече таламдар менен коомдук кызыкчылыктардын ортосундагы конфликтке айланган. Өспүрүмдүн кылмыштуулугу көбүнчө инсанды өнүктүрүүнүн кыйратуучу факторлору менен аныкталат, мисалы, баланын назик камкордугуна жана ата-энесинин мээримине муктаждыгы; үй-бүлөдөгү физикалык же психологиялык зомбулук; курч психотравма (оору, жакындарынан айрылуу, ата-энесинин ажырашуусу); ата-энелердин талаптагыдай так эместиги, балага коюлган талаптардын дал келбестиги, ошонун кесепетинен өспүрүмдөр жүрүм-турум нормаларын так түшүнө алышпайт; өспүрүмдүн үй-бүлөдө же топтогу жүрүм-турум эрежелерин үйрөнүү жолу менен ассимиляциясы.

Изилдөөчүлөр белгилешкендей, кылмыштуу жүрүм-туруму бар өспүрүмдөрдө ыктыярдуу аң-сезимдүү иш-аракеттердин чегинде, жеке психологиялык өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу кыйноонун (акттын) келечектеги натыйжасын алдын-ала билүү процесси бузулат же бөгөттөлөт. Мындай өспүрүмдөр жеңил ойлуулук менен, көбүнчө провокациянын таасири астында, анын кесепеттерин билбей туруп, мыйзамсыз иш-аракеттерди жасашат. Белгилүү бир иш-аракет үчүн мотивдин күчтүүлүгү анын терс кесепеттерин талдоого тоскоол болот. Кылмыштуу жүрүм-туруму бар өспүрүмдөрдүн инсандыгын изилдөө, дээрлик бардык укук бузган өспүрүмдөрдүн сырткы көзөмөлгө ээ экендигин көрсөтүп турат. Бул мыйзамсыз жүрүм-турумдун себептеринин бири болушу мүмкүн (Беличева С.А., Кон И.С., Рейан А.А.).

Заманбап психологдор жүрүм-турумдун мыйзамсыз түрлөрүн мектептеги сабатсыздык, майда хулигандык, асоциалдык топко кошулуу, өспүрүмдөрдүн жаш курагындагы социалдык ролдордун талаптарын бузуу деп аташат (Акбиева З.С., Клейберг Ю.А., Моисеева С.И., Озерова С.А., Пежемская Ю.С., Пронин М.В., Реан А.А., Уварова Г.В. ж.б.) [33, 249-б.].

Атайын мекемелердеги балдар тобунун ролу аркылуу укук бузуучу жүрүм-туруму бар өспүрүмдөргө (Макаренко А.С., Фельдштейн Д.И., Прокурова С.Б.) жашаган жеринде билим берүү чөйрөсүн түзүү (Шацкий С.Т., Москвин В.Г.), жөнгө салууну жеңүү (Беличева А.С., Молодцова Т.Д., Фомина А.Б.) каралган [34, 96-б.].

Девиант (лат. *Deviatio* - четтөө) жүрүм-турум - бул коомдук ченемге же топтун же жамааттын көпчүлүк бөлүгү кабыл алган ченемдер топтомуна туура келбеген социалдык жүрүм-турум.

Девианттык жүрүм-турумдун негизги формалары: аракеттик; баңгиликке; кылмыш; сойкулук; өзүн-өзү өлтүрүү, кол салуу (суицид) болуп саналат. Башкача айтканда кайсы бир топтун адептик ченемдерине таандык салыштырмалуу журум-турум деп айтууга болот.

Делинквенттик (лат. *Delinquens* - кылмыш жасоо, түздөн-түз - кылмыштуу) жүрүм-турум – ченемдерди бузуу, мыйзамга каршы аракеттердин категориясы. Коомдун юридикалык абсолюттук ченемдерин бузуу.

Делинквенттик жүрүм-турумдун себептерин түшүндүрүү. Четтөө же чектен чыгуу биологиялык, психологиялык, социологиялык мааниде түшүндүрүлөт. Биологиялык маңызы - биологиялык түзүлүшү менен, адамдар белгилүү бир жүрүм-турумга көнүп калышат. Анын үстүнө, адамдын сырткы көрүнүшүндө кылмышка биологиялык жөндөмдүүлүгү байкалат. Психологиялык маңызы болсо, девианттык жүрүм-турум - бул жарым-жартылай тубаса, жарым-жартылай тарбия жана айлана-чөйрө менен калыптанган психологиялык сапаттардын, мүнөздүн өзгөчөлүктөрүнүн, ички жашоого болгон мамилесинин, инсандык багыттын натыйжасы. Ошол эле учурда, актынын өзү, мыйзам бузуу бузулган адамдын психологиялык абалынан келип чыгышы мүмкүн. Социологиялык маңызы эки концепция аркылуу: *Аномия концепциясы* (фр. тил. алынган *anomie* — мыйзамсыздык) жана *стигматизация теориясы* (гр. тил. алынган *stigma* — штамп, так)

тушундурулот. Аномия теориясы боюнча девианттык жүрүм-турум - коомдун аномиялык абалынан (аномия), башкача айтканда, адамдардын турмушун жөнгө салуучу учурдагы социалдык баалуулуктар жана нормалар тутумунун кыйрашынан келип чыгат. Ал эми стигматизация теориясында четтөө жүрүм-туруму же конкреттүү иш-аракеттери менен эмес, топтор тарабынан бааланып, белгиленген ченемдерди «бузгандар» деп эсептеген адамдарга карата санкциялардын колдонулушу менен аныкталат. Биринчи жана экинчи четтөөнү айырмалоодо баштапкы четтөө менен адам мезгил-мезгили менен айрым социалдык нормаларды бузат. Бирок, анын тегерегиндеги адамдар буга анчалык маани беришпейт жана ал өзүн-өзү адашкан деп эсептебейт. Экинчи четтөө адам «девиант» деп аталып, ага карапайым адамдардын башкача мамиле жасай башташы менен мүнөздөлөт.

Теориялык анализдин натыйжасында мыйзамсыз жүрүм-туруму бар өспүрүмдөрдүн инсандыгы примитивдүү, начар дифференцияланган муктаждыктардын жана мотивдердин басымдуулугу менен мүнөздөлөт деген позицияны тастыктады, алардын арасында адаттык мотивдер олуттуу орунду ээлейт. Анын негизинде, өспүрүмдөрдүн мыйзамсыз жүрүм-турумун, жаш өспүрүмдүн туура эмес муктаждыктары жана мотивдери менен шартталган, аларды терс тажрыйбанын фонунда коомдук кабыл алынгыс жолдор менен жүзөгө ашырган жүрүм-турум деп аныктайбыз. Ошол эле учурда, кылмышка көнүп калган өспүрүмдөрдүн жеке деформациясы келечектеги иш-аракеттерди, рухий боштукту, ээликтен ажыратууну жана алардын жакын чөйрөсүнө шектенүүнү болжолдоо процессинин бузулушу менен көрсөтүлөт. Укуксуз жүрүм-турумду биз белгилүү бир коомдо түзүлгөн мыйзамдардан четтеп, башка адамдардын жыргалчылыгына же коомдук тартипке коркунуч келтирип, анын экстремалдуу көрүнүштөрү үчүн кылмыш жазасына тартылуучу конкреттүү адамдын иш-аракеттери катары карайбыз.

Ошентип, делинквенттик жүрүм-туруму бар өспүрүмдөрдө инсандык өнүгүү көйгөйлөрүнүн ар кандай аспектилеринин жарыкка чыгышына

карабастан, мындай жүрүм-турумдун алдын-алуу боюнча концептуалдык теория жок, өспүрүмдөрдүн инсандык касиеттерин оңдоо мүмкүнчүлүгүнө психологиялык-педагогикалык теория толук иштелип чыккан эмес.

1.2. Укук бузууларды жөнгө салууда социалдык көзөмөлдүн ролу

Укук бузуу жүрүм-турумун мамлекеттин социалдык-экономикалык балансынын бузулушунун интенсивдүүлүгүнүн индикатору катары кароодо, аны социалдык туруктуулуктун барометрине салыштырууга болот. Мындай мамиле кылмыштуулукту коомдун дестабилизациясынын мүнөзү катары аныктайт, андагы моралдык абал жана социалдык көрүнүш катары көрүнөт.

Азыркы коомдо калыптанган социалдык-экономикалык шарттардын натыйжасында, укук бузуулар жүрүм-турум формасы катары ушул тарыхый этапка мүнөздүү белгилерге ээ болду. Бул кылмыштын сан жагынан жана сапаттык мүнөздөмөлөрүндө кылмыштын эң коркунучтуу түрү катары мүнөздөлөт жана мамлекеттин өнүгүшүнө олуттуу таасирин тийгизет.

Кылмыштуулук жана анын көрүнүштөрү коомдун белгилүү бир бөлүгүнүн муктаждыктарын анын көпчүлүк мүчөлөрүнүн кызыкчылыктарынын эсебинен канааттандырууга багытталган иш-аракет катары ар дайым спецификалык жана оригиналдуу мүнөзгө ээ болуп, анын абалын жана өнүгүү деңгээлин чагылдырган. Өнүгүүнүн өткөөл мезгилинин натыйжасы болуп саналган азыркы кылмыштуулук, сапаттык жана сандык мүнөздөмөлөрү боюнча, буга чейин болгон кылмыштуулук менен салыштырылбайт.

Көптөгөн Европа мамлекеттериндеги, ошондой эле Америкадагы, Россиядагы жана башка мамлекеттердеги кылмыштуулуктун өнүгүшүн талдаган немис криминологдору кээ бир кылмыштардын катталган фактыларынын саны, мисалы, зордуктоо, уюшкан кылмыштуулуктун деңгээли реалдуу 1 / 5-1 / 10 гана деп эсептешет [115, 58-б.].

Заманбап үй бүлө эволюциянын оор этабын салттык моделден жаңы моделге өтүүнү башынан өткөрүүдө. Үй бүлөлүк мамилелердин түрлөрү өзгөрүүдө, башкаруу жана баш ийүүнүн өзгөрүүсү, жубайлардын ролу жана функционалдык мааниси, балдардын абалы.

Социалдык ченем - бул тийиштүү жүрүм-турумдун талаптары, көрсөтмөлөрү жана күтүүлөрү. Социалдык нормалардын пайда болушу жана иштеши, алардын коомдун коомдук-саясий уюмундагы орду коомдорду жана мамилелерди тартипке салуунун объективдүү муктаждыгы менен аныкталат.

Социалдык ченемдердин пайда болушу, биринчи кезекте, материалдык өндүрүштүн керектөөлөрүнө негизделет. Өндүрүш, бөлүштүрүү жана алмашуу иш-аракеттеринин кайталануулары тийиштүү коомдордун, мамилелердин катышуучуларына ушул өз ара мамилелерге үзгүлтүксүз жана бирдей кирүүгө мүмкүндүк бере турган жалпы эрежелердин болушун талап кылат. Ушундан улам, социалдык ченемдер өз ара мамилелердин абстрактуу моделин камтыйт, ал жеке адамдарга коомдогу, мамилелердеги башка катышуучулардын аракеттерин алдын-ала билип, ошого жараша өзүлөрүнүн жүрүм-турумун түзүүгө мүмкүнчүлүк берет [100, 23-б.].

Социалдык ченемдердин мазмуну, биринчи кезекте, жеке адамдардын жана социалдык топтордун чыныгы жүрүм-турумунан келип чыгат. Бул жерде, жашоо чөйрөсүндө, социалдык ченемдер күндөн-күнгө кайра чыгарылып, адамдар өзүлөрүнүн аракеттерин көбүнчө өзүнөн-өзү пайда кылып, адамдардын мээлеринде толук чагылдырыла бербейт.

Социалдык ченемдер адамдардын жүрүм-турумун буйрук кылып, мамилелердин ар түрдүү түрлөрүн жөнгө салат. Алар белгилүү бир ченемдердин иерархиясында калыптанып, социалдык маанисине жараша бөлүштүрүлөт. Биринчиден, алар социалдык интеграцияга көмөктөшөт. Экинчиден, алар индивидуалдык ролдорду аткарган индивиддер жана социалдык топтор үчүн өзүнчө жүрүм-турум стадияларын түзүшөт. Үчүнчүдөн, алар девианттык жүрүм-турумду башкарууга жардам берет.

Төртүнчүдөн, алар коомдун туруктуулугун камсыз кылат. Коомдук жүрүм-турумду жөнгө салуу мүнөзү боюнча, ченемдер - күтүүлөр жана ченемдер - эрежелер айырмаланат. Алардын биринчиси социалдык жактан бекитилген жүрүм-турумдун чектерин гана сүрөттөйт. Аларды бузуу коомдун же социалдык топтун нааразычылыгын жаратат, бирок олуттуу санкцияларга алып келбейт. Экинчи топко тиешелүү ченемдер кыйла катаалдыгы менен айырмаланат. Алар жүрүм-турумдун чектерин, ошондой эле жол берилгис деп эсептелген жана ошондуктан тыюу салынган иш-аракеттерди аныктайт. Мындай эрежелерди бузуу олуттуу санкцияларды колдонууга алып келет, мисалы, кылмыш же административдик. Иш-аракет чөйрөлөрүнө ылайык, ченемдерди бир же бир нече топтун масштабында иш алып барган топторго жана жалпы коомдун масштабында иштеген жалпыга бөлүүгө болот.

Нормалар адаттарды, үрп-адаттарды, каада-салттарды түзөт. Көптөгөн заманбап коомдордо эң маанилүү жана маанилүү ченемдер укуктук статуска ээ болот жана мыйзамдарда бекемделген.

Социалдык нормалар индивидде социализация процессинде өздөштүрүлөт. Коомдогу белгилүү бир ченемдерге ылайык келген жүрүм-турум конформист катары белгиленет. Конформисттик жүрүм-турумдан айырмаланып, девиант же девианттык жүрүм-турум бар [83, 48-б.].

Коомдун нормативдик тутумдары тондурулган эмес, түбөлүк баалуу. Нормалар өздөрү өзгөрөт, аларга карата мамиле өзгөрөт. Нормадан четтөө анын табигый көрүнүшү. Коом ар дайым адам жүрүм-турумунун керексиз формаларын басууга аракет кылып келген. Орточо нормадан кескин четтөө коомго туруктуулукка терс жана терс таасирин тийгизди.

Көпчүлүк коомдордо девианттык жүрүм-турумду башкаруу асимметриялуу эмес: жаман багытта четтөөлөр айыпталат жана жакшы багытта алар бекитилет. Четтөө оң же терс болобу, бардык түрлөрү белгилүү бир континумда жайгашкан болот. Бир устунга эң жактырбаган жүрүм-

турумду көрсөткөн адамдар тобу чыгат, ал эми экинчи уюлда эң көп четке кагылган топ болот.

Коомдук пикир жактырбай турган ар кандай жүрүм-турум девиант деп аталат. Бул көрүнүштөрдүн кеңири тобу: акысыз саякаттоодон адам өлтүрүүгө чейин. Кеңири мааниде, адашкан же ченемден четтеген ар кандай адам бузулуу болуп саналат. Девианттык жүрүм-турумга кылмыштуулук, алкоголизм, баңгилик, сойкулук, кумар оюндары жана өзүн-өзү өлтүрүү кирет.

Тар мааниде, девианттык жүрүм-турум, кылмыш жазасына алып келбеген четтөөлөр, мыйзамсыз эмес дегенди билдирет [50, 164-б.].

Девиация жөнүндө кеңири социологиялык түшүндүрмөнү алгач француз окумуштуусу Э.Дюркгейм берген. Ал социалдык жана маданий факторлордун маанисин ачып берген аномия теориясын сунуш кылды. Дюркгеймдун айтымында, четтөөнүн негизги себеби «жөнгө салуунун жоктугу», «нормалуулуктун жоктугу». Чындыгында, бул баалуулуктар, ченемдер, социалдык байланыштар жок болгон же туруксуз жана карама- каршылыкка учураган коомдун бузулган абалы. Э.Дюркгейм четтөөнү конформизм сыяктуу табигый деп эсептейт. Андан тышкары, ченемдерден четтөө терс гана эмес, алгылыктуу да башталыш болот. Четтөө нормалардын, баалуулуктардын ролун тастыктайт, ченемдердин ар түрдүүлүгү жөнүндө толук маалымат берет. Коомдун жана социалдык топтордун девианттык жүрүм-турумга болгон мамилеси социалдык нормалардын чегин аныктайт, социалдык биримдикти бекемдейт жана камсыз кылат. Четтөө социалдык өзгөрүүгө көмөктөшөт, учурдагыга альтернативалуу жол ачат, социалдык нормалардын жакшырышына алып келет [51, 19-б.].

Ушул теорияны негиздеген америкалык социолог Р. Мертон коомдун максаттары менен ошол эле учурда аларга жетүү үчүн каражаттын ортосунда ажырым пайда болгондо, четтөө пайда болот деп эсептеген [58, 213-219-бб.].

Биздин мезгилдин көрүнүктүү социологу Т. Парсонс белгилегендей, аномия - бул «жеке адамдардын туруктуу саны жана социалдык

системалардын ийгиликтүү иштеши үчүн зарыл болгон туруктуу институттар менен интеграциянын жетишсиздиги менен мүнөздөлгөн абал» [67, 98-101-бб.].

Девианттык жүрүм-турумдун психоаналитикалык теориялары инсандын аң-сезиминде пайда болгон конфликттерди изилдөөгө негизделген. З. Фрейддин теориясына ылайык, ар бир адам жигердүү аң-сезим катмары астында аң-сезимсиз аймакка ээ. Аң-сезим - бул биздин психикалык энергиябыз, анда табигый, примитивдүү, эч кандай чек жок, бардыгы топтолгон. Бул маданияттын таасирин көрө элек адамдын биологиялык маңызы. Четтешүүнү түшүндүрүүчү культурологиялык теориялардын негизги идеясы (Селин, Миллер, Сазерленд, Булут) субкультуранын ченемдери менен үстөмдүк кылган маданияттын ортосундагы карама-каршылыктар. Белгилөө теориясы (Беккер), четтөө бул бийликтин айрым топтору алсыз топтордун жүрүм-турумуна «илинип» турган белгинин бир түрү деп божомолдойт.

Негизинен, бардык теориялар минус белгиси менен ченемдерден четтеген девианттык жүрүм-турум деп аталат. Бирок, кандай гана болбосун коомдо, жүрүм-туруму учурдагы стандарттардан ашып, аларга салыштырмалуу прогрессивдүү адамдар бар. Мындай жүрүм-турум ар кандай социалдык өзгөрүүлөр учурунда коомго мүнөздүү болгон мүнөзгө ээ.

Жогорудагы теориялар социалдык четтөөнүн ар кандай себептерин аныктайт. Мунун көптөгөн себептери болушу мүмкүн, алар коомдун өнүгүшүнө байланыштуу өзгөрөт.

Бул көрүнүштү объективдүү жана ар дайым адамзат коомуна мүнөздүү кылган четтөөнүн туруктуу жана негизги булагы социалдык муктаждыктарды канааттандыруу үчүн бирдей мүмкүнчүлүктөр катарында социалдык теңсиздик болуп саналат.

Социалдык четтөөнүн башка булактары жана себептери төмөнкүлөрдү камтыйт.

1. Социалдаштыруу процессинде инсандын жүрүм-турумунун, социалдык ченемдеринин жана баалуулуктарынын үлгүлөрүнө, кемчиликтерге, кемчиликтерге жол берилет.

2. Дисфункционалдык үй-бүлөлөр. Жаштардын укук бузууларын көптөгөн изилдөөлөр көрсөткөндөй, девианттык жүрүм-турумдагы жаштардын 85% ы иштебеген үй-бүлөлөрдө тарбияланган. Социалдык психология жаатындагы америкалык изилдөөчүлөр үй-бүлөлүк жашоону дисфункционалдык деп аныктаган беш негизги факторду аныкташкан: ата-энелердин ашыкча тарбиясы; эне көзөмөлүнүн жетишсиздиги; жетишсиз аталык сүйүү; энелердин мээриминин жоктугу; үй-бүлөлүк биримдиктин жоктугу.

3. Мыкты гүлдөгөн үй-бүлөлөрдө девианттык жүрүм-турумдун көп учурлары. Бала кезинен бери кабыл алынган ченемдер курчап турган реалдуулук менен, айрыкча социалдык чөйрө менен өз ара аракеттенүү учурунда кайра каралышы же жокко чыгарылышы мүмкүн.

4. Аномия (нормалардын жетишсиздиги). Бул ченемдердин бирдиктүү жана өзгөрүлмөлүү тутуму жок туруктуу өзгөрүлүп турган коомдо болот. Мындай абалда, инсан үчүн кийинчерээк адамдын девианттык жүрүм-турумун пайда кылган ченемдик жүрүм-турум линиясын тандоо кыйынга турат.

Ошентип, девианттык жүрүм-турум коомдо кош ролду ойнойт: бир жагынан, ал коомдун туруктуулугуна коркунуч туудурат, экинчи жагынан, бул туруктуулукту сактайт.

Социалдык санкциялар ченемдердин жана баалуулуктардын сакталышын контролдоо, ошондой эле девианттык жүрүм-турумдун алдын алуу үчүн колдонулат. Социалдык көзөмөл деп социалдык системаны өзүн-өзү жөнгө салууну камсыз кылган адамдардын жүрүм-турумун жана алардын мамилелерин ченемдик жөнгө салуу деп түшүнүлөт. Социалдык көзөмөл коомдогу позитивдүү өзгөрүүлөрдү стимулдайт. Коомдук контролду

орнотууда адам менен коомдун ортосундагы мамиле көйгөйү негизги орунду ээлейт. Теориялык жактан алганда, социалдык контролдун шарттарында коомдун инсан менен болгон мамилеси бир топ эле жөнөкөй көрүнөт: инсандык сапаттарды социалдык стандартка ылайыкташтыруу. Чындыгында, мамилелер инсандын аң-сезиминин катышуусу менен татаалдашат, демек, коомдук аң-сезим деңгээлинде инсанга сунушталган стереотиптерди, ченемдерди жана баалуулуктарды аң-сезимдүү баалоо, кабыл алуу, четке кагуу же өзгөртүү мүмкүнчүлүктөрү.

Социалдык көзөмөл коомдун, социалдык жамааттын индивидуалдык жүрүм-турумуна болгон реакциясы аркылуу жүзөгө ашырылат. Коомдо ар кандай санкциялар бар. Алардын айрымдары (укуктук санкциялар) мыйзам ченемдерине ылайык, түн жарымында кызмат адамдары, күч структуралары тарабынан катуу регламенттелет, формалдаштырылат жана колдонулат. Башка санкциялар (моралдык) формалдуу эмес жана бекитүү же айыптоо түрүндө колдонулат. Бирок толук кандуу социалдык көзөмөл - бул коомдун жүрүм-турумдун каалабаган формаларына таасир этүүчү каражаттары жана ыкмалары. Демек, социалдык көзөмөл өзү, четтөөлөрдүн өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен, анын ар кандай механизмдери колдонулганда натыйжалуу болот [61, 244-б.].

Кээ бир ченемдер жок болуп, башкалары жаратылбаган реформаланган коомдо ченемди түзүү, чечмелөө жана колдонуу көйгөйү өтө татаал маселе болуп калат. Совет мезгилинде калыптанган ченемдерди жок кылып, биз Батышка же революцияга чейинки өткөнгө көз чаптырып, өнүгүүбүздүн учурдагы баскычы үчүн ченемдерди түзүүгө аракет кылып жатабыз.

Коомдо чектен чыгуулар жана девианттык жүрүм-турум болуп келген жана болуп кала берет.

Социалдык көзөмөл же коомдун өзүн-өзү сактоонун башка механизмдери эч качан жалганчылыкты жана анын көрүнүштөрүн эч качан «жөө албайт», «жеңе албайт». Заманбап дүйнө адамзатка болуп көрбөгөндөй

мүмкүнчүлүктөрдү берет. Ошондой эле укмуштуудай татаалдык көйгөйлөрүн көтөрөт. Бир жагынан: экономиканын глобалдашуусу, саясат, маданият, заманбап байланыш каражаттары, дүйнөлүк маалымат тармагы, интеграция тажрыйбасы, илимдин, техниканын, медицинанын жетишкендиктери миллиондогон адамдардын тынч чыгармачыл жашоосунун негизи болуп бере алат. Экинчи жагынан, саясий жана диний экстремизм, эл аралык терроризм, улуттар аралык кандуу кагылышуулар, диктаторлордун амбициясы жана элдердин алсыздыгы, «алтын миллиард» өлкөлөрү менен дүйнөнүн калган өлкөлөрүнүн ортосундагы башаламандык күч алууда.

Көпчүлүк коомдор өзүлөрү үчүн олуттуу кесепеттерсиз нормадан көп четтөөнү өздөштүрүүгө жөндөмдүү экендиги шексиз. Бирок туруктуу жана кеңири жайылган четтөөлөр коомдун уюшкан жашоосун бузушу мүмкүн [59, 290-б.].

Ушуга байланыштуу, жеке коомдордун да, жалпы адамзаттын да жашоосу камсыз болот окшойт: саясий режимди либералдаштыруу жана демократиялаштыруу; саясий экстремизмди четке кагуу жана мамлекеттер аралык жана ички чыр-чатактарды чечүү үчүн күч колдонуу; ар башка пикирлерге жана башка пикирлерге, азчылыктарга, башка маданияттарга жана субкультураларга карата толеранттуулук; мамлекеттин тышкы жана ички саясатында инсандын кол тийбестиги жана анын укуктары менен эркиндиктерин коргоо принциптери, ар бир жашоонун жана зордук-зомбулуктун абсолюттук мааниси.

Жашы жете элек өспүрүмдөрдүн мыйзамсыз жүрүм-турумуна карата коомдук көзөмөл ювеналдык технологияларды колдонуп, калыбына келтирүүчү сот адилеттигинин артыкчылыктарына негизделиши керек. Заманбап социалдык контролдоо тутуму коомдун өспүрүмдөрдүн укук бузууларынын көрүнүшүнө карата катуу реакциясын кабыл алышы керек, анын натыйжасында биринчи жолу кылмыш жасаган өспүрүм коомдон обочолонбоого байланыштуу эмес. Ошентип, өспүрүм баланы эрте калыбына

келтирүүгө жана коомго реинтеграциялоого көмөктөшүүчү альтернативдүү чаралардын тутумун иштеп чыгуу керек. Кылмыштуу мамилелерден арылууда, алдын алуу иш-чараларын өспүрүмдөргө медициналык жана психологиялык жардам көрсөтүү менен айкалыштыруу керек.

Коомдук терапиянын түрлөрү. Коомдук терапиянын түрлөрүн негиз кылууга баса билдируу үчүн таасир объектиси жана аны ишке ашыруунун негизги ыкмасы болуп саналат. Коомдук терапия төмөнкү түрлөрү менен таанымал: жекече жана топтук. Акыркы үй-бүлөлүү жана тармактык болуп бөлүнөт. Үстөмдүк ыкмасына ылайык гардиетотерапия, өзүн тарбиялоо терапия, арт-терапия ж. б. бөлүнөт.

Жекече терапия жеке адамга карата колдонулат, купуялуулукту талап кылган проблемалардын чечилүүсү (сексуалдык зомбулукка, үй-бүлөлүк ж. б.) муну ким алууну каалабаса, же кандайдыр бир себептер менен катышууга мүмкүн эмес болгондо топтук терапия көсөтүлөт.

Топтук терапия таасир катары түшүндүрүлөт, жана адамдарга жеке инсандык бузулуулардан жардам көрсөтүүгө багытталган. Топту түзүү үчүн негиз болуп: жашы (балдар, чоң кишилер тобу), жынысы (эркектер, аялдар), кесиптик, окуу, топтор үчүн биргелешкен иши ж. б. болуп саналат. Конкреттүү топко кирген адамдар окшош проблемаларды чечүүдө кызыкдар болуусу шарт жана кошумча билимдерди алууга багытталган болуусу кажет. Эреже катары, топтук терапия психотерапиялык жол – жоболорду жана операцияларды пайдаланууну болжолдойт.

Үй-бүлөлүк терапия формасы топтук терапия, үй-бүлө менен системалык ишке багытталган. Мында үй-бүлө бирдиктүү бирдик катары каралат. Үй –бүлөлүк мамилелерди шайкеш келтирүүгө Умтулуп көрсөтүүгө керектүү ремонттук иштердин жардам көрсөтүүдө, үй-бүлө көйгөйлөрүн чечүүдө, үй-бүлө мамилелерин жоюуга алардын өз ара милдеттери, жамааттын жүрүм-турумуна түрткү берет.

Тармактык терапия — индивид, анын социалдык тегерегиндегилер жана социум ортосундагы мамилелерди натыйжалуу калыбына келтирүү ыкма болуп саналат.

Тармактык терапия, үй-бүлөлүк терапия сыяктуу эле жакын адамдар менен иштөөдө негизделет, бул — бир жыгачтын эки бутагы сыяктуу [49].

Адамдын социалдык байланыш системасы, анын социалдык байланыш тармагы күч болуп саналат. Учурда кандайдыр бир бузулган баланстын системасы тең салмактуулукка умтулат жана колдойт. Ошондуктан жалал-тартыштар курч системалуу кризистердин функцияларын албастан, калыбына келтирүү системасынын бардык жардамды сырттан бергени кээде байкалууда. Качан кризис өнөкөт мүнөзгө ээ болгондо, анын системасынын же эриш-аркак системасынын элементин жоюуга катышууга тийиш, аларды ишке киргизүү – бул адистин маселеси. Бул максатта социалдык байланыштард же тармактык ыкма менен иштөө тармагы кызмат кылат. Тармактын жумуштун ыкмасынын негизинде гуманисттик мамиле, индивид менен топтун жумушка болгон демократиялык мамилеси, функционалдык деструктивдик иштин жагдайда келүүсү жатат.

Тармактык ыкманын негизи терапевдик иште коомдун айланасындагылардын киришүүсүндө. Ал кардар менен биргеликте субъектке айланат.

Адистин маселеси болуп катышуучуларга ресурстарды таап колдоо корсотуп аларды бекемдөө болуп саналат ички чөйрөгө байланыш (досторубуз, туугандарыбыз, кошуналарыбыз, мугалимдер, ж.б.), кыйын кырдаалда же табигый жооп болушу керек.

Негизги үстөмдүк кылган коомдук терапия кардарга камсыз кылган жардам түрлөрү кенен спектрин тандоого мүмкүндүк берет: терапевдик сөз, күлкү терапиясы, клоун терапия, кесиптик, өзүн-өзү дарылоо, артыкчылык, ортобиотикасы ж.б. менен дарылоо. Жумуштуулук терапиясы жеке эмгек дарылоо, калыбына келтирүүчү, көптү таасир берүү боюнча негизделген. Иш

дарылоо болуп саналат жана жеке адамдардын, топтордун, жамааттардын жүрүш-кыйратуучу өзгөртүүлөрдү, четтөөлөрдү жоюу үчүн өбөлгө түзөт жана көз карандысыздыгынын оптималдуу көлөмүн жетишүүсүн негиздейт [56, 110-б.].

Баалоо жана дарылоо атайын тандалып алынган жана иш-аракеттер үчүн өзгөчө мааниге ээ. Эмгек терапиясы чымыркануу жана тынчсыздануу, оор окуялар мамлекеттин орунду алып, адамдар ортосундагы мамилелерди көмөк көрсөтүү менен бирге, биргелешкен иш-чараларды уюштурууга мүмкүндүк берет. Эмгек терапиясы өзүн-өзү сактоо ыкмаларын өздөштүрүүгө жана жемиштүү иш-аракеттер жана бош убакытка чейин баштап адамдарга жардам катары билдирген. Эмгек терапиясынын максаты - Инсандын дене-боюнун жана психикалык абалын колдоо жана жашоонун бардык тармактарында адамдын көз карандысыздыкка жетүү үчүн конкреттүү иш аркылуу тууралоо.

Бул иш коомдук чөйрөдө оптималдуу милдеттерин сактоо жана өнүктүрүү, көндүмдөрдү алуу стратегиясын, ошондой эле өз алдынча көйгөйлүү кырдаалдарды чечүү жөндөмү, жетишүү жана өзүн өзү кам көрүп, көз карандысыздыгын камсыз кылуу болуп саналат. Ар бир учурда белгилүү бир адамдарга коомдук-терапиялык жардам жана колдоо түрлөрү: муктаждыктарын жана кардарлардын талаптарына баа берүү, андан ары иштөө үчүн максаттарын аныктоо, кеп-практикалык жардам, кеп-маалымат, уюштуруу жана биргелешкен иш-чаралар үчүн шарттарды түзүү, көндүмдөрдү окутуу, жабдууларды тандоодо чечимдерди кабыл алууга жардам берет.

Эмгек терапиясын ыкмасын колдонуу чөйрөсү абдан кенен. Жалпысынан алганда, эмгек терапиясы калктын ар кандай категорияларына коомдук өнүктүрүү, колдоо жана жардам көрсөтүү боюнча дүйнөлүк бир түрү болуп саналат. Калыбына келтирүү дарылоо ыкмасы катары, ал бара-бара, жашоонун кадимки ритмине бейтаптарды кайра адамдын коомдук абалын жакшыртуу үчүн абдан маанилүү болуп саналат. Жумуштуулук терапиясы

катары милдеттүү компоненттин комплекси социалдык-терапевттик иш-чаралары менен адамдардын улгайган курактыгы кирет. Бул көйгөй пенсиялык куракта өзгөчө курч турат - мезгил, кээде туура эмес пайдасыз болгон пакетин иштеп чыгууга каршы болгон, түбөлүк уруксаты катары түшүнгөн.

Эмгек терапия өзгөчө мааниси психикалык көйгөйлөрү бар адамдар менен иштеген калктын коомдук коргоого ээ, курч жана өнөкөт физикалык бузулушуна, жүрүм-турумунун начар жана коом менен мамилеси, коомдук коомдон бөлүнүп адамдар менен - камакта, үй-жайы жок болгон. Мисалы, КСЖ «кайра жаралуу» эмгек терапиясы көп колдонулган ыкмалар: студенттер басып чыгаруу, жыгач, кийим тигүү боюнча иш жана көндүмдөргө ээ. эмгек терапиясын уюштуруунун негизги биргелешкен окуу өнүгүү таасир атайын уюштурулган биргелешкен иш-аракеттерди, жеткиликтүүлүгүнө ылайык, киргизүү, мейкиндикте, жеке-багытталган мамилени, педагогикалык өз ара таасирин, нормаларды камтыйт [68, 96-б.].

Эмгек терапиясы балдар, өспүрүм жаштар менен иштөөдө жакшы натыйжаларды берет: психикалык жактан оорулуу жана окуудагы кыйынчылыктар; психикалык бузулуулар, жүрүм-турумунун начарлашына, аутизм, алкоголь жана бангизаттан көз каранды болгон, ортопедиялык чектөөлөр. Ден соолугунда мүмкүнчүлүгү чектелген улгайган адамдар менен иштөөгө багытталган; мобилдүүлүк, күч-кубатты, туруктуулукту жогорулатуу; ден соолук жана өндүрүштүк мамилелерди колдоо; депрессия жана шизофренияны жоюу; нейрологиялык бузулушу анын ичинде мээ шишигин, склероз энергияны сактоо жана пайдалануу тынч ыкмаларын колдонуу менен, техникалык тейлөө жана туруктуу өнүктүрүүгө көмөк көрсөтүү; коомдук чөйрөдө ресурстарды издөө. Өзүн-өзү дарылоо - өзүн-өзү таанып билүүгө, өзүн-өзү маалымдоо жана өзүн-өзү сыйлоого багытталган субъекттин жеке иши. Өзүн-өзү тарбиялоо - бул идеалдуу түшүнүктөрдүн негизинде курулган максаттуу багытына ылайык бир адам бир адамга

жигердүү пайдасы болуп жатат. Өзүн-өзү тарбиялоо ыкмасы өз алдынча билим алуу ыкмасынын негизинде колдонулса ийгиликтүү болот. Өз алдынча билим берүү ыкмасы технологиялык аспектеринде төмөнкү кадамдарды камтыйт: өз алдынча изилдөө, өзүнө-өзү баа берүү; өзүн оңдоо үчүн жеке «психологиялык тоскоолдуктарды» кайра баалоо; «Мен» керектүү имиджин түзүү; жеке ниеттерин түзүү; өзүн-өзү ынандыруу, өзүн-өзү жылдыруу жана өзүн-өзү гипноздоо усулдарын пайдалануу.

Топтогу жүрүм-турум терапиясынын ыкмалары. Бул ыкма ар кандай калтын категориялары менен социалдык-терапиялык иште колдонулат жана ар кандай тренинг менен сабактарга (тренинг, жардам берүү тобу, ишеним тренинги ж.б.) тиешеси бар болот.

Методдорду үйрөнүү менен коомчулукта кардардын ар кандай иш-милдеттерин жүзөгө ашыруу үчүн иш ыкмаларын салыштырмалуунун эскилигин мисалга алсак: убакыт уюм катары, жалпы эс алуу иш-чараларга, анын башка демилгеси; иш менен камсыз кылуу терапия, көз карандысыздык, кызматташтык, демилгелүү пайыздар; кесиби тууралуу сүйлөшүп, алардын кесиби жөнүндө кардарга жыйын баяны, алардын абалын, алардын мүдөө-, чыгарманын өзү, аткаруу - милдети, тартипти калыбына келтирүү, милдети тазалоо; өкмөт жетекчилиги милдеттери жана бул милдеттери үчүн жоопкерчилик жана жөндөмдүүлүк менен байланыштуу болгон; кызматкерлери менен кызматташуу (топ күзөттө, топтун иши жөнүндө отчет).

Виктимдүүлүктүн алдын алуу жүрүм-турумдук дарылоо ыкмалары.

Заманбап виктимдүүлүктү, б. а. окуусу жөнүндө курмандыктары (лат. *victima* — курмандыктары жана греч. *logos* — окуусу) сыяктуу атайын социология теориясы комплекстүү талдоо жүргүзөт жана курмандыктын феноменин негиздеп, теориялык түшүнүктөрүнүн жана моделдери иштелип чыккан [43, 89-93-бб.]. Мындай коомдук сабактар катары криминология, саясат таануу, теориясы мамлекеттик башкаруу, психология, социалдык иш,

конфликтология, социология өспүрүмдөрдүн чектен чыккан жүрүм-турумун алсак болот.

Социотерапия - мамлекеттик жана коомдук уюштурулган эсептин жардамы менен кардардын коомдук айлана чөйрөгө тийгизген таасири каралат. Мисалы, ата энелердин журум турумуна карата колдонулушу мүмкүн.

Музыкалык терапия - дарылык максатта колдонулган адам психикасын жонго салуудагы эски ыкмалардын бири. Топтук жана жеке музыкалык терапиясы учурдагы кырдаалды эске салуу менен алардын өткөн менен байланышкан сезимдерин пайда кылат.

Эгерде музыкалдуу аткарууну терапевт жеке аткарса, бул ыкма кыйла натыйжалуу экендигин белгилей кетүү керек. Бул жагдай өзүнөн-өз ара аракеттешүү менен, негизги ишенүүгө ишенимди моюндарына өбөлгө түзөт. Бирок, кардарларда терс учурлар да болуушу мүмкүн - тынчсызданууну, чарчоо, кыжырдануу, ж.б. музыка программасын даярдоо айрым билимди талап кылат, бул дарылоого катышкан топтун деңгээл маданияты акы талабы. Кээ бир клиенттер үчүн музыкалдуу терапия ыкмасы оор болуп саналат, өзгөчө, ал эгер дарыгердин музыкалык билим берүүнүн жоктугун сезгенде.

Ритмотерапия музыкалык жана башка көркөм каражаттар менен адам жашоосунун табигый биоритмине мүнөздүү болгон жаратылыш ыргагы менен байланышкан. Мисалы, кооз ритмакалык музыка адамдын жан дүйнөсүнүн ишин гармониялуу өнүктүрүүгө өбөлгө түзөт. Жалпысынан ритмотерапия- ар кандай коомдук ролдорду аткарат жана жан мамилелердин муктаждыктарын канааттандыруу үчүн кардарларга берет, иштеп чыгат жана орточо жаңы сезимдерин билдирүү эстетикалык муктаждыктарын байытып жатат.

Арт- терапия- көркөм терапиясы. Бул ыкманын бир нече түрү бар: буга чейин анализ жолу менен көркөм чыгармаларда орун алган жана кардарлардын чечмелөөдө колдонулган; көз карандысыз чыгармачыл кардарлар көрчү пайда; кардарлардын көркөм жана өз алдынча чыгармачылык

чыгармаларын пайдалануу; кардар менен өз ара аракеттенүү боюнча айкел, сүрөт ж.б. түзүү.

Жаш балдардын агрессиясынын төмөндөшү, өзүн көзөмөлдөө, көңүл буруу, эс-тутум ж.б. жакшырганы белгиленген. Өйдөдө аталаган социалдык терапиянын түрлөрү баардык социалдык-терапиялык иш үчүн эн эле жалпы болуп саналат.

Изилдөөчүлөрдүн өспүрүмдөрдүн девианттык жүрүм-турумуна болгон кызыгуусу илим жана цивилизация тарыхында салтка айланган, анткени бул көйгөй коомдун туруктуулугунун жана аны өнүктүрүүнүн фактору болгон жаштардын социалдык адаптация көйгөйү менен тыгыз байланышта. Өлкөнүн келечеги көбүнчө азыркы өспүрүмдөрдүн билим деңгээлине жана социалдаштырылышына жараша болот. Негизги моралдык баалуулуктар тутуму бар коом аларды жаштарга өткөрүп бериши керек. Бул алардын жашоодон өз ордун таба аларына кепилдик болуп, суроо-талапка ээ болот.

Кыргызстанда болуп өткөн социалдык өзгөрүүлөр жакырчылык, кылмыштуулук, улуттар аралык жаңжалдар, жумушсуздук жана башка терс социалдык факторлор сыяктуу социалдык көйгөйлөрдүн курчушуна алып келди. Бүгүнкү коомдун өзгөрүшү биздин өлкөдө ар кандай түрдөгү девианттык жүрүм-турумдун пайда болушун алдын-ала аныктады. Девианттык жүрүм-турум белгилүү бир жамаатта социалдык жүрүм-турумдун ченемдерине карама-каршы келген аракеттерди жасоо катары каралат. Девианттык жүрүм-турум жөнүндө сөз болгондо, изилдөөчүлөр дал келген түшүнүк деп эсептеген девианттык жүрүм-турумду көп колдонушат. Ошентип, девианттык жүрүм-турум индивидди адамдардын тобунда (девианттар жана кылмышкерлер) же коомдогу бөлүнүп чыгуунун формасы болуп саналат, бул коомдун учурдагы күтүүлөрүнө, моралдык жана укуктук талаптарына шайкеш келбестигин айгинелейт.

1.3. Делинквенттик жүрүм-турумдагы өспүрүмдөрдүн көйгөйлөрүн чечүү технологиялары

Делинквенттик жүрүм-турумдагы жашы жете элек балдардын саны өсүүдө. Социалдык кырсык үй-бүлөнүн кыйрашы жана туугандык байланыштын бузулушу, кароосуз калгандык балдардын тилемчилиги, аларды коомдук жүрүм-турумга каршы укук бузуулар, ичкилик жана наркоманиянын натыйжасында болуп жатат.

Эрте социалдык дезадаптация эмгектене албаган, үй-бүлө түзө албаган муундун түзүлүшүнө алып келет.

Кароосуз калган жана үйү жок балдардын санынын өсүшүнө таасир эткен кийинки социалдык - экономикалык саясий жана руханий - адептүүлүк факторлордун таасирин бир нече типтерди бөлүүгө болот:

- коомдук ашыкча коммерциализацияланышына: толук социалдык институттардын кыйрашы, мурун балалыкка иштеген социалдык - экономикалык үй-бүлөнүн кызмат аткаруусунун шарттары;

- экономика адептүүлүк абалынын ордугу: азыркы учурдагы көпчүлүк үй- бүлөнүн абалы ошол кырдаалда калгандыгы коомдун криминалдашуусу, өсүп келе жаткан күчтөрдүн таасири.

- билим берүүнүн жана адилеттүү айлык акынын кадыр баркынын жоголушу. Бул жана башка факторлору жашоодогу баалуулуктардын кайра бааланышына жаңы идеалдын пайда болушу жаңы идеалга, көптөгөн кирешелердин бар болушу, бирок көпчүлүк учурда билимдин жоктугу, социалдык жактан туура келбеген ыкма менен байлык топтоосу. Бул өспүрүмдун эч кандай күч жумшабастан ийгиликке жетүүнү каалоосуна алып келет.

Бирок социалдык дезадаптация көңүл бурдуруучу кубулуш, ошондуктан көпчүлүк окумуштуу жана практиктердин ою боюнча бир гана баланын жана өспүрүмдун социалдык өнүгүүсүн чектөөсүн гана эмес, ресоциализация кубулушун дагы башкаруусу зарыл.

Эң көп социалдык реабилитацияны 3 жылга чейинки стажга ээ кароосуз калган балдарга гана мүмкүн. Эң аз реабилитациялык мүмкүнчүлүктү 6 жылдан көп кароосуз калган баланын стажы [44, 70-б.].

Перспективдүү социалдык жана адамдардын реабилитация көпчүлүк кароосуз калган балдар жана үйү жок балдарга мүмкүнчүлүк аз деген ою коомдо пайда болгон.

Аныкталуу баскычта кароосуз калган балдардын азыркы күндөгү карым катнашы оор фазада. Сакталган потенциалды коомдук көңүл айтуучулук материалдык жана психикалык абалды түзүлүшүнө эч кандай шарт түзбөйт. Азыркы учурдагы кадр жана материалдык - техникалык жактан атайын мекемелердин камсыздоосу, бийлик органдары жана башкаруунун бийик физикалык жана психикалык укуктар тарабынан трамва алган кароосуз калган жана үйү жок балдарга таасир тийгизет.

Кароосуз калган балдарга болгон мамилелер көбүнчө айыкпаган ооруларга болгон мамилелерге окшошот. Коомдун ою боюнча психологияда бийликтин мындай мотивдери: эгер кароосуз калган жана үйү жоктун - айыкпаган социалдык оору, аларды айыктырууга болбойт, бирок аны айыктырбай эле койсо да болот, аларды физикалык жана моралдык жактан балдарды коомдун аягына кубалоо же жок кылуу болуп саналат.

Пайда болгон социалдык - профилактикалык система күчүнүн негизинде жана коррекциялык жумуш азыркы кырдаалга туура келбейт. Актуалдуу тапшырма катары жаңы социалдык саясатта балдардын кароосуз калган жана үйү жок балдарды мекемелерде социалдык реабилитациялоо эсептелет [57, 55-б.].

Социалдык реабилитацияга муктаж болгон жашы жете электер үчүн атайын мекемелер жардамды балдардын жана өспүрүмдөрдүн мурун жардам албаган көңүлгө ээ болбогондорго гана жардам көрсөтүүгө чакырылышы керек.

Үй-бүлө жана мектеп тарабынан ташталган учурда эң жакшы учурда бул мыйзамга каршы кыймылдын негизинде укук коргоо органдары тарабынан кармалышы эл аралык укуктук нормаларды жана өспүрүмдөр тарабынан укук бузуулар болбогон учурда, аларды кабылдоо бөлүмүнөн балдар мекемелерине багыттоочу ички иштер органдарына кармалышат.

Кароосуз калган жана үйү жок балдардын официалдуу саны жана курамы жөнүндө статистикалык маалыматтар жок, бирок ар кандай пилоттук изилдөөлөр кароосуз калган жана үйү жок балдар орчундуу жана чечилиши кыйын көйгөй бойдон калганын көрсөтүүдө.

Кароосуз калган жана үйү жок балдар жана өспүрүмдөр үчүн мекемелердин аткаруучу жумушу (маселеси):

- кароосуз калган кайырчылыкты, дезадаптацияны профилактикалоодо балдарга психологдун жана медициналык жардам берүү. Бул ата-эненин күнөөсү менен же экстремалдуу кырдаалга байланыштуу чечими жок болгон абалда.

- балдарда жана өспүрүмдөрдө оң социалдык жүрүм-турумду калыптандыруу, сүйлөшүүнүн жана курчаган адамдар менен карым-катнаш

- асыроо кызматтарын ата-энесинин көңүл буруусунан жана камкордугунан ажырагандарга карата аткаруу, жашоосуна каражаттар

- психологиялык жана педагогикалык колдоо, жеке адамга кризистик абалын жок кылуу

- балдардын үй-бүлөсүнө кайтуусу же жашоосунун мындан ары түзүлүшүнө катышуу

- билим алуусуна мүмкүнчүлүк түзүү;

- алардын жайланышуусуна кам көрүү, жашоо орду [62, 9-б.].

Мындай мекемелердин ишкердигинин негизги максаты - социалдык коргоо жана колдоого муктаж болгон балдарды реабилитация жана жашоосун аныктоосуна жардам. Балдарга жана өспүрүмдөргө атайын мекемелерди түзүү

аларга чыныгы экстремалдуу жардам көрсөтүүгө мүмкүнчүлүк түзөт. Мындай мекемелердин адистери балдар менен иштөөнүн 3 этабын бөлүшөт:

- диагностикалык жумуш;
- толук диагностикалык маалымат алгандан кийинки реабилитация;
- реабилитациядан кийинки баланы коргоо.

Баарынан мурда жашы жете элек балдарга жана өспүрүмдөргө социалдык-реабилитациялык кызмат көрсөтүү үчүн социалдык баш-паанек (приют) болгону жакшы.

Үйү жок жана кароосуз калган балдарды жана өспүрүмдөрдү социалдык - реабилитациялоонун негизги багыттары:

- кароосуз калгандарды профилактикалоо, оор кырдаалда баланы үй-бүлөдөн алып кетүү

- жашы жете электер үчүн убактылуу жашоочу жайды табуу, аны толугу менен мамлекет каржылоосу керек, багып алуу органдары жашашына оптималдуу форма тапканга чейин

- өз учурундагы жана жеткиликтүү социалдык, укуктук, психологдук-медико-педагогикалык жардамды балага көрсөтүү

Борборлор балдарга ылайыкталып өзүндө:

- кабылдама
- социалдык дезадаптацияны диагностикалоо бөлүмү
- социалдык реабилитациянын программаларын ишке ашыруу бөлүмү
- социалдык-укуктук жардам бөлүмү
- үй-бүлөлүк тарбиялоо тобу [69, 256-б.].

Социалдык реабилитация структуралык бөлүк катары балдар жана өспүрүмдөр үчүн социалдык баш калкалоо борбору болуп эсептелет.

Кабылдама биринчи медициналык кароо жана биринчи санитардык тазалоо же кароодон өткөрөт.

Социалдык дезадаптацияны диагностика бөлүмүндө факторлорду табышат жана анализдешет өспүрүмдүн жүрүм-турумунун

артыкчылыктарынан дезадаптацияны бөлүшөт, ага индивидуалдуу программанын негизинде социалдык реабилитация иштелип чыгат.

Анын этаптуу ишке алуусу социалдык адаптация программаларынын ишке ашуу бөлүмүндө жүргүзүлөт. Үй-бүлө ичиндеги жана үй-бүлө менен болгон байланыштын калыбына келтирүү иштери жүрөт, жашы жете электердин мамилелерин жакшыртуу, жашы теңдер арасындагы социалдык статусун калыбына келтирүү, өспүрүмдөрдүн билим алуусуна аракет жасоо, кесип алуусуна да шарт түзүү.

Реабилитациянын индивидуалдык программасы күндүзгү же күнү-түнү иштеген стационардык борборлордо, б.а үй-бүлөлүк тарбиялоо тайпаларында жүргүзүлөт. Бөлүмдө реабилитациялык тайпада балдардын жашы ар кандай болсо болот, бирок алардын адаптация деңгээли бирдей болуусу шарт, анткени ушундай учурда гана тайпалык ыкмалардын эффективдүү колдонуу болот. Күндүзгү стационарларда бала саны 5-10, ал эми күнү-түнү иштеген үчүн жетиге чейин.

Социалдык-укуктук жардам бөлүмү тарбиялануучулардын кызыкчылыктарын мыйзамдын жана укуктарын коргоону аткарат. Тарбиялануучуларды мындан кийин жашоодо жайгаштыруу үчүн багып алуу органдарына шарт түзөт, багуучулардын, асырап алгандардын, кабыл алуучу үй-бүлөнүн банктын маалыматын түзөт, психологдук - педагогикалык жана укуктук жактан өзүнүн баласы эмес баланы кабылдоо жана жашы жете электерди жаңы кырдаалга көндүрүү көзөмөлдөнөт.

Борбордун ишмердүүлүгүнүн эң оор багыты – үй-бүлө менен болгон жумуш. Борбордогу социалдык реабилитация баланын жана өспүрүмдүн үй-бүлөлүк көйгөйлөрүн чечүүгө ылайыкташкан. Конфликтүү үй-бүлө менен иштөө психологдун карым катнашына кеңеш алуу деңгээлде негизделген: аморалдык үй-бүлөлөр менен иш социалдык патронаждын негизинде жүргүзүлөт [79, 116-б.].

Баланын үй-бүлөсүнө кайра кайтуусунан кийин социалдык патронаж уланат, үй-бүлө мүчөлөрү менен түз байланыш жана консультациясы кесипкөйлөрдүн (психологдор, юристер, нарколог, врачтар жб)

Ушуну менен катар өспүрүмдү, эгер ал жаңы шарттарды, жашоо эрежелери, жаңы адамдарды эмоционалдык кабылдоодо социалдык реабилитациялоо. Ошондуктан социалдык социалдык жумушчунун биринчи аткаруучу жумушу, реабилитациялык мекемеге келген өспүрүмгө максималдуу түрдө колдоо көрсөтүү жаңы жашоосунда.

Тажрыйбаны анализдөө менен ишкердиктин перспективдүү багыты болгон «көчөдөгү балдар» программасы үйү жок жана кароосуз калган балдар менен болгон жумуш алардын көнүп калган жери көчөдө жүргүзүлөт. Бул багыт башталуу этабында өспүрүмдүн үй-бүлөсү менен болгон байланышын кыйрашын алдын алуу, укук бузууларды профилактикалоого жардам берет [53, 10-б.].

Программасынын максаты болуп адрестин социалдык жардам системасын түзүү, социалдык кызматтын жумушуна жаңы технологияларды киргизүү

Программанын негизги аткаруучу жумушу:

- патриоттук жана руханий адептуулуккө тарбиялоо шарттарын түзүү
- психоактивдуу заттарга жана наркоманияга көз карандылыкты профилактикалоо, баланын жана өспүрүмдүн психикалык ден соолугун сактоо
- кароосуз калгандыкты профилактикалоо, өспүрүм курактагы кылмыштуулук.

Балдарды жана өспүрүмдөрдүн укугун коргоо.

- эмгектенүүдө жаштардын конкуренттешуу жөндөмдүктөрүн жогорулатуу жана социалдык адаптацияга катышуусуна шарт түзүү.
- социалдык кызматтар, балдар жана өспүрүмдөр учун клубдарга социалдык кызматтарга замамбап иштоо технологияларын иштеп чыгуу.

Программанын ишке ашуусунун негизги багыттары:

- сергек жашоону илгерлетүү, балдардын психикалык денсоолугу;
- колдоо жана өнүгүү формалары жана тарбиялоо ыкмалары, дене тарбия жана спортко керектөөлөр;
- социалдык жарнамаларды эффективдүүлүгүн кенейтүү жана киргизүү;
- өспүрүмдөрдү репродуктивдүүлүк суроолору боюнча маалымат берүү, коопсуз энелик, жыныстык жол менен берилүүчү ооруларды профилактикалоо;
- патриоттук жана руханий адептүүлүк тарбияны калыптандыруу, интеллектуалдык, физикалык, өнөрүнүн өнүгүшүн шарттоо;
- ата мекендик тарыхты жана маданиятты пропагандалоо, жарандык – патриоттук тарбиялоонун элементтеринин жана формаларын жалпы системага киргизүү, кошумча жана кесиптик билим, өспүрүмдөр менен аскер кызматынын карым-катнаш системасын өнүктүрүү;
- ар кандай формадагы патриоттук тарбиялоо жайкы эс алуу лагерлеринен, жашаган жердеги клубдардан өнүктүрүү;
- балдардын дарылануучу жана билим алуучу мекемелерин кардинациялоо;
- кароосуз калган балдарды, өспүрүмдүк кылмыштуулукту жана балдарды укуктук коргоо;
- мамлекеттик жана коомдук уюмдардын «үй жоктуку жана жашы жете электердин укук бузуулары» мыйзамын ишке ашуусун камсыздоо;
- окуучулардын эс алуучу учурундагы калктын социалдык керектөөлөрүн канаттандыруу учун шарт түзүү, окуу учурунан сырткары убакытта өспүрүмдү жумуш менен камсыз кылуунун мүмкүнчүлүгүн жогорулатуу;
- өспүрүмдүк чөйрөдө асоциалдык кубулуштарды эскертуу иш чараларын профилактикалоо иштеринин системасын түзүү;
- ата-эне, бала жана педагогдордун арасындагы укуктук билимдин жогорулатуу системасын түзүү;

- социалдык кызматтардын жумушундагы замнап технологияларды иштеп чыгуусу же социалдык кызматтын ишкердигине киргизүү;
- маалыматтык камсыздандыруу системасын түзүү;
- социалдык кызматтын ишкердигинин ар кандай түрү боюнча маалымат базасын түзүү жана мониторинг чыгаруу;
- психологиялык-социалдык кызматтардын борборлорун түзүү;
- үй-бүлөлүк билимдин жаны формаларын өнүктүрүү, психолог, метадистерди камтуу менен методикалык консультативдик бөлмөлөрдү түзүү
- кадр системасын түзүү, социалдык педагогдордун профессионалдык денгээлин көтөрүү;
- ата-эне, бала, педагогдордун укуктук билимин жогорулатуу боюнча маалыматтын системасын түзүү [40, 128-б.].

Кароосуз калган балдарды жана үйү жок өспүрүмдөргө социалдык жардамдын башка да түрү бар, алар көп мекемелерде, үй-бүлөлүк (тарбиялоочу) топторду түзүүдө колдонулат.

Биринчи мындай балдардын бар экендиги тууралуу маалымат массалык маалымат каражаттары же атайын маалымат банкы тарабынан. Баланы тарбиясы алуучу үй-бүлө бар болгон учурда анын материалдык тиричилик шарттары кунт коюп текшергенден кийин гана эки айга келишим түзүлөт. Эки ай ичинде өспүрүм дем алыш күндөрү камкордука алынган үй-бүлөгө барып турат, андан кийин гана толугу менен менен өткөрүлүп берилет. Үй-бүлөлүк топ баш-паанектин(приют) структуралык бөлүгү катары катталат. Мындан сырткары психолог ар бир үй-бүлөгө кереектүү сунуштарды берет.

Кесипкөйлөрдүн ою боюнча баш-паанектин ар бир тарбиялануучусу идеалдуу тандоо катары үйдөгү топтон өсүшү зарыл, анткени ал эң эффективдүү реабилитациалоонун жолдору жана ал жоготкон социалдык адептик, руханий жактан чөйрөгө кайра калыптануу жүрөт. Үй бүлөлүк топто жүргөн учурда бала үй-бүлө багып алуу же асырап алууну тастыктаганга

чейин бала мамлекеттин карамагында болот, бирок үйдөгү топтогу у бүлөнүн жашоо шарты баланын социалдык реабилитациясынын негизги шарты болот.

Социалдык балдар мекемелери жашы жете электердин курамы социалдык жана педагогикалык планда башка балдар үйүнөн жана интернат мектептерден мындайча айырмаланат:

- көпчүлүк балдар тамеки тартууга көнгөн, системалык түрдө алкоголь колдонгондугу

- көпчүлүк балдар үй-бүлөдөгү социалдык - психологиялык депреация, физикалык жана сексуалдык кордук көргөн, мектептеги дезадаптациянын негизиндеги кризистик же жолдо калгандар

- көпчүлүк балдардан өнөкөт оорулардын чыгуусу

- көптөгөн балдар эч жерде эч качан окубагандыктан аларда элементардуу социалдык жана тиричилик көндүмдөрү калыптанбаган же жоготулган. Уй бүлөдө жашоо тажрыйбасы жоготулган

- көбүнчө балдарда психикалык өнүгүүсүндө тоскоолдуктар бар

Жашы жете электердин атайын мекемесине, социалдык реабилитацияга муктаж болгондорду мындай негизинде кабыл алышат:

- өздүк кайрылуусу

- калкка социалдык коргоо жүргүзүүчү органдардын багыттоосу аркылуу

- жашы жете электердин иши боюнча комиссияны чечими менен

- ата эненин арызы, билим берүү органдарынын суранычы, Ден соолук сактоо, кам көрүү жана багып алуу жана ички иштер министрлиги тарабынан

- соттун чечими же аныктоосу, прокурордун же тергөө органдары, эгерде ата энеси же алардын ордун баскан адамдар соттолгон же аларга карата камакка алуу иши жүргүзүлгөн учурда [36, 5-б.].

Социалдык мекемелердин дагы бир башкы тапшырмасы балдарды тамак аш менен камсыз болуусу жашоодогу кеңири спектрдин мамилесинин

калыптануусу, чондор менен пикир алмашууну үйрөнүү, өзү менен теңдүүлөр менен үй бүлөлүк сезимдердин пайда болуусу, өзүнүн ордун түшүнүүсү.

Баланы реабилитациялоонун индивидуалдык программасы баланы өздүгү боюнча изилдөө жана баардык жеткиликтүү маалыматты анализдөө, аны жалпы эмдоо иш чараларын гана эмес, өнөкөт ооруларды да эмдоого шарттайт.

Өспүрүмдөрдү реабилитациялоодо чоң маанини психологиялык диагностика жана коррекция түзөт. Башпаанектин жумушчуларды эки башкы психологиялык көйгөй: баланын психикалык жактан өнүгүүсүнүн артта калуусу, анын психикалык депривациянын кесепеттерин жеңүү көйгөйлөрү менен кездешет.

Социалдык жана психологиялык көйгөйлөр балдарда ар кандай деңгээлде жана ар кандай формада кездешет. Ушунун негизинде ар бир балага өзүнчө индивидуалдык реабилитация жүргүзүлөт. Кесипкөйлөр психологиялык реабилитациянын: топтук жана индивидуалдык эки ыкмасын колдонушат. Баланын психико - коррекциялык топто катышуусу анын өздүк өсүүсү, аныкталуу билим алуусун, көндүмдөргө, өзүн ачуусу, эң башкысы сүйлөшүүсү индивидуалдык реабилитация баарынан мурда баланын кооптонуусун жана өзүнө ишенбөөчүлүгүн жок кылууну, өздүк баасын көтөрүү коркунучтарын жок кылуу адамдарга болгон ишеничти калыптандырууга ылайыкталган. Жүз пайыздык мектептик дезадаптациясы бар балдарды реабилитациялоонун маанилүү жолу - социалдык мекемелерде системалык тарбиялоону уюштуруу жана окуу тартиби, педагогикалык боштукту жок кылуу, жүрүм-турум бузууларын коррекциялоо.

Эң оор реабилитация - өспүрүмдөрдү реабилитациялоо. Эгер майда курактагы балдар менен иштөөдө тарбиялоо, жылуулук дефициттин толтуруу, көндүмдөр, билимдерди толугу менен албаганын толуктоо болсо, ал эми өспүрүмдөрдү кайра тарбиялоо, бар девианттык жүрүм-турумду жок кылуу,

адамдар ортосундагы бурмаланган карым катнашты өзгөртүү болуп саналат [23, 265-б.].

Өспүрүм чондордун анын жашоосуна киришүүсүнө жана аны тарбиялоосуна өз алдынча жана оорутпай аракет жасайт, бирок ал чоң адамдын ордуна басууну жана өзүнө сый мамилени каалайт.

Өспүрүмдөрдө өзүн өзү сыйлоо сезими жана акыл эсин калыптандыруунун бир нече ыкмасы бар:

Алардын бири - үлгүгө багыт алуу, татыктуу тууроо. Өспүрүмдү реабилитациялоодо чоң жардамды индивидуалдык психо - терапия : пикир алмашуу, сүйлөшүүлөр, ар кандай көйгөйлөрдү талкуулоо.

Өспүрүмдөрдү реабилитациялоонун оорчулуктарынын бири окууга болгон каалоонун жоктугу көпчүлүк балдар эч качан окубаган же окууда бир жылдан беш жылга чейин тыныгуу алгандар, алар жеткиликсиз түрдө ойлонуу көндүмүнө ээ эместиги.

Дал ушул окуу тартиби социалдык балдар мекемелеринде катаал индивидуалдык негизинде болуусун түзгөн.

Өспүрүмдөр мектепке кайтууга чейин этаптан өтүүлөрү зарыл.

Мекемелерде окутуунун бир нече тандоосун колдонушат:

- жалпы окутуучу - күндүзгү жана түнкү мектеп
- колледж
- тегиздөө класстары [65, 85-б.].

Социалдык мекемелер - өспүрүмдүн убактылуу гана барган жайы, ошондуктан өспүрүмөргө Жардам көрсөтүүнүн негизги тапшырмасынын бири - алардын кийинки тагдырын, жашоосун түзүү.

Идеалдуу тандоо катары баланын өзүнүн үй бүлөсүнө кайтуусу, бирок бул бала менен ата энеси жана бала менен туура келген иштердин негизинде гана болот.

Мекемени, жумушчулары үй бүлөнүн шарттарын изилдениши зарыл, баланын конкреттүү үй бүлөлүк шарттарында жашоо мүмкүнчүлүгү

изилдөө керек. Социалдык жумушчунун үй бүлөгө баруусу баланын үй-бүлөгө кайтуусунун Перспективдуу баалоосуна мүмкүнчүлүк берет. Бирок ата эненин кезектеги катчылыгы баланы мекемеге кайра кайтаруусу мүмкүн.

Эгерде баланын үй-бүлөгө кайтуусу мүмкүн болгон учурда башка жолдорду колдонушат. Жакынкы арага чейин мыйзам тарабынан баланын жашоосунун түзүлүшү, багып алуу, камкор болуу, же мамлекеттин жетимдер мекемелерине багытталган. Эгерде баланын үй-бүлөсүнө кайтуусуна мүмкүнчүлүгү болбогон учурда өспүрүмдү интернатка беришет.

Мекемелерде үйдөгүгө окшош мамиле көрсөтүлөт. Бул жөнөкөй эмес, ал үчүн тарбиялоочунун тажрыйбасына, иштөө жөндөмдүүлүгүнө өспүрүмдүн социалдык дезадаптациясы таасир берет.

Ушунун негизинде мекеменин тапшырмасы баланы орто жашоо шартын түзүү, бузулган үй-бүлө байланыштарын калыбына келтирүү, алдыдагы жашоосунун түзүлүшүнүн суроолорун чечүү. Балдарды жана өспүрүмдүн укуктук жактан социалдык мекемелердин жумушун федералдык мыйзамдар жана токтомдорду мамлекеттик органдардын аткаруучу мыйзамдар.

Социалдык реабилитациялык борборлордун ишкердигинде колдонулган негизги технологиялар:

- кароосуз калгандыкты профилактикалоо, кароосуз калгандык укук бузуулар жана жашы жете электердин анти коомдук кыймылдардын табуу, себептерин жок кылуу жана шарттарын түзгөндөрдү жок кылуу

- жашы жете электердин кызыкчылыгын закондук жана укуктук коргоо менен камсыздоо

- социалдык кооптуу абалдагыларды социалдык - педагогикалык реабилитациялоо

- диагностика жашы жете электерди кылмыш калгандыгын жана анти коомдук кыймылдар боюнча

- ден соолугун чыңдоо уюму, жетим балдар жана социалдык корголбогон үй-бүлөдөгү балдарды [41, 150-б.].

Мекемелердин негизги тапшырмалары:

1. Жашы жете электердин кароосуз калган жана кароосуз калгандыкты табуу, шарттарын жана себептерин жок кылуу

2. Жашы жете электерге социалдык психологиялык жана башка жардамдарды көрсөтүү, алардын ата энелерине же башка мыйзам өкүлдөрүнө оор жашоо кырдаалын жок кылуу, жашы жете электердин социалдык статусун калыбына келтирүү, окуган жердегилерине, иштеген, жашаган жерине эгерде жашы жете электер үй бүлөсүнө кайтарылган учурда.

3. Жашы жете электер толугу менен мамлекет камкордугунда, аларга социалдык реабилитация жүргүзүү, алардын укуктарын жана мыйзамдык кызыкчылыгын коргоо, медициналык тейлөөнү уюштуруу, билим берүү программалары боюнча жашы жете электерди окутуу, алардын кесиптик багыты жана кесип алуусуна шарт түзөт.

4. Жашы жете электердин ата энесин жана башка мыйзамдуу өкүлдөрүн жашы жете электин көрсөтүлгөн мекемеде экени жөнүндө кабарландыруу

5. Ата эне камкордугунан жана мыйзамдуу өкүлдөрүнөн айрылган учурда кам көрүү жана камкордукка алуу органдарынын кыймылы

Социалдык реабилитацияга муктаж жашы жете электер үчүн атайын мекемелер тарабынан көрсөтүлгөн устав жана токтомдор:

1. Жашы жете электердин кароосуз калган жана кароосуз калгандыкты табуу, шарттарын жана себептерин жок кылуу

2. Жашы жете электерге социалдык психологиялык жана башка жардамдарды көрсөтүү, алардын ата энелерине же башка мыйзам өкүлдөрүнө оор жашоо кырдаалын жок кылуу, жашы жете электердин социалдык статусун калыбына келтирүү, окуган жердегилерине, иштеген, жашаган жерине эгерде жашы жете электер үй бүлөсүнө кайтарылган учурда.

3. Жашы жете электер толугу менен мамлекет камкордугунда, аларга социалдык реабилитация жүргүзүү, алардын укуктарын жана мыйзамдык кызыкчылыгын коргоо, медициналык тейлөөнү уюштуруу, билим берүү

программалары боюнча жашы жете электерди окутуу, алардын кесиптик багыты жана кесип алуусуна шарт түзөт.

4. Жашы жете электердин ата энесин жана башка мыйзамдуу өкүлдөрүн жашы жете электин көрсөтүлгөн мекемеде экени жөнүндө кабарландыруу

5. Ата эне камкордугунан жана мыйзамдуу өкүлдөрүнөн айрылган учурда кам көрүү жана камкордукка алуу органдарынын кыймылы [68].

Социалдык реабилитацияга муктаж жашы жете электердин атайын мекемеси күнү түнү жашы жете электерди 3-18ге чейин кабыл алат:

1. ата энинин камкордугунан айрылган же башка мыйзамдуу өкүлү жок болгондо

2. Социалдык кооптуу абалдагы үй бүлөдө жайгашкандарды

3. Адашкандар жана таштап кеткендер

4. Өз эрки менен үй бүлөсүн, окуу мекемесин, ата энесинин камкордугусуз калган же башка балдар мекемелерден кеткендерди эске албаганда

5. Жашаган жери жок, барганга жери жок жана жашоого каражаты жоктор - социалдык жардамга же реабилитацияга муктаж жана башка оор жашоо кырдаалына калган [48, 80-б.].

Жашы жете электин мекемени бүтүрүүсү директордун мыйзамы менен кийинки негиздердин негизинде болот:

- Баланын камкордугун башка органдарга өткөрүү чечими

- ата энесинин өздүк арызы, багып алгандарга мекемени бүткөнү жөнүндө справка.

Жашы жете электин өздүк иши мекемеде 25 жыл сакталат. Мекеме жашы жете электерге карата ар кандай формадагы патронажды жүргүзөт, анын ичинде өз эрки менен мекемеден кеткендер, алардын мекемеге келүүсү токтотулган учурда да алар менен байланышуу токтотулбайт.

Учурда кыргыз коомчулугунда жаңы башталгычтар бар, алар четке кагуунун экстремалдык түрлөрүнүн – делинквенттик жүрүм-турумдун

өнүгүшүнө терс таасирин тийгизет. Базар мамилелери коомдо мурда белгисиз болгон көйгөйлөрдүн татаалдыгын жаратты. Саясий чечимдер социалдык жактан эсептелген эмес жана алардын, биринчи кезекте, экономикалык саясат жаатында, кыргыз үй-бүлөлөрүнүн олуттуу бөлүгүнүн материалдык абалына таасир эткен - тез социалдык стратификация процесси башталган [95, 89-б.].

Натыйжада, өлкөдөгү экономикалык кризис, жакырчылыктын өсүшү, каатчылыктагы үй-бүлөлөрдүн саны, алкоголизм көйгөйү бар үй-бүлөлөр, зордук-зомбулуктун көрүнүштөрү, асоциалдык жашоо образы, инсандар аралык мамилелердеги чыр-чатактар, өспүрүмдөрдүн кайдыгерлиги, кылмыштуулук жана башка социалдык көйгөйлөр өспүрүмдөрдүн делинквенттик жүрүм-турумдарын коомдо болуп жаткан өзгөрүүлөрдү жана өспүрүмдөрдүн социалдык өз ара мамилелеринин өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен изилденүүдө.

Кризистер коом менен, социалдык топ менен чыр-чатакты жана көңүл кайттыкты жаратышы мүмкүн. Өспүрүм курак жашоонун эрежелерин издөө менен мүнөздөлөт, жаш өспүрүмдөр социалдык экспериментке дуушар болушат, алар эмоционалдык туруксуздукту, көңүлдүн кескин өзгөрүлүшүн билдиришти. Бүгүнкү күндө мамлекет өзүнүн туруксуз жаш жарандарын мыйзамсыз жүрүм-туруму бар адамдарга, белгилүү бир деңгээлде өзүлөрүнүн жүрүм-турумунун курмандыгына, социалдык чегерүүлөргө айланткан коркунучтуу кадамдан коргоп, коргоого милдеттүү.

Биринчи бап боюнча тыянактар.

Бул баптын жыйынтыгын чыгарып жатып, коомдогу өспүрүмдөрдүн мыйзамга каршы же укук бузуу жүрүм-турумдарына теориялык турдуу мамилелердин натыйжасына, ошондой эле авторлордун берген теориялык тушундурмолорунун негизинде томондогудой тыянактарга келдик:

- Девианттык жана делинквенттик жүрүм-турум - бул социалдашуунун негизи болгон социалдык калыптарга туура келбеген иш-аракеттердин

түрлөрү. Жалпы мааниде алганда, делинквенттик деп мыйзамсыз иш-аракеттерди жасоону билдирет, ал эми четтөө(девианттык) - бул жазылбаган социалдык ченемдерден чыккан аракеттер. Жазуу жүзүндөгү ченемдер укуктук мыйзамдардагы расмий бекитилген ченемдер. Жазылбаган ченемдер - бул каада-салттар, каада-салттар жана этикет менен бекитилген, расмий эмес иш-аракет эрежелери.

- Т.Хиршинин айтымында, укук бузгандар көбүнчө өзүн өзү башкара билүү деңгээли төмөн адамдар болушат, бул балалык мезгилдеги жетишсиз социалдашуунун натыйжасы. Төмөн өзүн-өзү кармай билүү укук бузууларга же кылмыштуулукка гана эмес, тамеки чегүүгө, алкоголизмге жана ар кандай кырсыктарга алып келген аракеттерге алып келет. Өзүн-өзү контролдоонун төмөн деңгээлинин башаты баланын алгачкы социалдашуусун жүзөгө ашырган үй-бүлөдө. Албетте, ата-энелердин басымдуу көпчүлүгү балдарын кылмышкер катары тарбиялабайт, бирок аларга тийиштүү көңүл бурбай, кам көрбөй эле, өз салымдарын кошушат. Социалдаштыруунун натыйжалуулугун төмөндөтүүчү факторлордун катарында Хирши экономикалык жетишсиздикке, иштеген ата-энелерге, үй-бүлөнүн бузулушуна, жалгыз үй-бүлөгө, мектептин начар жөнгө салынышына тиешелүү экендигин айтат. Бул өспүрүмдөрдүн делинквенттик жүрүм-турумун аныктоого жардам берүүчү негизги теориялык мамиле болуп саналуусун коомго сунуштайбыз.

- Девианттык жүрүм-турумдун ички изилдөөлөрү эки багытта өнүккөн. Алардын бири кылмыш укугунун социологиялык мектеби жана бангилик, алкоголизм, сойкулук жана өз өмүрүнө кол салуу сыяктуу девианттык жүрүм-турумдун айрым түрлөрүн изилдөөгө багытталган. Экинчи багыт - девианттык жүрүм-турум социологиясынын жана социалдык көзөмөлдүн атайын социологиялык теория катары калыптанышы менен байланыштуу. Эгерде коом социалдык тутумдун өзгөчө бир түрү болсо, анда девиант же девианттык жүрүм-турумду эске алуу менен, бул түшүнүк биринчи кезекте социалдык норма түшүнүгү менен тыгыз байланышта экендигин белгилей кетүү керек.

Ошентип, айрым изилдөөчүлөр социалдашуу нормасын үч негизги түр менен көрсөтсө болот: идеалдуу, нормативдик жана реалдуу [66, 20-б.].

- Изилдөөчүлөр социалдык норма түшүнүгүн кароодо, «социалдык норма - бул типтеги социалдык байланыштарды жана мамилелерди чагылдырган, ушул тапта же социалдык топтун өкүлдөрүнүн көпчүлүгүнө мүнөздүү, алар тарабынан бекитилген жана көп кездешүүчү жүрүм-турум» деп белгилейт. Бул изилдөөчүлөр социалдык нормаларды классикалык түрдө моралдык, моралдык-этикалык, укуктук, диний, саясий деп болуп кароого мумкундук берди.

- Жүрүм-турумдун социалдык нормалары адеп-ахлак эрежелеринде, мыйзамдын жоболорунда, ар кандай социалдык топтордун үрп-адаттарында жана каада-салттарында чагылдырылат. Адамдын жүрүм-турумунун ар бир аракети, адатта, бир эмес, көптөгөн социалдык нормалар менен байланыштуу. Бул нормалар ар дайым толугу менен мазмунга дал келе бербестигин эске алуу керек. Ошентип, айрым учурларда, чакан социалдык топтордо жүрүм-турум нормалары адеп-ахлак нормаларына карама-каршы келет. Булар - өспүрүмдөрдүн зыяндуу үрп-адаттары жана каада-салттары: баңгилик, алкогольдук ичимдик, сойкулук. Социалдык ченемдерди, социалдык четтөөлөрдүн убакыт жана коом менен байланышы жөнүндө позициясы талашсыз. Девианттык жүрүм-турум социалдык процесстердин, инсандын жана коомдун татаал мамилелеринин натыйжасы.

- Теориялык анализдин натыйжасында мыйзамсыз жүрүм-туруму бар өспүрүмдөрдүн инсандыгы примитивдүү, начар дифференцияланган муктаждыктардын жана мотивдердин басымдуулугу менен мүнөздөлөт деген позицияны тастыктады, алардын арасында адаттык мотивдер олуттуу орунду ээлейт. Анын негизинде, өспүрүмдөрдүн мыйзамсыз жүрүм-турумун, жаш өспүрүмдүн туура эмес муктаждыктары жана мотивдери менен шартталган, аларды терс тажрыйбанын фонунда коомдук кабыл алынгыс жолдор менен жүзөгө ашырган жүрүм-турум деп аныктайбыз. Ошол эле учурда, кылмышка

көнүп калган өспүрүмдөрдүн жеке деформациясы келечектеги иш-аракеттерди, рухий боштукту, ээликтен ажыратууну жана алардын жакын чөйрөсүнө шектенүүнү болжолдоо процессинин бузулушу менен көрсөтүлөт. Укуксуз жүрүм-турумду биз белгилүү бир коомдо түзүлгөн мыйзамдардан четтеп, башка адамдардын жыргалчылыгына же коомдук тартипке коркунуч келтирип, анын экстремалдуу көрүнүштөрү үчүн кылмыш жазасына тартылуучу конкреттүү адамдын иш-аракеттери катары карайбыз.

- Делинквенттик жүрүм-туруму бар өспүрүмдөрдө инсандык өнүгүү көйгөйлөрүнүн ар кандай аспектилеринин жарыкка чыгышына карабастан, мындай жүрүм-турумдун алдын-алуу боюнча концептуалдык теория жок, өспүрүмдөрдүн инсандык касиеттерин оңдоо мүмкүнчүлүгүнө психологиялык-педагогикалык теория толук иштелип чыккан эмес.

- Девианттык жүрүм-турум индивидди адамдардын тобунда (девианттар жана кылмышкерлер) же коомдогу бөлүнүп чыгуунун формасы болуп саналат, бул коомдун учурдагы күтүүлөрүнө, моралдык жана укуктук талаптарына шайкеш келбестигин айгинелейт.

- Бүгүнкү күндө мамлекет өзүнүн туруксуз жаш жарандарын мыйзамсыз жүрүм-туруму бар адамдарга, белгилүү бир деңгээлде өзүлөрүнүн жүрүм-турумунун курмандыгына, социалдык чегерүүлөргө айланткан коркунучтуу кадамдан коргоп, коргоого милдеттүү.

- Пайда болгон социалдык-профилактикалык система күчүнүн негизинде жана коррекциялык жумуш азыркы кырдаалга туура келбейт. Актуалдуу тапшырма катары жаңы социалдык саясатта балдардын кароосуз калган жана үйү жок балдарды мекемелерде социалдык реабилитациялоо эсептелет.

II. КЫРГЫЗСТАНДАГЫ ӨСПҮРҮМДӨРДҮН ДЕЛИНКВЕНТТИК ЖҮРҮМ-ТУРУМДАРЫН АЛДЫН АЛУУДАГЫ ИЗИЛДӨӨНҮН МЕТОДОЛОГИЯСЫ ЖАНА ЫКМАЛАРЫ

2.1. Социалдык институттардын өспүрүмдөрдүн жүрүм-турумдарына тийгизген таасирин изилдөө методологиясы

Үй-бүлө никеден, туугандыктан, бала асырып алуу же балдарды тарбияга алуунун дагы башка түрлөрүнөн улам келип чыгуучу жеке укуктары жана милдеттери боюнча байланышкан адамдардын чөйрөсү. Үй-бүлө - бул жубайлардын жана туугандык мамилеге, үй-бүлөлүк биргеликте ишмердүүлүк жүргүзүүгө негизделген, ошондой эле балдардын жана үй- бүлө мүчөлөрүнүн жашоосун салыштырууну ишке ашырган адамдардын тобу. Үй-бүлөнү ата-энелер жана балдар түзөт. Ал эми нике болсо, аял менен эркектин ортосундагы мамилелер жана балдардын төрөлүшү менен коштолуп турган бирге жашоонун легитимдүүлүгү болуп саналат. Үй-бүлө ар дайым эки жактуу мүнөзгө ээ. Биринчи жагынан караганда социалдык институт, экинчи жагынан өзүнүн мыйзамдары боюнча өнүккөн жана функцияланган топ. Үй-бүлө тарбия берүүчү биринчи институт жана баалуу орунда алмаштырылгыс орунду ээлейт. Балдарды тарбиялоодо, алардын инсандык жетилишуусуно, коомго аралашуусуна атанын да, эненин да ролу чон мааниге ээ.

Салтка ылайык биологиялык, жеке, социалдык жана үй-бүлөлүк факторлор - девианттык жүрүм-турум коркунучу. Баштын органикалык жабыркашы биологиялык себептер менен байланыштуу: кош бойлуулуктун жана төрөттүн, травманын мээ патологиясынын издери, жатын ичиндеги жана төрөттөн кийинки эрте жаракат, мас болуу, мээ баш сөөк жана мээ инфекциялары; нерв системасынын патологиясы; тубаса деформациялар жана косметикалык кемчиликтер, ошондой эле тукум куума күчөп кетүү психикалык, наркологиалык жана соматикалык оорулар. Муну инсандык касиеттер да аныктай алат. Девианттык жүрүм-турумдун калыптанышына психологиялык ченемдердин алкагындагы белгилүү бир адамдар: мисалы, эмоционалдык чөйрөнүн жана коммуникация көндүмдөрүнүн жетишсиз

калыптанышы, өзүн-өзү контролдоонун төмөн деңгээли, өзүн-өзү баалоонун начарлашы, тобокелчиликке баруу, агрессия, тынчсыздануу, стресстин төмөндүгү, ынанымдуулук, моралдык жактан жетиле электиги, кызыкчылыктардын тар чөйрөсү [80, 81-б.].

Өспүрүмдөрдүн девианттык жүрүм-туруму үй-бүлөлүк себептер менен байланыштуу балдарды жана ата-энелерди бузуу (эмоционалдык муздактык, баш тартуу, авторитаризм, супер контроль, гипо- же гиперпопия) жана аралаш никелер; катаал мамиле, үй-бүлөдөгү зомбулук, кемсинтүү, көңүл коштук, көңүл коштук; үй-бүлөнүн социалдык абалынын төмөндүгү; чоң өзгөрүүлөр же стресс.

Девианттык жүрүм-турумдун социалдык себептери жагымсыз микросоциалдык чөйрө (мисалы, девиантка таандык жаштар субмаданияты); теңтуштар тобундагы өспүрүмдүн төмөн статусу; социалдык позитивдүү тажрыйбанын жоктугу. Макросоциалдык себептерден улам социалдык жана экономикалык туруксуздукка байланыштуу, терс жалпыга маалымдоо каражаттарынын таасири, коомдун жүрүм-турумдагы четтөөлөргө карата толеранттуу мамилеси, тогуз мыйзамдардын жеткиленсиздиги, өнүккөн социалдык тутумдун жоктугу [71, 66-б.].

Акыркы мезгилде көбүнчө балдар толук эмес үй-бүлөдө тарбияланууда. Адистер ата-эненин ажырашуусу бала үчүн чоң сокку болоорун белгилешет. Ажырашуу балага чоң жоготууга тең болгон таасирин берет. Кээ бир балдар турмуштун мындай соккусуна туруштук бере албай өз өмүрлөрүн кыйганга чейин барышат. Айрым балдар психологиялык жактан жабыр тартып, ооруга чалдыгат же жүрүм-туруму жаман жакка бурулуп кетүүдө. Үй-бүлө баланы тарбиялоодо жана коомго кошуудагы эн биринчи институт. Азыркы учурда көптөгөн балдар толук эмес үй-бүлөдө тарбияланууда. Акыркы мезгилдерде үй-бүлөлөрдүн бузулушуна турмуш шарттын начардыгы, акчанын тартыштыгы, жумушсуздук сыяктуу көйгөйлөр таасир этип жаткандыгы.

Бирок ушул тапта алардын санын жумушу бар, үй- бүлөнү бакканга дарамети жетиштүү, бирок ажырашкан жаштар да толуктай баштады.

Толук эмес үй-бүлөдө балдарды тарбиялоодо атасы же энеси гана катышат. Толук эмес үй-бүлөдө ата-энелеринин бирөөсүнөн жана ошондой эле бир же бир нече жашы жетпеген балдардан турат. Кээ бир ата-энелер арактан күчүн чыгарып, үй оокаттарын сатканга чейин барат. Бирок көпчүлүк учурда ортодо балдары бар ата-энелер кайра жарашып, жашоосун улантып кете алышат. Айрым учурларда ажырашуудан соң, каршылашкан абал түзүлүп, аялы менен күйөөсү бири-бирине душман болуп калышат [72, 36-б.].

Баары үчүн буга чейин калыптанып калган жашоо-турмушунун өзгөрүшүн оңойчулук менен кабыл ала беришпейт. Айрыкча, үйдөгү түйшүктөрдөн бөлөк иштерди көрбөгөн аялдардын башына кыйынчылык түшөт. Ошондуктан ажырашуу жөнүндөгү чечимди кабыл алаардан мурда, жети өлчөп бир кесүү керек. Ата-энелер алдын ала жакшылап ойлонуп, андан кийинки жашоосун пландаштырып, андан кийин кандайдыр бир чечим кабыл алганы туура болот.

Ата-энелер ажырашуунун таасири өздөрүнө эмес, эң биринчи балдарга тиерин түшүнүшпөйт. Балдар башка балдардын ынтымактуу жашап жаткан ата-энелерин көрүп, ичинен кыжаалат тартып, психологиялык жактан жабыркашат. Анткени алар: «Эмне үчүн менин ата-энем мындай эмес, ата-энем эмнеге бирге жашашпайт?» - деген сыяктуу суроолордун тегерегинде көп ойлонушат. Эгерде бала өспүрүм куракта болсо, андан да катуу жараат алышы мүмкүн. Анткени ал көчө балдарына кошулуп, жаман жоруктарды үйрөнүп кетиши ыктымал.

Ата-энеси ажырашып кеткен үй-бүлөдөгү балдар психологиялык жактан жабыркаган, ачуусу тез келген, акчага, жаман адаттарга тез берилип кеткен балдар болушат. Экиге бөлүнгөн үй-бүлөлөрдүн көпчүлүгүнүн балдары апасынын колунда калышат. Бирок апалар көп өтпөй кайра турмушка чыккандар да бар. Баласы ата-энесинин колунда калат. Кээ бири өгөй атасын

же өгөй энесин кабыл ала албастан таарынып, үйдөн качып да кетишет. Адатта андайлар өзүмчүл болуп, өздөрүн башкалардан жогору койгусу келет. Ал үчүн айрым учурларда үйүнөн акча уурдап чыгышат да, досторуна ар кандай белектерди сатып берет же компьютер оюндарына киргизип, теңтуштарынын арасында кадыр-баркка жетүүнү максат кылат.

Аялдардын иштеши кадимки көрүнүшкө айланып баратканы да үй-бүлө түзүлүшүнө залал тийгизүүдө. Жапонияда өспүрүмдүк кылмышкерлик боюнча жүргүзүлгөн бир изилдөөдөн ата-эненин бири үйдө олтурган үй-бүлөлөрдөгүгө караганда атасы да, энеси да иштеген үй-бүлөлөрдө балдарды тарбиялоо татаалыраак экени аныкталган. Албетте, кээде ата-эненин экөө тең иштеши *зарыл* болот. Ата-энеси экөөлөп акча таап келсе, балдары материалдык жактан жакшы камсыз кылынаттыр. Бирок бул «аңгектен качсаң — дөңгөккө» дегендей натыйжа бериши ыктымал. Миллиондогон балдар мектептен ээн үйлөрүнө кайтышат. Ал эми кечинде келген ата-энеси же суй жыгыла чарчаган болот, же оюнун баары али жумушта болот. Натыйжада өспүрүмдөрдүн көбүнө ата-эне тараптан жетиштүү көңүл бөлүнбөй калат. Ошол себептүү бир өспүрүм: «Биз эч качан чогуу убакыт өткөрбөйбүз»,— деп нааразы болгон.

Акыркы убакта социалдык коргоодогу социалдык кепилдиктердин төмөндөй түштү. Баланы атасыз тарбиялап жаткан, өзү жалгыз үй-бүлөгө жоопкерчилик алган жалгыз бой энелердин көпчүлүк учурда абалы оор. Айрыкча мүмкүнчүлүгү чектелген, майып балдар менен иштебей, баласын кароо менен гана чектелип отурушат. Эгер бала дайыма кароону талап кылса, жалгыз бой эненин эч кандай материалдык жактан камсыздалбай калышы мүмкүн. Ошондой эле алардын балдарга жөлөк пул, баланын майыптыгы боюнча пенсия менен гана жашоого туура келет [9, 12-б.].

Толук эмес үй-бүлөгө социалдык, экономикалык, педогогикалык, психологиялык, медициналык көйгөйлөр жаралат. Толук эмес үй-бүлөдө экономикалык мүнөздөгү көйгөйлөр айрыкча таасир этет (материалдык

кыйынчылыктар). Толук эмес үй-бүлө бюджетине ажырашуудан кийинки балдарга алименттер, мамлекет тарабынан белгиленген жөлөк пул, пенсия жана тууган достору тарабынан берилген кийим-кече, тамак-аштар болуп эсептелинет [78, 98-105-бб.].

Толук эмес үй-бүлөнүн баланын жашоосуна тийгизген таасири: биринчиден ата-энесинин ажырашуусун көрүп калган балдар, өзүнүн жашоосун да ажырашууну башынан өткөрөт. Бул боюнча ар кандай изилдоолордон мисал келтирсек болот. Алардын бири катары Елфимова Еленанын “Жизнь после развода” деген эмгегинде мындай берилген:

1. Азыркы учурда Америкада атасыз тарбияланып жаткан балдардын саны 40 пайызды түзөт.

2. Мындан кийинки жылы да балдар жана өспүрүмдөр толук эмес үй-бүлөдө тарбияланат.

3. Ажырашуудан кийин ата-энесинин кийинки никеси бат тил табышуу менен жашап кетүү башталгыч класстын окуучулары үчүн ыңгайлуу.

4. Толук эмес үй-бүлөдөгү өспүрүмдөр күнүнө 3 жолу психологиялык жардамга муктаж болушат.

5. Ажырашкан үй-бүлөдөгү балдар көбүрөөк психологиялык жактан көйгөйлөргө дуушар болот. Толук үй-бүлөдөгү балдардын 10% гана көйгөйлөрүн көрсөтүшсө, ал эми ошол эле учурда толук эмес үй-бүлөдөгү балдардын 26%, кыздардын 34% көрсөтүшкөн.

6. Толук эмес үй-бүлөдөгү балдардын көбүнчө баш оорулары, сүйлөө дефектиси жаганан жабыркашкан.

7. Ажырашуудан кийин ата-энелердин 50% жана балдардын көбү толук үй-бүлөдө тарбияланып жаткан балдарга салыштырмалуу ден-соолугунан жабыркашат.

8. Өзүн өлүмгө кыйган балдардын көбү толук эмес үй-бүлөдө тарбияланган.

9. Ата-энесинин ажырашуусунун 6 жыл өткөндөн кийин балдарга сурамжылоодо, алардын коркок, өздөрүн жалгыз сезишерин ошондой эле бактысыз, өзүнө ишенбегендигин, депрессияда экендигин көрсөткөн.

10. Темир тор артында көп жылга отургандардын 70% ти толук эмес үй-бүлөдө өскөндүгүн белгилеген.

11. Толук эмес үй-бүлөдө өскөн балдардын күнүнө 4 жолу достору жана жакындары менен конфликт болуп тургандыгы белгилүү болгон.

12. Ата-энесинин ажырашуусунан кийин, айрыкча эркек балдар мамиле түзүүдө агрессивдүү болорун көрсөтүшкөн.

13. Толук эмес үй-бүлөдө өскөн балдар 3 жолу ажырашат же болбосо эч качан үйлөнүшпөйт.

14. Толук эмес үй-бүлөдө тарбияланган балдар эрте жашоону башташат же никесиз балалуу болушат.

15. Толук эмес үй-бүлөдөгү балдар башка толук үй-бүлөдө өскөн балдарга салыштырмалуу окуусунда көйгөйлөр жаралат же эки жолу институтту таштайт.

Балдар ата-энесинин бирөөсүнөн ажыраганда эмоционалдык, финансылык ж.б билим ресурстардан ажырайт. Ата-эне балага практикалык жардам, эмоционалдык колдоо көрсөтүшөт. Ар кандай изилдөөлөрдө үй-бүлөдө жашабаган ата балдарын айына 4 жолудан көрүп турат. Ал эми ажырашуудан кийин ата-эненин 20% балдарын такыр көрбөй калышат. Ажырашуудан кийин толук эмес үй-бүлөдө жашаган балдар финансылык камсыздоо жагынан толук үй-бүлөдө жашаган балдарга салыштырмалуу төмөн болот. Ошондой эле ажырашуудан кийин жашаган жерин, мектебин алмаштыргандыктан достору жана жакындары байланышы психологиялык жактан туруксуздукту алып келет. Ата-энелеринин ажырашуудан кийин депрессияда жүргөндүгү балага түздөн-түз таасир тийгизет. Ажырашуудан кийин балдар кыздарга караганда көп тынчсызданат. Эркек балдарды жалгыз бой тарбиялап жаткан энелерде кыздарга караганда уул балдары менен

көбүрөөк көйгөйлөрү жаралышы анык. Атасы жалгыз тарбиялап жаткан эркек бала азыраак тынчсызданат, ал эми энеси тарбиялап жаткан кыздар көбүрөөк жоопкерчиликтүү калыптанат.

Балдар психологиясы жаатындагы атайын изилдөөлөр XIX кылымдын аягында жана XX кылымдын башында пайда болгон. Белгилүү психологдор Л. С. Выготский, С. Л. Рубинштейн, А. Н. Леонтьев, А. А. Менчинская, П. Я. Гальперин, Д. Б. Эльконин, А. В. Запорожец жана башкалар тарыхтын, маданияттын, айлана-чөйрөнүн жана иш-аракеттин баланын психикасынын өнүгүүсүнө тийгизген таасирин анализдешкен [36, 3-5-бб.].

Балдар психологиясындагы илимий - эксперименттерди жүргүзүүнүн өнүгүүсүнө алдынкы психологдордун изилдөөлөрү өз таасирин тийгизген. Алгачкы мындай илимий иштердин негизги максаты: балдардагы психикалык өнүгүүнү изилдөөдө жергиликтүү шарттын өзгөчөлүктөрүн чагылдырууга багытталган.

Балдардын атасыз же энесиз тарбияланып жатканы бир топ эле балдарга таасирин тийгизет. Балдарга, айрыкча өспүрүмдөргө башка бирөөлөр, анын ичинде теңтуштары эмес, ата-энеси көбүрөөк таасир этет. Демек, балдарды биринчи кезекте ата-эне багыттай алат.

“Балабызга бир нерсени жүз жолу кайталашыбыз, анан ошону угуп жатабы деп ойлонушубуз мүмкүн. Ал эми айтканыбызды бир эле жолу аткарбай койсок, ал аны сөзсүз айтат. Балдар ар бир ишибизге, биз байкайт деп ойлобогон нерселерге да көңүл бурушат”.

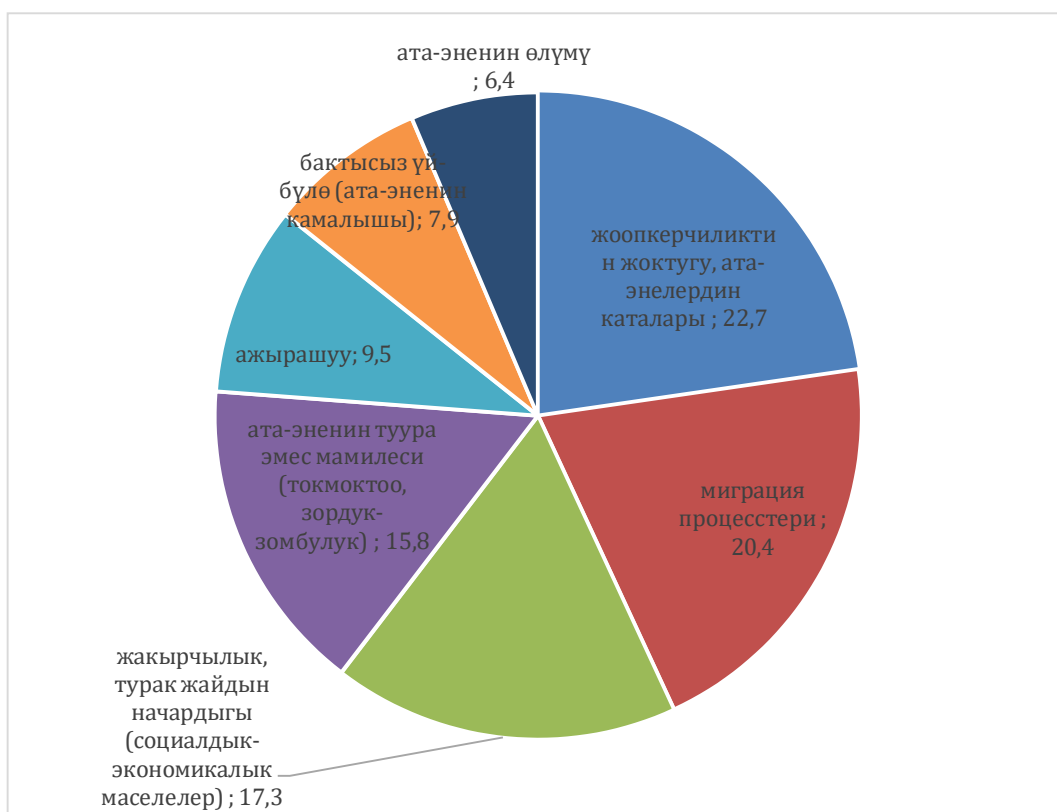
Изилдөөнүн жыйынтыктары чагылдыргандай, Кыргызстандагы өспүрүмдөрдүн үй-бүлөсүнөн бөлүнүшүнө таасир этүүчү негизги себептердин биринчи сабын ата-энелер тарабынан жоопкерчиликтин жоктугун (22,7 %) белгилешти. Кыргызстандагы болуп жаткан миграция процесси өсүп жетилген өспүрүмдөргө да чоң таасирин тийгизген, 20,4 % респонденттер белгилегендей, баланы ата-энеден ажыратуунун бирден-бир себеби болуп

калууда. Социалдык-экономикалык кыйын акыбал үй-бүлөдөгү турак жайдын жоктугу үй-бүлө мүчөлөрүнүн бөлүнүшүнө түрткү берген (17,3 %).

Ажырашуу – 9,5 %, бактысыз үй-бүлө (7,9 %) жана ата-энесинин туура эмес мамилеси (15,8 %) бирден бир себеп болуп калууда. Үй-бүлөдөгү үзгүлтүксүз болуп турган чыр-чатактар балдарда ар кандай жаш курагында олуттуу маселелер болгон баш мээнин өнүгүүсүнүн, уйкунун бузулушуна, тынчсызданууга, депрессияга, жүрүм-турумундагы көйгөлөргө алып келет.

Диаграмма 1

Кыргызстандагы өспүрүмдөрдүн үй-бүлөсүнөн бөлүнүшүнө таасир этүүчү негизги себептер (процент менен)

Ыза көрүп, каккы-сокку жеген, кичинесинен турмуштун запкысын тарткан, ата-эненин мээримин көрбөй өскөн бала чоңойгондо мүнөзү катаал, олку-солку, өзүнө ишенбеген, ичинде ызасы, кеги бар адам болот. Сыртынан караганда токтоо, бир калыштуу болгон менен бала чагында алган эмоциялык

багажы анын келечектеги жорук-жосунуна, иштерине өтө чоң таасирин тийгизет. Жалпысынан алганда, психологдор далилдегендей, мындай кырдаалда балада бүт дүйнөгө ишенбөөчүлүк, өзүн-өзү күнөөлөгөн, өзүн-өзү басмырлаган сезим калыптанат. Ички рухий күч-кубатынын бардыгы үрөйлөнүп корккон сезим менен күрөшүүгө, жаш кезинде жетпей калган жылууулук, мээрим издөөгө кетет. Бала чагында ата-эненин камкордугун көрбөй калган балдар чоңойгондо мамиле түзүүгө жараксыз болот. Адам бирөөнү сүйүп, сүйүүгө, камкордукка бөлөш үчүн өзү кичине кезинде сүйүүгө, камкордукка бөлөнүүсү керек.

Изилдөөчүлөрдүн айтымында катуу кыйкырышып, кол көтөрүшкөн үй-бүлөгө караганда, сөз менен акырын жайгарып алган үй-бүлөдөгү балдарда жогорудагыдай көйгөй аз же дээрлик жокко эсе. Үйдөгү тез-тез кайталанып туруучу майда чыр-чатактар, ата-энеси кыйкырган жогору тондогу үндөрү чыгып, уруш-талаш болуп турса, ата-эне бири-бири менен сүйлөшпөй калган учурларда, балада көйгөй жарала баштайт.

Үй-бүлөдөгү чыр-чатактар балдарга ар кандай таасир этет. Ажырашуу балдарга көпчүлүк учурда олуттуу зыянын тийгизет. Эми психологдор балдарга үй-бүлөдөгү ата-эненин чыр-чатактары андан да терс таасир берээрине тыянак чыгарышууда.

КР ИИМдин Өспүрүмдөр менен иштөө бөлүмүнүн башчысы Нуржан Адылованын айтканын белгилеп кетсек, ал Эл гезит.кейжи порталына берген маегинде мындай деп белгилеген: “Укук бузуулар үй-бүлөсүнөн жана жакындарынан колдоо таппаган, кризистик кырдаалга туш болгон, өспүрүм курагында кыйынчылыктардан улам, өздөрүн позитивдүү түшүнүүгө же өзүн тастыктоого мүмкүнчүлүк жоктуктан өспүрүмдөр ушундай кылмыш иштерине аралашат”.

Балдардын психикалык саламаттыгы тууралуу сөз болгондо, балдардын ата-энесинен тубаса алган мүнөздөрү - табияты дагы маанилүү. Алсак, тынчсыздануу, депрессия жана психоз. Ошону менен бирге эле үй-бүлөдөгү

психо-эмоционалдык абал жана тарбия чоң мааниге ээ. Балдар психологдору тубаса психикалык ооруларга жакын балдардын оорусу күчөп же тескерсинче андан арылып кетиши - үй-бүлөдөгү абалдан көз каранды деп болжолдошот. Мына ушул жерде ата-эненин бири-бирине болгон мамилеси өзгөчө маанилүү. Ата-эне ажырашкан күндө да кандай мимилени кармап жүрүшкөндүктөрү балага таасир этет.

Ата-энелер бири-бирине макул болбой талашкан учурду түшүнүү керек. Мындай абалды кадимки эле көндүм көрүнүш катары эсептесе болот. Эгерде ата-энелер тез-тез чатакташып, үндөрүн бийик чыгарып, чыр күчөп кетсе, анда мындай көрүнүштөр балага сөзсүз таасирин тийгизет. Баланын айынан жаңжал болгон болсо, анда ал өзүн күнөөлүү сезип, жаңжал үчүн өзүн себепкер сезет. Терс таасирден улам уйку бузулуп, наристенин акыл-эсинин өсүшүнө зыянын тийгизет. Ал эми мектеп жашындагы балдардын жүрүм-турумунда өзгөрүүлөр, депрессия, окуусунда кыйынчылыктар болот. Андай учурларда өспүрүмдөр өзүнө зыян келтирип алышы мүмкүн.

Мурдатан белгилүү болгондой, үй-бүлөдөгү зомбулуктар балдарга чоң зыянын тийгизет. Окумуштуулар ата-эненин бири-бирине агрессиялуу, жек көрүү мамилелеринин балага катуу зыянын тийгизерин айтышып, ата-энелерди андай мамилелерден алыс болууга чакырып жатышат [43, 117-124-бб.].

Ата-энелердин тил табыша албай, бири-бирине мээрим бере албаган көрүнүштөрдөн улам баланын эмоционалдык абалы, жүрүм-туруму жана социалдык өнүгүүсү жабыркайт.

Ата-эненин бири-бирине болгон начар мамилеси балдарына гана таасирин тийгизип кала бербестен, тукумдан тукумга уланып кайталанышы мүмкүн. Бул социалдык айлампаны ата-энелер балдардын, неберелердин жашоосу бактылуу болсун десе учурунда маанилүү болгон балдарды тарбиялоодогу, аларга кам көрүүдөгү эрежелерге баш ийип, токтотуу керек

деп белгилейт окумуштуулар. Иликтөөлөр көрсөткөндөй, бала эки жашынан баштап ата-энесинин жүрүм-турумуна астейдил байкоо жүргүзүп баштайт.

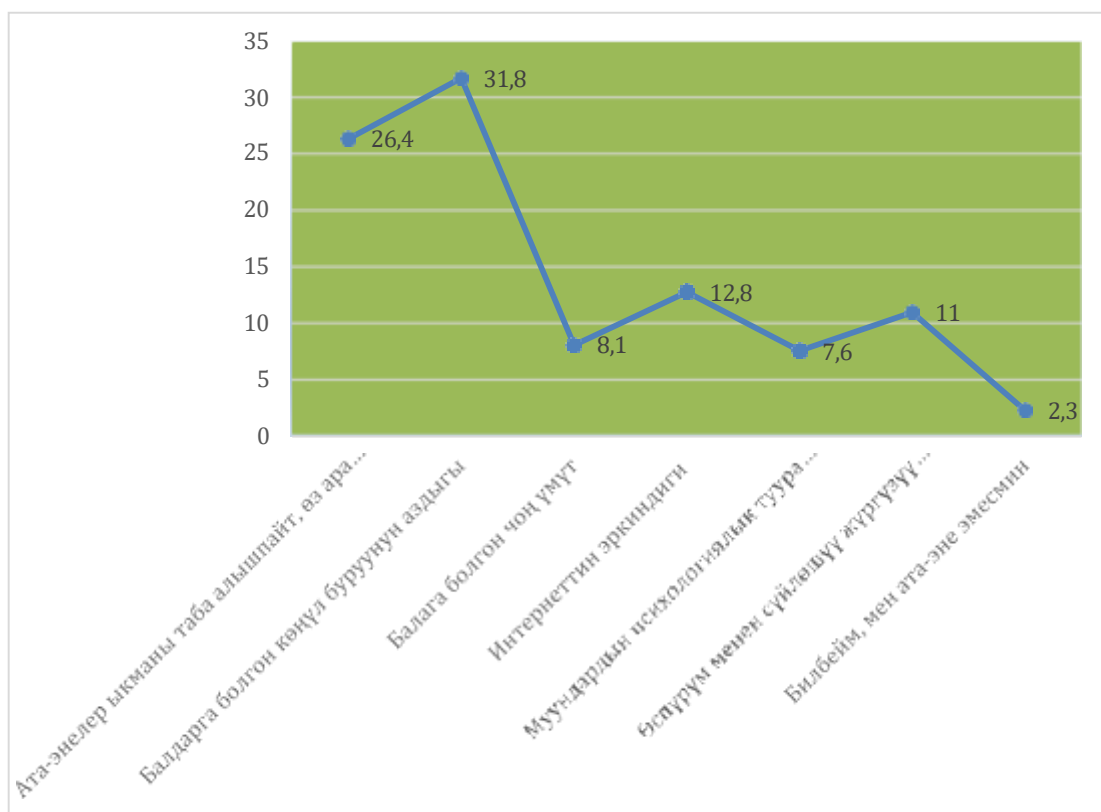
Ата-энеси балдарга угузбай, көргөзбөй акырын урушкага аракет жасашса да, муну бала билет. Мына ушул жерде маанилүү нерсе катары айтып кетсек, мындай учурда бала чыр-чатакты кандай чечмелейт, уруш-талаштын себебин кандай тушүнөт. Ошого карап уруш-талаштын балага тийгизе турган зыяны белгилүү болот. Мурунку тажрыйбасынан улам бала «дагы жаңжал болбойт бекен» деп ой жүгүртөт. Бул айрым балдарды катуу тынчсыздандырат.

Иликтөөлөр көрсөткөндөй уул бала менен кыз бала мындай уруш-талашты эки башка кабылдайт. Кыздарда эмоционалдык ал эми эркек балаларда жүрүм-турумунда көйгөй чыгат.

Баланын өнүгүүсүндө жакындарынын - ата-энесинин, бир туугандарынын колдоосу өтө маанилүү. Ошондой эле мугалимдин дагы ролу чоң. Үй-бүлөдөгү көрүнүштөр балдарга жакшы да, жаман да жакка таасирин тийгизет.

Үй-бүлөдө балдар ата-энеси талаштын себеби эмнеде экенин чечишип жатканына өзгөчө маани беришет. Иш жүзүндө ата-энесинин талашты оң жагына чечип алышса, анда мындай чечим балага сабак болуп калат. Алар үй-бүлөдөн сырткаркы мамилелерде өз эмоцияларын башкараганга үйрөнүшөт.

Ата-энелер өспүрүмдөрдү тарбиялоодо туш болгон көйгөйлөр

Ата-энелер өспүрүмдөрдү тарбиялоодо туш болгон көйгөйлөрдүн негизгиси катарында 31,8 % - респонденттер балдарга болгон көңүл буруунун аздыгы болуп саналат. 26,4 % - ата-энелер балдарды тарбиялоодогу туура ыкманы тандаганды билбегендиктен, пикир келишпестиктер көп болот. Азыркы замандын талабына шартташтырылган интернеттин эркиндиги менен тарбияланып жатат - 12,8 %. Андан тышкары балага болгон чоң үмүт – 8,1 % ата-эне менен баланын ортосундагы мамилеге чыңалууну жаратат.

Мектепте ким көбүрөөк зомбулук көрсөтөт? Өткөрүлгөн изилдөөлөр көрсөткөндөй, эненин мээрим жетпей чоңойгон бала (эмчектеги кезинен сүйүүгө, камкордукка бөлөнбөгөн, ата-энесине жакындыгы өнүкпөгөн балдар – (балдар үйүндөгү балдар жана «социалдык жетимдер») бой жеткенде, зомбулук кылууга, толук үй-бүлөдө тарбияланган балдарга караганда, көбүрөөк берилишет. Жалгыз апасынын карамагында тарбияланган бала башка балдарга эмоционалдык зомбулук кылууга көбүрөөк жакын болот.

Адатта, мындай үй-бүлөдө өскөн кыз эркек балдарга караганда өзгөлөргө көбүрөөк эмоционалдык зомбулук көрсөтөт. Апасы турмушка терс мамиле кылган үй-бүлөлөр. Айланасындагыларга жана мектепке ишеним көрсөтпөгөн терс мамиледеги апалар, мектеп менен көп учурда иштешпейт. Ошого байланыштуу, апасы баласынын терс жүрүм-турумун күнөөлөбөйт жана аны тарбиялабайт. Мындай учурларда, апалары зормбулукту «душмандарга» мамиле кылуудагы туура иш-аракет деп актоого аракет кылышат [73, 68-б.].

Балдарды ашыкча кам көрүү шарттарында тарбиялоо, ата-эненин эркине сөзсүз баш ийүүнү мүнөздөйт. Ошондуктан мындай үй-бүлөдөгү балдар көп учурда, үйүндө тынч, ал эми мектепте алар басы-нып турган жиндерин жана коркунучун чыгарышат. Үй-бүлөлүк араздашуу мамилеси менен өзгөчөлөнгөн үй-бүлөлөр. Баланын көзүнчө өздөрүн көрсөтүп, улуулар көп урушуп, чатакташкан үй-бүлөдө «окутуу модели» деген нерсе иштейт. Балдар муну өздөрүнө сиңирип алышып, күндөлүк турмушта кырдаалды жеңүүчү ыкма катары колдонушат. Ошону менен, жүрүм-турумдун бир модели үй-бүлөнүн каргышы катары тукумдан тукумга өтүп кете берет. Үй-бүлөдөгү басынткан, кооптуу атмосфера өзүнөн өзү баланы коргоонууга, терс кыял-жорукка түртөт. Мындай үй-бүлөдө өз ара көмөктөшүү жана жакын мамиле кылуу деген жокко эсе болот. Зордукту көп көрсөткөн үй-бүлөдөгү балдар зомбулук кырдаалды башка балдардан өзгөчө баалайт. Мисалы, зомбулук коммуникацияга – буйра сүйлөгөн, күрсүлдөгөн, өзгөчө басым менен сүйлөшүүгө көнгөн бала, муну кадыреседей эле кабыл алат. Демек, кыйкырып, уруп-согууну, мугалим тарабынанбы, же бала тарабынанбы, жаман нерсе катары кабыл албайт [36, 5-б.].

Генетикалык жактан зомбулукка ыңгайлашкан үй-бүлөлөр. Балдарда стрессти көтөрүүнүн генетикалык негизи ар түрдүү болот. Стрессти көтөрө албаган балдар- да зомбулук кыймыл-аракетке жакындык билинет. Анын үстүнө, окуудагы жетиш-кендиги да зомбулуктун көрүнүшүнүн тобокелчилик фактору болот. Изилдөөлөр көрсөткөндөй, сабактардан жакшы баа алуу өзүн-

өзү жогору баалоо менен тыгыз байланыштуу болот. Эркек балдар үчүн мектептеги жетишкендиктер анча мааниге ээ эмес жана өзүн-өзү баалоосуна анча таасир этпейт. Алар үчүн спорт, мектептен сырткары оюн-зооктордо, жүрүштөрдө ж.б. иш-аракеттин түрлөрүндө ийгиликке ээ болуу маанилүү. Начар окуган кыздар тентуштарына агрессия көрсөтүүгө, начар окуган балдарга караганда көбүрөөк жакын болушат [81, 150-б.].

Эмнеге өспүрүм үйдөн качып чыгууну ойлойт?

Бул өтө актуалдуу көйгөйлөрдүн бири. Өспүрүмдүк убакыт өтө татаал болот, бир четинен кичинекей бала бирок, өзүн чоң адамдардай сезет. Өспүрүм бала көп учурда менин эчкимге керегим жок, мени жаман көрүшөт, мага кысымдык кылышат, мени түшүнүшпөйт деп билет. Өспүрүм дайыма үйдөн өзүнүн оордун тапканга аракет кылат. Менин өзүмдүн оюум бар, маселелерди чечкенге акым бар деп ойлойт. Бирок ата-эне көпчүлүк учурда мындайга даяр эмес, аларга баласы дагы деле кичинекей сезилет. “ Сен али кичинекейсиң, менин жашыма жетип ал биринчи, биз ата энебиз биз чечебиз эмне кылыш керектигин ” деп баланы токтотуп коет [25, 69-б.].

- Үйдөн кетип калуу чечиминин себептери.

Көбүнчө үйдөн качып кеткен өспүрүмдүн жашы 10дон 17ге чейин болот. Улуулар жактан дайыма кагуу жеп турса, үйдө балага болгон басынтуу болсо же ата эне бири-бири менен дайыма урушуп турса, үйдө тынчтык болбосо, үй-бүлөдөгү башка балдарга караганда өспүрүмгө адилетсиздик мамиле кылышса, ата-эне ажырашып кетсе анан жаңы үй бүлө түзүп өгөй ата же эне менен жашап калганда балага үйдөн кетүү оюу келет [56, 5-б.].

Мындан сырткары жалгыз ата же эне баласына өтө камкордук кылып турса бул дагы баланын жинине тийип кыжырлантат. Дагы бир себеп ата-эненин колу бошобой баласына көңүл бурушпаса бала өзүнө көңүл бурдуруу үчүн, ата-энесин кайтарып алуу максатында үйдөн качып кетет.

Чындыгында үй-бүлөдө бактылуулук болбосо, анда балдарды тарбиялоо тескери натыйжа жаратат. Бала тарбиялоого өзгөчө маани берүү — эч качан

кечикпей турган жол. Анткени кичинекей баланын ден соолугунун чың болушу анын келечекте мыкты ата же эне болушуна дагы таасирин тийгизет. Баланын таанып билүүсүнүн бийик болушу, келечектеги өзү — ошол баланын баласынын ар тараптуу өсүп өнүккөн адам болуп торолуп чоңоюшуна түрткү болуучу жагдайлардын бири.

Балдарды тарбиялоо - бул өзүнчө маселе. Хадистердин биринде атасы баласы үчүн калтырган мурастын эң эле мыктысы - бул ага берген тарбия болуп эсептелээри айтылган. Демек, материалдык жактан гана камсыз кылбастан, бала тарбиялоодо атанын да катышуусу маанилүү экендиги белгиленет.

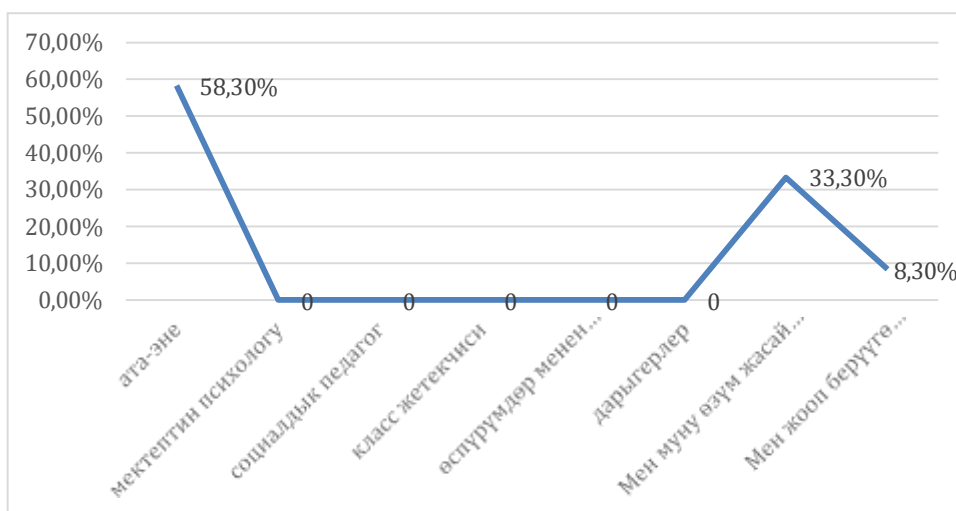
Мындай пикирге психологдор дагы кошулат. Буга мисал, Эрих Фромм минтип жазат: “Эне - балага чексиз сүйүү берет, ал кандай болсо ошондой кабыл алат. Ал эми атанын катышуусу тарбиянын бир тарабы. Ата менен болгон баланын байланышы таптакыр башкача. Маселен, эне - бул үй, ал жерден биз уядан учуп жаратылыш, океанга кетебиз. Ата мындай жаратылыш үйүнө ээ эмес. Анын бала менен байланышы жашоосундагы алгачкы жылдарында өтө алсыз болот, анткени бул учурда эненин берген камкордугуна эч нерсе тең келе албайт. Ал эми кийинчерээк эс тарткан учурда баланын дүйнө таанымы, адамдын колуна жасаган нерселер тууралуу билүүгө, мыйзамдуулук жана тартиптүүлүк, саякаттоо сыяктуу жашоосунда маанилүү маселелерди өздөштүрүүдө атанын ролу чоң. Демек, ата - балага дүйнөгө кетчү жолду таанытууга түрткү берет.

Адистер ата менен баланын ортосундагы мамилеге айрыкча көңүл бурушууда. Алардын айтымында, атанын балдарына жасаган жакшы мамилеси, тарбиясы баланы туура эмес жолдон алыстатат. Бала экзаменден, сабактардан жакшы баа ала албай калса, аны урушуу же опузалоонун ордуна, аны менен ата-бала мамилесин түзүп, абалын түшүнүүгө аракет кылуу керек. Андан тышкары баланы анын достору же башка балдар менен салыштыруудан алыс болуу зарыл. Айрыкча атанын кызына болгон мамилеси, кызын мактоо

сыяктуу мамилелер баланын өзүнө ишенүүчүлүк сезимин жогорулатат [56, 110-б.].

Тарбия - бул катуу көзөмөл эмес, кыйыр көзөмөл. Туура багытка салуу. Туура багытка кызыңыздын ишеничине киргенде гана багыттай аласыз. Ал эми кызы атасын сыйлап туруусу үчүн апасы үлгү катары атасын сыйлап туруусу керек. Себеби балдар көргөнүн кайталайт. Көбүнчө алардын аң-сезиминде көбүнчө көзү көргөн нерсе калыптанат. Ата-эне тамеки тартып же алкогольдук ичимдиктерди ичип алып, «Ичпе! Чекпе!» дегенден пайда жок. Эркек баладан чыныгы мырзаны тарбиялоо да оңой иш эмес. Психологияда «гипер опека» деген түшүнүк бар. Бул өтө эле камкордукка ороп-чулгап салуу. Мындай тарбияны көргөн балдар кийин өз алдынча чечим чыгара албаган, коркок, жаңы нерсени таанып-билүүгө ашыкпаган балдар болуп чоңоюшат. Албетте, энелер балдарын жакшы көрүшөт. Бирок анын атасына кошулуп бир жактарга барышына, атасы менен чогуу жумуш жасашына тоскоол болбоо керек. Балдарды кооруктагандан пайда чыкпайт. Бала башка балдар менен сүйлөшсүн, достошсун. Балким, бири менен тил табышса, экинчиси менен урушат. Бирок ал аны менен дүйнөнү, адамдарды таанып жатат да. Баласын ким жакшы көрбөсүн, баары жакшы көрөт. Бирок жакшы көрүү деген эркек баланын жумушун алып өзү жасап коюу эмес. Тескерисинче, балага милдеттерди аткарууну, үйдөгү ага бөлүнгөн иштерди аткарууну, жоопкерчилик алууну үйрөтүү керек. Үй-бүлөнүн жоопкерчилигин моюнуна алып, каражат таап багып жаткан, маселени чече билген - ата балдарга жакшы үлгү болот. Баланы өз атасынан алыстатпаган оң.

**Өспүрүмдөрдүн өзүңүз чече албаган көйгөйлөргө туш болсо,
жардам жана кеңеш сурап кайрылуучу адамдар**

«Эгер сиз өзүңүз чече албаган көйгөйлөргө туш болсоңуз, кимден жардам жана кеңеш сурайт элеңиз?» - деген суроого респонденттердин:

- 58,3 % - «ата-энеме»;
- 33,3 % - мен өзүм чечем;
- 8,3 % - жооп берүүдө кыйналган.

Эмне үчүн башка социалдык институттарга кайрылбагандыгын, аларга ишенимдин жоктугу жана андай институттар тууралуу кабары жоктугун билдиришти. Ал институттун катарына: мектеп психологу, социалдык педагог, класс жетекчиси, өспүрүмдөр менен иштеген инспектор жана дарыгер. Демек, Кыргызстанда бул институттар балдарды, өспүрүмдөрдү тарбиялоодо эч кандай натыйжалуу иш чараларды алып барбагандыгынан кабар берет.

Мындай түрлөрдү бөлүп көрсөтөт ата-эне мамилеси: ата-энелер балдарын карабай койсо, аларды көрмөксөнгө салуу (натыйжасы: алдамчы жана эки жүздүү балдар, көбүнчө акыл-эс артта калуу, интеллектуалдык деңгээлинин төмөндүгү өнүгүү); ата-энелер балдарына ар дайым суктанат, үлгү көрсөтөт ээрчишүү керек (натыйжасы: өзүмчүл бала, өзүн жогору баалоо, өзүнө өтө ишенүү); ата-эне менен баланын мамилеси бар ынтымакта жана өз

ара урматтоодо (натыйжасы: балдар достук мамиледе болушат, интеллектуалдык өнүгүү деңгээли жогору, дайыма аракет кылышат билимге жана өзүн-өзү өркүндөтүүгө); ата-эне баласына нааразы, аны дайыма сындап, каталарды көрсөтүү (жыйынтык: бала ачууланган, ачууланган, маанайдын дайыма өзгөрүшү бар); ата-эне баланы эркелетип, аны коргоп калышат (натыйжасы: бала жалкоо, социалдык жактан туруксуз); каржылык кыйынчылыктарын балдарына өткөрүп берген ата-энелер (натыйжасы: бала айлана-чөйрөгө карата пессимисттик көз карашта) [93, 25-33-бб.]. Массалык медиа маалыматтарда жарыяланган макалаларга караганда ИИМдин Коомдук коопсуздук кызматынын Жашы жете электер менен иштөө бөлүмүнүн кызматкерлери кароосуз, багуусуз калган балдарды аныктоо, жашы жете электердин арасында укук бузууларды жана коомго каршы аракеттерди болтурбоо боюнча иштерди жүргүзүп келет.

“2020-жылдын 9 ай ичинде ИИМдин Жашы жете электер менен иштөө бөлүмүнүн кызматкерлери жаштар арасында жана жалпы билим берүү мекемелеринде окуган окуучулардын укук бузууларын алдын алуу максатында 6644 иш-чара өткөрүшкөн. Алар “Өспүрүм”, “Кароосуз”, “Камкордук”, “Кайрадан мектепке”, “Антирәкет”, “Лидер” аттуу иш-чаралар”(www.ktrk.kg/http://www.ktrk.kg/kg/news/s/48175), лекциялар, тегерек столдор, конференциялар ж.б..

“2020-жыл ичинде 3328 жашы жете электер аныкталып, алардын ичинен 423 көчөлөрдө жашап жүргөндөр, 139 кайырчылык кылгандар, 11 спирт ичимдигин колдонгондор аныкталган”. Андан сырткары ИИМдин жашы жете электер менен иштоо болумунун каттоосуна 1523 жашыжете элек оспурумдор катталган жана 410 үй-бүлөнүн кыйын кырдаалда жашагандыгы, баш-паанек жана социалдык кызматтарга 403 бала жиберилген. 838 оспурум укук бузууларды алдын алуу боюнча борборго аныкталган.

“2020-жылдын 9 ай ичинде жашы жете электердин арасында 72 өзүнө өзү кол салуу фактысы катталган. Алардын ичинен 51 балдар болсо, 21 кыздар

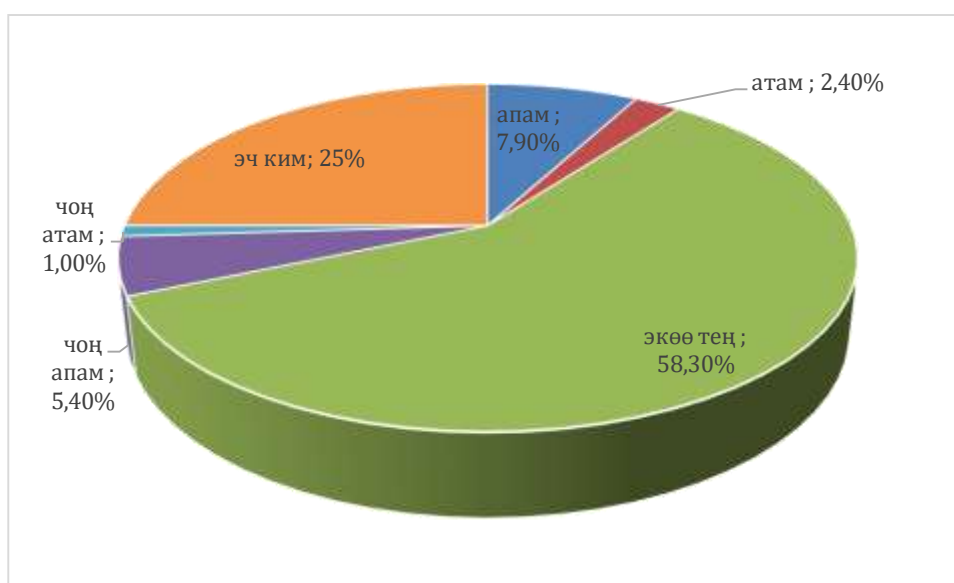
болушат. Өзүнө өзү кол салууга балдардын көйгөйлөрүнө улуулардын көңүл кош мамилеси, анын ичинде баланын аң-сезимине оор таасир берген үй-бүлөлүк чыр-чатактар түрткү болууда” [137]. Бул маалыматтарга ылайык биз учурда коомдо оспурумдор арасында турдуу укук бузуулар болуп жаткандыгы жана уй-було институтунун кемчиликтери бар экендигин коро алабыз.

Үй-бүлөлүк тарбиялоонун беш стили аныкталды.

1. Диктант (демилгени басуу жана өспүрүмдүн ата-энесинин пикири).
2. Камкорчулук (ата-эне өспүрүмдүн муктаждыктарын ашкере канааттандырат, ошону менен аларга өз пикирин таңуулайт).
3. Кийлигишпөө (бардыгы жашайт өз алдынча, өз дүйнөсүндө өспүрүм жана ата-эне дагы).
4. Паритет (ата-энелер менен өспүрүмдөрдүн бири-бири менен тең укуктуу мамилеси, өз ара пайда алуу).
5. Кооперация (үй-бүлөлүк идилл, ата-энелер жана өспүрүмдөр ар бир үй-бүлө мүчөсүнүн пикирин эске алуу менен биргелешкен иш-чараларда жалпы максаттарды жана милдеттерди алып чыгышат).

Диаграмма 5

Үй-бүлө мүчөсүнүн өспүрүмгө көңүл буруусун баалоо

Респонденттерге “Кайсы үй-бүлө мүчөсү сизге көбүрөөк көңүл бурат” – деген сурообузга, 58,3 % - атам-энем, экөө тең көңүл бурат деп баалашты. Бирок, ошол эле учурда атасы (2,4 %) жана чоң атасы (1,0 %) балдарга болгон кош көңүлдүгү өкүнүчтүү. Негизинен кыргыз үй-бүлөсүндө атанын балдарга тарбия берүү процессинде толук кандуу катыша албагандыгы коомдун эң жат көрүнүшүнө айланып бараткансыйт. Өзгөчө өспүрүм куракта атанын тарбия берүү процессиндеги ролу баалуу. Негизинен үйдө тарбия берүү процессинде энелердин күчү зор.

Ата-энелердин ишинде, башкалар сыяктуу эле, каталар жана күмөн саноолор, убактылуу ийгиликсиздиктер, жеңиштер менен алмаштырылган жеңилүүлөр мүмкүн. Үй-бүлөнү багуу - бул бир эле жашоо, ал эми биздин жүрүм-турумубуз жана ал тургай балдарга болгон сезимдерибиз татаал, суюк жана карама-каршы келет. Анын үстүнө, балдар бири-бирине окшошпогондой эле, ата-энелер бирдей эмес. Ар бир адам сыяктуу эле, бала менен болгон мамиле терең индивидуалдуу жана кайталангыс мүнөзгө ээ. Мисалы, эгерде ата-эне ар тараптан кемчиликсиз болсо, анда ар кандай суроого туура жоопту билсе, анда мындай учурда алар ата-энелердин эң маанилүү милдетин - баланын өз алдынча издөө, жаңы нерселерди үйрөнүү муктаждыгын тарбиялай алышы күмөн. Ата-эне баланын биринчи социалдык чөйрөсүн түзөт. Ата-эненин мүнөздөрү ар бир адамдын жашоосунда маанилүү ролду ойнойт. Жашоонун оор мезгилинде ата-энебизге, айрыкча энебизге акыл менен кайрылганыбыз бекеринен эмес. Ошол эле учурда, бала менен ата-эненин ортосундагы мамилени боёп турган сезимдер, башка эмоционалдык байланыштардан айырмаланып турган өзгөчө сезимдер.

Балдар менен ата-энелердин ортосунда пайда болгон сезимдердин өзгөчөлүгү негизинен ата-эненин камкордугу баланын жашоосун камсыз кылуу үчүн зарыл экендиги менен аныкталат. Ата-эненин мээримине болгон муктаждык чындыгында кичинекей адам үчүн өтө зарыл. Ар бир баланын ата-энесине болгон сүйүүсү чексиз, сөзсүз, чексиз. Анын үстүнө, эгер жашоонун

биринчи жылдарында ата-энеге болгон сүйүү алардын жашоосун жана коопсуздугун камсыз кылса, анда алар чоңойгон сайын ата-эненин сүйүүсү адамдын ички, эмоционалдык жана психологиялык дүйнөсүн сактоо жана коргоо функциясын барган сайын көбүрөөк аткарышат. Ата-эненин сүйүүсү - бул адамдын жыргалчылыгынын булагы жана кепилдиги, физикалык жана психикалык ден-соолукту сактоо. Ошондуктан ата-эненин биринчи жана негизги милдети - балага аны сүйүп, жакшы көргөндүгүнө ишенич жаратуу. Эч качан, эч кандай шартта балада ата-эненин мээримине шек санабоо керек. Ата-эненин бардык милдеттеринин ичинен эң табигый жана эң керектүүсү - балага ар кандай курактагы сүйүү жана камкордук менен мамиле кылуу [82, 304-б.].

Күнүмдүк турмушта, тарбиячы жана ата-эне балдардагы терс эмоционалдык тынчсыздануу менен дайыма күрөшүп турушат. Алар көбүнчө персоналдаштырылган репертуардан пайда болот - ата-эне менен баланын ортосундагы карама-каршылыктар, инсандык мамилелер, «тарбиячы - бала», «бала - бала», «бала - балдар», «бала - үй-бүлө». Балдар бул көйгөйлөрдү өз алдынча чече алышпайт, ошондуктан балдардын жүрүм-турумунун четтөөсү алардын себептерин аныктоонун заманбап диагностикасы көйгөйүн актуалдаштырат, психологиялык-педагогикалык коррекциянын адекваттуу методдорун пландаштырат, керек болсо медициналык жардам көрсөтүлөт. Бүгүнкү күндө оңдоонун көптөгөн жолдору бар. Мисалы, Снайдерлердин үй-бүлөсү баланын болгон бойдон укугун сыйлоону эң маанилүү деп эсептейт. Е.В.Титова балдарды эң оор сыноолордон да коргой албастыгына ишенет, ошону менен аларга болгон сүйүүсүн далилдейт. Д.Ч.Добеон биринчи кезекте так эрежелерди орнотуу жана аларды так сактоо зарыл деп эсептейт. Ш.Сузуки баланын иш-аракеттерге болгон кызыгуусун баса белгилейт. М.И.Бука эч кандай учурда баланы мазактоого болбойт, тескерисинче, анын өзүн-өзү сыйлоо сезимин жогорулатуу керек деп эсептейт. Рон Кэмпбелл жана

К.Л.Лендрет балдар менен байланыш түзүү, андан кийин тартипке салуу өзгөчө маанилүү деп эсептешет [111, 12-б.].

Балага тарбия берүү бир катар маанилүү талаптарды эске алуу менен курулушу керек:

- биринчиден, чоңдор баланын жанында эмоционалдуу болуп, анын кабыл алуу объектиси боло турган бардык нерсеге өз мамилесин так, так, айкын билдириши керек. Бул ар бир адам үчүн зарыл болгон айлана-чөйрөнү баалоо тутумун калыптандыруу үчүн керек.

- экинчиден, чоңдор бала менен мүмкүн болушунча эркелешиши керек, анткени бул анын акыл-эсинин өнүгүшүнө түрткү берет, ошондой эле өзүнө-өзү ишеништи, коопсуздук сезимин пайда кылдат.

- үчүнчүдөн, чоңдордун балага болгон талаптары туруктуу болушу керек жана анын чыныгы мүмкүнчүлүктөрүн эске алуу менен курулушу керек. Бул белгиленген кырдаал боюнча эмес, туруктуу туруктуу баалоонун негизинде иш-аракет жөндөмүн өркүндөтүү үчүн эркти жана башка маанилүү сапаттарды калыптандыруу үчүн зарыл.

- төртүнчүдөн, балага жооптуу иш-аракеттерди баалоодо тажрыйба топтоого мүмкүнчүлүк берүү керек; эгерде ал туура эмес иш-аракет кылса дагы, сиз ага планды толтуруп, иш-аракеттерди жана анын жыйынтыгын жалпысынан баалоого жардам бериңиз, жана жолдо артка тартпаңыз, анткени андай учурда ал өзүн-өзү сыйлоо тажрыйбасын жетиштүү деңгээлде топтой албайт жана андан тышкары, импульсивдүү түрткү болуп калат.

2.2. Укук бузууларды жөнгө салуудагы социалдык профилактика

Жашы жете электерге карата зомбулуктун көбөйүшүн, ошондой эле жашы жете элек өспүрүмдөр арасындагы кылмыштуулуктун өсүшүн эске алуу менен, жашы жете электердин укуктарын жана мыйзамдуу кызыкчылыктарын коргоону камсыз кылуу маселелерине өзгөчө көңүл буруу керек.

Жогоруда келтирилген көйгөйлөрдү чечүүдө прокуратура органдарынын ролу жана жоопкерчилиги өзгөчө чоң, алар жашы жете

электерге карата зомбулуктун алдын алууга жана балдар арасындагы кылмыштуулуктун алдын алууга багытталган жашы жете электер жөнүндө мыйзамдардын аткарылышына туруктуу жана натыйжалуу прокурордук көзөмөлдү камсыз кылуу боюнча комплекстүү чараларды көрүшү керек.

Кыргыз Республикасынын Конституциясынын, Кыргыз Республикасынын «Балдар жөнүндө» Кодексинин талаптарына ылайык, республиканын прокуратура органдарынын ишинин артыкчылыктуу милдеттеринин бири - жашы жете электердин укуктарын жана мыйзамдуу кызыкчылыктарын коргоону камсыз кылуу болуп саналат.

Ошентип, 2018-жылы республиканын прокуратурасы тарабынан жашы жете электер жөнүндө мыйзамдардын аткарылышын көзөмөлдөө менен жүргүзүлгөн текшерүүлөрдүн натыйжасында 9331 мыйзам бузуулар аныкталып, алар үчүн 992 сунуш жана мыйзам бузууларды четтетүү боюнча 330 буйрук чыгарылган, 59 акт протест келтирилген, 95 кызмат адамына эскертүү берилген, 35 административдик иш козголгон. Жашы жете электердин укуктарын жана кызыкчылыктарын коргоо боюнча 33 кылмыш иши, 85 доо коюлган. Актылар боюнча 35 кызмат адамы административдик, 1804 адам дисциплинардык жоопкерчиликке тартылышты [131].

Ошол эле учурда, үй-бүлөлүк зордук-зомбулуктан сактоо жана коргоо боюнча мыйзамдардын аткарылышын көзөмөлдөө жана жашы жете элек өспүрүмдөр арасындагы укук бузуулардын алдын алуу боюнча прокуратура тарабынан 982 мыйзам бузуу фактылары аныкталды, алар үчүн 555 прокурордук чара көрүү актысы киргизилип, жыйынтыгында 6 кызмат адамы административдик жоопкерчиликке, 581 адам тартиптик жоопкерчиликке тартылган.

2017-жылга салыштырмалуу, 2018-жылы бул багытта киргизилген прокурорлордун иш-аракеттеринин саны 7% га, ал эми жоопко тартылгандардын саны 29% га көбөйгөн.

Бирок жергиликтүү өз алдынча башкаруу жана аткаруу бийлик органдары тарабынан көрүлүп жаткан чараларга карабастан, 2016-жылдан бери өспүрүмдөргө карата жасалган кылмыштардын саны боюнча, ошондой эле жаш өспүрүмдөр тарабынан жасалган кылмыштар боюнча дагы терс өсүү тенденциясы сакталып калууда [128].

Жашы жете электерге каршы жасалган кылмыштар боюнча республикада 2018-жылы жашы жете электерге каршы жасалган 1368 кылмыш катталса, 2017-жылы - 1107 жана 2016-жылы – 862 болгон. Көрүнүп тургандай, 2017-жылы кылмыштардын саны 28,4% га, ал эми 2018-жыл 23,5% га өскөн. Аймактар боюнча бөлүштүрүлгөн 2018-жыл үчүн маалымат төмөнкүчө.

Ошол эле учурда, 2018-жылы жашы жете электерге каршы жасалган кылмыштардын саны боюнча Бишкек шаарында 61,9% га, Талас облусунда 60% га жана Ош облусунда 43,7% га эң чоң өсүүсү катталды [134].

Статистикалык маалыматтарга ылайык, 2016-2018-жылдар аралыгындагы эң кескин жана туруктуу өсүш Өзгөн районунда байкалууда. Анда 2016-жылы жашы жете элек өспүрүмдөргө каршы кылмыш катталган жок. 2017-жылы 3 кылмыш, ал эми 2018-жылы 25 кылмыш катталган. Ошондой эле Свердлов районунда 2016-жылы 90, 2017-жылы 109 жана 2018-жылы 197 кылмыш катталган. Кадамжай районунда кылмыштардын саны 2017-жылы 2ден 2018-жылы 11ге же 5,5 эсеге көбөйгөн.

Ошол эле учурда, кылмыштуулуктун өсүшүнүн сандык көрсөткүчтөрү район / шаардагы иштин чыныгы абалын дайыма эле объективдүү чагылдырбай тургандыгын белгилей кетүү керек. Мисалы, чакан райондун 1 кылмышка, 1ден 2ге көбөйүшү 100% га жогорулаган, ал эми Бишкек шаарынын райондорунун 88 кылмышка, 109дан 197ге көбөйүшү 88% га көрсөтүлгөн [135].

Ушуга байланыштуу, республиканын Башкы прокуратурасы мурунку жалпылоолордон айырмаланып, 1000 балага карата жасалган кылмыштардын

санын талдады, башкача айтканда, райондордун / шаарлардын калкын эске алуу менен анализ жүргүзүлдү.

Жогорудагы принцип боюнча балдарга каршы кылмыштарды талдоодо, орто эсеп менен республикада 1000 балага 0,59 кылмыш жасалгандыгы аныкталды. Ошол эле учурда, 1000 балага эң көп кылмыш Биринчи Май районунда (1000 балага 3,38 кылмыш), Свердлов районунда (3,52 кылмыш), Ленин районунда (2,17 кылмыш), Октябрь районунда (1,47 кылмыш) жана Токмок шаары (1,35 кылмыш).

Бишкек жана Токмок шаарларынын 4 районунан тышкары, Каракол, Ош жана Майлуу-Суу шаарларында, ошондой эле Москва жана Жайыл райондорунда жогорку көрсөткүчтөр байкалууда. Ошол эле учурда, шаарлар үчүн кылмыштуулуктун деңгээли ар дайым салыштырмалуу жогору болуп келгендиктен, жогорку көрсөткүчтөр шаарлар үчүн мүнөздүү болсо, анда Чүй облусунун ушул эки районунда жогорку көрсөткүчтөр тынчсызданууну жаратууда.

Москва районунда 33143 балага 26 кылмыш жасалган, башкача айтканда 1000 балага 0,78 кылмыш, ал эми Жайыл районунда 56 215 балага 42 кылмыш жасалган, башкача айтканда 1000 балага 0,74 кылмыш жасалган. Салыштыруу үчүн, Кара-Суу районунда бул көрсөткүч 0,18, Сузак районунда 0,16, Лейлек районунда 0,09 кылмышты көрсөтөт.

Ошондой эле, маалымат үчүн айта кетүүчү нерсе, республиканын балдар үчүн эң коопсуз аймактары Кара-Көл шаары, Бакай-Ата жана Талас райондору болуп саналат, 2018-жылы балдарга каршы кылмыш катталган жок, ошондой эле Баткен (күнүнө 0,02 кылмыш) 1000 бала же 47 248 балага 1 кылмыш) жана Аксы району (1000 балага 0,01 кылмыш же 64 577 балага 1 кылмыш).

Мындан тышкары анализ учурунда жашы жете электерге карата адам өлтүрүү жана зордуктоо сыяктуу оор жана өзгөчө оор кылмыштарды жасоо фактыларына өзгөчө көңүл бурулат.

Ыссык-Ата районунда 2018-жылы балдарды өлтүрүү жана зордуктоо эң көп катталган. Анда отчеттук мезгилде балдарга карата жасалган 42 кылмыштын ичинен 1 иш балдарды өлтүрүү жана зордуктоо боюнча катталган. Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза кодексинин 97 жана 11, 129-беренелери. Белгилей кетсек, 58 075 бала жашаган Ысык-Ата районунда бул көрсөткүч Бишкек шаарына караганда жогору. Анда 312 500 бала жашайт жана 8 зордуктоо фактысы катталды [119].

Ошондой эле, Кара-Буура районунда жогорку көрсөткүчтөр байкалууда. Анда балдарга каршы жасалган 2 кылмыштын экөө тең жана Ала-Бука районунда балдарга каршы жасалган 3 кылмыштын ичинен 2 кылмыш иши КРнын Кылмыш-жаза кодексинин 129-беренеси менен козголгон.

Белгилей кетсек, 2018-жылы Талас облусунда жашы жете элек кыздарды зордуктоо боюнча 2 факт катталып, анын бири жашы жете элек балдарга карата жасалган. Ошол эле учурда, жогоруда белгиленгендей, бул фактылар Кара-Буринск аймагында болгон. Ал эми 2017-жылы мындай фактылар көрсөтүлгөн аймакта катталган эмес. Бул жагдай 2018-жылы райондук прокуратура жана жергиликтүү ыйгарым укуктуу органдар тарабынан укук бузууларды алдын алуу боюнча көрүлгөн чаралардын жетишсиздигинен кабар берет.

Ошентип, Свердлов районунда жана Майлуу-Суу шаарында (кылмыштардын саны жана алардын өсүү динамикасы боюнча), Биринчи Май, Москва жана Жайыл райондорунда (кылмыштардын саны жана адам өлтүрүү фактылары боюнча) жана жашы жете электерге каршы жасалган кылмыштар боюнча эң начар абал белгиленди. Жашы жете элек кыздарды зордуктоо), Кара-Буура жана Аксу райондорунда (кылмыштардын санынын өсүш динамикасы боюнча жана жашы жете элек балдарды өлтүрүү жана зордуктоо фактылары боюнча).

Төмөндө жашы жете электерге каршы жасалган кылмыштар боюнча райондордун жана шаардын контекстинде салыштырмалуу маалыматтар келтирилген.

Кылмыштын түрлөрү боюнча талдоо көрсөткөндөй, жашы жете электерге каршы жасалган кылмыштардын жарымынан көбү менчикке каршы кылмыштар - 859 же 48,5%. жашы жете электердин сексуалдык кол тийбестигине жана сексуалдык эркиндигине каршы кылмыштар 138 (9,2%), коомдук коопсуздукка каршы кылмыштар - 234 (15,5%), өмүргө жана ден-соолукка каршы кылмыштар - 121 (8%) [137].

Белгилей кетүүчү жагдай, жашы жете электерге карата зордук-зомбулук фактылары барган сайын көбүрөөк белгиленип, алар жалпыга маалымдоо каражаттарында кеңири жайылып, коомчулукта чоң резонанс жаратууда.

Республиканын Башкы прокуратурасы жашы жете электерге карата зомбулук фактылары жөнүндө, жалпыга маалымдоо каражаттарына жана интернет ресурстарына жайгаштырылган отчетторду жана басылмаларды ар дайым көзөмөлдөп турат. Ошол эле учурда, ыйгарым укуктуу органдар жогорудагы фактылар жана алардын натыйжалары боюнча көрүлгөн чараларды белгилөө боюнча чараларды көрө бербейт. Бул чаралар балдарга карата көрсөтүлгөн зордук-зомбулуктар үчүн жазанын сөзсүз балушу жана жарандардын мамлекеттик органдарга болгон ишенимин жогорулатуу жөнүндө маалымат берүү үчүн зарыл.

Жашы жете электер тарабынан жасалган кылмыштар үчүн Кыргыз Республикасынын БПСУ Мамлекеттик ишканасынын маалыматы боюнча республикада 2016-жылы 829 кылмыш, 2017-жылы 878 жана 2018-жылы жашы жете электер тарабынан жасалган 1527 кылмыш катталган. Мында көрүнүп тургандай, 2017-жылы кылмыштардын саны 5,9% га, ал эми 2018-жылы 73кө же 9 % көбөйгөн.

Өспүрүмдөр тарабынан жасалган кылмыштарга талдоо жүргүзгөндө, 1000 балага эң көп кылмыш Биринчи Май районунда (2,52 кылмыш), Каракол

(2,32 кылмыш), Ош (2,14 кылмыш), Токмок шаарларында (1) жасалгандыгы аныкталды. , 56 кылмыш), Сүлүктү (1,56 кылмыш), Жалал-Абад (1,26 кылмыш) жана Талас (1,20 кылмыш).

Жогоруда айтылгандай, жашы жете электер тарабынан жасалган кылмыштардын жогорку деңгээли Бишкек шаарынын 4 районунда жана республиканын 6 шаарында, тактап айтканда Каракол, Ош, Токмок, Сүлүктү, Жалал-Абад жана Талас шаарларында белгиленген. Бул жагдай балдар арасындагы кылмыштуулуктун алдын алуу маселелери шаар калкы үчүн эң актуалдуу жана мүнөздүү экендигин көрсөтөт.

Райондордун арасында балдар арасындагы кылмыштуулуктун эң жогорку көрсөткүчү Кадамжай районунда дагы байкалууда, 11-орун (1000 балага 1,12 кылмыш же 76 926 балага 10 кылмыш).

Ошондой эле, маалымат үчүн айта кетүүчү нерсе, балдар арасындагы кылмыштуулуктун эң төмөнкү деңгээли Чоң-Алай районунда байкалууда, анда 2018-жылы жашы жете электер тарабынан бир дагы кылмыш катталган эмес, ошондой эле Токтогул районунда (1000 балага 0,02 кылмыш же 49 010го 1 кылмыш) балдар).

Анализ көрсөткөндөй, 2018-жылы жашы жете электер тарабынан жасалган адам өлтүрүү жана зордуктоо эң көп Кара-Суу районунда катталган, анда отчеттук мезгилде жашы жете электер тарабынан жасалган 70 кылмыштын ичинен 2 иш Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза кодексинин 97-беренеси жана 1-беренеси, 129-беренелери менен каралган.

Анализ көрсөткөндөй, жашы жете электерге карата дагы, ошондой эле жашы жете элек өспүрүмдөр тарабынан жасалган кылмыштардын санынын тынымсыз өсүшүнүн себептеринин бири тышкы жана ички миграция.

Бйгарым укуктуу органдардын айтымында, республикада миграциялык процесстер жашы жете элек балдардын улгайган чоң ата, чоң энелеринин көзөмөлүндө калуусуна, ошондой эле алардын улгайган курагына жана жумушка орношуусуна байланыштуу, жашы жете электердин эрмегине

көзөмөлдү камсыздай албай калган туугандарынын колунда. Республиканын Ички иштер башкармалыгы тарабынан үймө-үй кыдыруунун жыйынтыгы боюнча 78930 тышкы жана ички мигранттардын балдары аныкталды, алардын 82% республиканын түштүк аймактарында.

Кыргыз Республикасынын Ички иштер министрлигинин МБКнын маалыматы боюнча, 2018-жылы 644 кылмыш же балдарга каршы жасалган кылмыштардын жалпы санынын 47% мигранттардын балдарына, ал эми жашы жете электер тарабынан жасалган кылмыштардын жалпы санынын 425 же 28% мигранттардын үй-бүлөлөрүнүн балдары тарабынан жасалган [135].

Миграцияга байланыштуу көйгөйлөрдөн тышкары, жалпы адамзаттык баалуулуктар жаатындагы ыйгарым укуктуу органдар тарабынан жарандардын укуктук аң-сезимин жогорулатууга, үй-бүлө институтун бекемдөөгө багытталган тарбиялык иштердин жетишсиздиги негизги себептерден болуп саналат; ата-энелер тарабынан балдарды тарбиялоо боюнча өз милдеттерин талаптагыдай аткарбоо, ата-эненин көзөмөлүнүн жоктугу; массалык маалымат каражаттарында жана Интернетте зомбулукка жана ырайымсыз мамилеге сыйынууну үгүттөө; өспүрүмдөрдүн сабактан тышкаркы жумушсуздугу, акысыз муниципалдык клубдардын жана спорттук клубдардын жоктугу ж.б.

Белгилей кетүүчү нерсе балдардын укуктарынын жана кызыкчылыктарынын корголушун камсыз кылуу үчүн, жашы жете электерге карата зомбулуктун, ошондой эле балдар кылмыштуулугунун абалына тиешелүү анализ жүргүзүү менен белгиленген көйгөйлөрдүн пайда болгон себептерин менен шарттарын аныктоо зарыл. Бул багыттагы жүргүзүлүүчү иштер аймактын же шаардын өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен ишке ашырылышы керек.

Республиканын ыйгарым укуктуу органдары тарабынан балдардын укуктарын коргоо боюнча, анын ичинде балдарга карата зомбулук фактылары

жана жашы жете элек өспүрүмдөр арасындагы укук бузуулардын алдын алуу боюнча иш-чаралар жүргүзүлүп турат.

Жогоруда айтылгандар ыйгарым укуктуу органдарда балдарга карата зордук-зомбулук жана жашы жете элек өспүрүмдөр арасындагы укук бузуулар фактылары жөнүндө ишенимдүү маалыматтын жоктугу менен тастыкталат. Прокуратуранын, ички иштер органдарынын, социалдык коргоо жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын статистикалык маалыматтары бири-бирине дал келбейт.

Ошондой эле белгилей кетүүчү нерсе, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын маалыматы боюнча республикада 387 коомдук алдын алуу борбору иштейт, ал эми Кыргыз Республикасынын Юстиция министрлигинин маалыматы боюнча, юстиция органдарында 25 коомдук алдын алуу борбору гана каттоодо турат.

«Кыргыз Республикасында укук бузуулардын алдын алуу жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамынын 12-1, коомдук алдын алуу борборлору укук бузуулардын алдын алуу үчүн түзүлгөн жана юстиция органдарында каттоодон өтүүгө тийиш болгон коммерциялык эмес уюмдар. Коомдук алдын алуу борборлору юстиция органдарында тийиштүү каттоосуз иштесе, алардын иши жогорудагы мыйзамдардын талаптарына карама-каршы келет.

Жогоруда баяндалгандардын негизинде ыйгарым укуктуу органдар төмөнкүлөргө чакырылат:

- жашы жете электерге карата зомбулуктун колдонулушун алдын алуу, ошондой эле балдар арасындагы кылмыштуулуктун алдын алуу боюнча иштин формаларын жана ыкмаларын кайра карап чыгуу, ушул багыттагы иш-чаралардын жетиштүүлүгү жана толуктугу, ошондой эле социалдык адаптация жана балдарды реабилитациялоо;

- ведомстволор аралык өз ара аракеттенүүнү, анын ичинде бийлик менен балдарга карата зомбулуктун алдын алуу, балдар кылмышын алдын алуу боюнча жергиликтүү өз алдынча башкаруу;

- жашы жете электерге карата катталган зомбулук фактылары, аларга карата көрүлүп жаткан чаралар, жашы жете электер тарабынан кылмыш жасаган фактылар боюнча статистикалык маалыматтарды ай сайын салыштыруу жүргүзүү;

- жалпыга маалымдоо каражаттарын жана интернет-ресурстарды үй-бүлөлүк баалуулуктарды жана балдарга карата зомбулуктун ар кандай түрүнө чыдамсыздыкты, ошондой эле балдарга карата зомбулук үчүн жазанын сөзсүз болушун үгүттөө үчүн колдонууну күчөтүү;

- өспүрүмдөргө карата зомбулуктун ар бир фактысы үчүн, жалпыга маалымдоо каражаттарында көрсөтүлгөн жана коомдук нааразычылыкты жараткан, көрүлгөн чаралар жана алардын натыйжалары, тактап айтканда, сотко чейинки жана сот өндүрүшүнүн жыйынтыктары боюнча маалыматтарды ошол эле булактарда милдеттүү түрдө маалымдоо боюнча чараларды көрүү;

- Кыргыз Республикасында балдарга карата зомбулуктун, ошондой эле балдар кылмыштуулугунун өсүшүнө өбөлгө түзүүчү конкреттүү себептерди жана шарттарды аныктоо үчүн изилдөө жүргүзүү мүмкүнчүлүгүн карап чыгуу [134].

Заманбап шарттарда социалдык көзөмөлдүн натыйжасыздыгы жашы жете элек өспүрүмдөр арасындагы кылмыштуулукту эрте эскертүү көйгөйүн актуалдуу кылып жатканы айдан ачык. Анын себептери катары төмөнкүлөрдү белгилеп өтөлү.

Биринчи себеби: жаш өспүрүмдөр арасындагы кылмыштуулуктун алдын алуу.

Өспүрүмдөрдүн арасындагы кароосуздуктун жана укук бузууларынын алдын алуу деп жашы жете электердин кароосуз калуусуна, үй-жайсыз калуусуна, укук бузууларга жана коомго каршы аракеттерине түрткү болгон

себептерди, шарттарды аныктоого жана жоюуга багытталган социалдык, укуктук, педагогикалык жана башка чаралардын тутуму түшүнүлөт.

Бирок, жашы жете элек өспүрүмдөр арасындагы кылмыштуулуктун алдын алуу көйгөйү татаал көйгөй экендигин унутпаш керек. Ал укук коргоо органдарына гана эмес, профилактиканын бардык субъектилерине тиешелүү. Ал субъектилер: өспүрүмдөр менен иштөө жана алардын укуктарын коргоо боюнча комиссиялар, социалдык коргоо органдары, камкордукка алуу органдары.

Укук коргоо органдарынын кызматкерлеринин компетенциясына балдарды окутуу милдети кирбейт. Укук коргоо кызматкерлери - балдардын кыйын кырдаалга туш болушуна алып келген көйгөйлөрдү билдире турган адамдар.

Экинчи себеби: жашы жете элек өспүрүмдөр менен социалдык ишти начар уюштуруу болуп саналат.

Кылмыш жасаган өспүрүмдөрдүн 75% га жакыны мектеп окуучулары жана студенттери экендиги башкы прокуратуранын маалыматтарына ылайык белгилөөгө болот. Буга байланыштуу, өспүрүмдөрдүн укуктук аң-сезимин калыптандырууга жана мыйзам бузууларынын алдын алууга көмөктөшө турган билим берүү мекемелеринде атайын бөлүмдөрдү түзүү зарыл.

Көйгөйлүү өспүрүмдөр менен иштөөнүн жакшы тажрыйбаларын билим берүү мекемелеринин көпчүлүгүндө түзүлгөндүгүн айтууга болот. Талаш-тартыштарды ушул кызмат аркылуу чечүү медиацияга окшош: окуучулар өз курдаштары менен башталгыч класстардын балдарынын ортосундагы чыр-чатактарды жөнгө салышат. Долбоорго орто жана жогорку класстын окуучулары катышып, процессти калыбына келтирүүчү медиация боюнча тренингди аяктаган социалдык мугалим жетектейт. «Акциялар же лекциялар эмес, медитация алдын-алуунун негизги негизи болушу керек». Бирок, ар бир билим берүү мекемесинде милдеттүү түрдө «Жараштыруу кызматын» киргизүүгө мүмкүндүк берет.

Билим берүү мекемелеринде укук бузуулардын алдын алуу өспүрүмдөрдүн көйгөйлөрүн ар тараптуу чечүүгө жардам берет. Бул кеңештердин иши учурунда жашы жете электердин кароосуз калуусунун жана укук бузууларынын алдын алуу көйгөйлөрүнө бирдиктүү мамиле түзүлөт, өспүрүмдөрдүн укуктары корголот, аларды социалдык реабилитациялоо, адаптациялоо жана оңдоо иштери жүргүзүлөт.

Албетте, жогоруда аталган жамааттар өспүрүмдөргө пайдалуу таасирин тийгизишет, бирок негизги билим берүү функциясын жашы жете электердин мугалимдери жана ата-энелери аткарат. Эгерде мамлекет ата-энени балдар менен такай маектешүү жүргүзүүгө, ага адеп-ахлактын жана толеранттуулуктун негиздерин үйрөтүүгө, ошондой эле окуучунун криминалдык чөйрөнү конструктивдүү жактырбоого мажбурлай албаса, анда аны билим берүү мекемесинин милдетине айландыруу - бул чыныгы милдет.

Үчүнчү себеби: билим берүү тутумундагы тарбия ишинин жетишсиздиги.

Билим берүү тутумунун негизги милдети окутуу жана тарбиялоо болуп саналат. Чындыгында, Кыргызстандын бардык билим берүү тутуму кадрларды даярдоого, билимге үйрөтүүгө багытталган. Көптөгөн декларациялар менен билим берүү «килемдин астында» кала берүүдө.

Мектептин психологу жөн гана жок. Мектептердин рейтингин ЖРТ сыяктуулардан караса болот. Бирок мектептердин рейтингин куру сөз эмес: бул гранттар, мугалимдерге жана башкаларга кошумча төлөмдөр. Өспүрүм жөнүндө, курак физиологиясы жөнүндө көптөгөн кооз сөздөрдү айта алабыз. Бирок, эгерде бул үчүн мектеп кошумча каражат алаарын билсе, бул үчүн алар мугалимдин колдоосун алышат. Алар биринчи кезекте предметтик сабактар менен алектенишет. Кайра окутууга дарыгерлерди, психологдорду жиберүү керек деп айта алабыз, бирок буга акча алган мектептер математиктерди, орус тили жана адабияты мугалимдерин жиберешет, анткени бул милдеттүү экзамендер.

Билим берүүнүн сапатына баа берүүдө, мектептеги жалпы чыңалууну, класстардын жана эс алуу борборлорунун болушун көзөмөлдөө менен катар, билим берүү мекемелеринин коопсуздук тутумун баалоону кошуу ашыкча болбойт.

Төртүнчү себеби: билим берүү мекемелеринин коопсуздук тутумунун жетишсиз уюштурулушу.

Мектептин кароолчусунун дене тарбия даярдыгынын начардыгынан эмес жана анын согуштук тапанчанын жоктугунан эмес, өспүрүм кылмыш жасоону чечкени анык. Бирок, туура уюштурулган коопсуздук тутуму жашы жете элек кылмышкерди токтотуп, эң негизгиси кылмышкердин курмандыгына айланган бейкүнөө адамдарды коргоого жөндөмдүү.

Бизде мектептерде коопсуздук системасы барбы? Күзөтчүлөр 10000-12000 сомго чейин иштөөгө даяр коопсуздуктун эрежелерин билбеген адамдар. Эгер сиз коопсуздук тутумун түзгүңүз келсе, анда жеке коопсуздук тутуму бар. Бүгүнкү күндө мектептердеги күзөтчү режиминде иштегендер сөзсүз түрдө билим алышы, милиция же башка кызматтардан өтүшү керек. Бүткүл дүйнө жүзү боюнча бүгүнкү күндө балдардын билим берүү мекемелерин коргоону камсыз кылган резервдик органдар түзүлүп жатат. Балдарыбызды коргоо үчүн ушул артыкчылыктуу чараларды көрүшүбүз керек. Өлкөбүздүн аймагында балдардын ар тараптуу коопсуздугун камсыз кылуу үчүн шарттарды түзүү керек. Бардык билим берүү мекемелеринде коопсуздук паспортторун түзүү керек.

Бешинчи себеби: ведомстволор аралык кызматташтыктын көйгөйлөрү.

Кароосуздуктан жана жаш өспүрүмдөрдүн укук бузууларын алдын алуу тутумуна жашы жете электер менен иштөө жана алардын укуктарын коргоо боюнча комиссиялар, социалдык коргоо, мамлекеттик бийлик органдары, билим берүү, камкорчулук, жаштар иштери боюнча, саламаттыкты сактоо, иш менен камсыз кылуу кызматы, ички иштер органдары, банги зат жана

психотропдук каражаттарынын жүгүртүлүшүн көзөмөлдөө органдары, жазык тутумунун мекемелери кирет.

Алтынчы себеби: кылмыш жасаганы үчүн өтө эле жеңил жоопкерчилик.

Эске салсак, жашы жете электерди кылмыш жоопкерчилигине тартуунун өзгөчөлүктөрү. Кылмыш жасалган учурда 14 жашка толгон, бирок 18 жашка чыга элек адамдар жашы жете элек деп таанылат. Тарбиялык таасир көрсөтүүнүн мажбурлоо чаралары кылмыш жасаган жашы жете электерге карата колдонулушу мүмкүн же аларга жаза берилиши мүмкүн жана сот тарабынан жазадан бошотулганда, алар жабык типтеги атайын билим берүү мекемесине жайгаштырылышы мүмкүн.

Айрым укук коргоо органдарынын кызматкерлери кылмыш жоопкерчилигине тартуу мөөнөтү 14 жаштан 12 жылга чейин кыскартылышы керек деп эсептешет.

Бул система жок жерде биздин мамлекетте жана коомдо кандайча болушу мүмкүн? Бул балдарды кордоо. Эч кандай учурларда кылмыш жоопкерчилигинин курагы төмөндөтүлбөшү керек, бул сүйлөшүүнү токтотуу керек.

Жетинчи себеби: Пробация системасы ишке кирген бирок толук кандуу иштөө механизмдери жөнгө салына элек.

Пробация - пробациянын бир түрү, анда сот соттолгон адамды белгилүү бир мөөнөткө анын жүрүм-турумун көзөмөлдөө милдети жүктөлгөн пробация кызматкеринин көзөмөлү астында жөнөтөт. Эркиндикте калган соттолгон адам өкүмдө белгиленген жүрүм-турум эрежелерин сакташы керек (мисалы, окуудан же дарылануудан өтүү, белгилүү бир жерлерге баруудан жана айрым адамдар менен жолугушуудан баш тартуу, көрсөтүлгөн дарек боюнча жашоо жана башкалар). Учурда биздин өлкөдө пробация институту жок, бирок аны түзүү боюнча талаш-тартыштар бир нече жылдан бери уланып келе жатат. Кыргызстанда пробациянын киргизилиши, ошондой эле эркинен ажыратууга байланышпаган жазаларды аткаруу боюнча адистештирилген кызматты

түзүүнү жана анын иштөөсүнүн механизмдери иштеп чыгуу жана аны жөнгө салууну карайт.

Изилдөөнүн жыйынтыгы боюнча, жарандардын коопсуздугу жана Кыргыз Республикасынын сот жана укук коргоо органдарынын тутуму менен өз ара аракеттенүү боюнча комиссиясы ар кандай бөлүмдөргө сунуштарды даярдоону жана кыйын өспүрүмдөр менен иштөөнүн алдын алуу боюнча ченемдик укуктук актыларды иштеп чыгууну тапшыруу өтүнүчү менен Коопсуздук Кеңешине жөнөтүлүүчү сунуштарды даярдайт.

2.3. Өспүрүмдөрдүн арасында укук бузууларды алдын алуу боюнча социалдык институттардын ишмердүүлүгү

Мектеп менен үй-бүлөнүн өз ара аракети өспүрүмдүн тарбиясына өбөлгө түзөт, ал эми мектеп жана үй-бүлө тарабынан өспүрүмгө тийгизген көп багыттуу таасири экинчисинин социалдык туура эмес келишине алып келет. Акыркы жыйырма жылдагы социалдык чыңалуу мектеп менен үй-бүлөнүн өз ара мамилесине терс таасирин тийгизди: баалуулуктар тутуму кайрадан бааланган; мектеп окуучулардын жана ата-энелердин билим алуунун маанисин түшүнбөгөндүгүнө туш болду. Ушуга байланыштуу, азыркы өспүрүмдүн билимге болгон баалуулук мамилесин калыптандыруу көйгөйү өзгөчө мааниге ээ жана татаалдашып, заманбап өспүрүмдүн билимге болгон баалуулук мамилесин калыптандыруу процессине үй-бүлө менен мектептин өз ара аракетинин таасирин изилдөөнүн актуалдуулугу өсүүдө.

Заманбап билим берүү практикасында мектеп менен үй-бүлөнүн өз ара аракети үч деңгээлде жүзөгө ашырылат:

- кызматташуу - жогорку аң-сезимдүүлүк, ата-энелерди жана мугалимдерди адамдар аралык өз ара аракеттенүүгө тартуу, субъекттердин процесстин өзүнөн жана анын натыйжаларынан канааттануу;

- тирешүү - бул процесстин өзүнөн, ошондой эле ата-энелердин жана мугалимдердин натыйжалуулугунан кабардар болуу деңгээли, адамдар аралык өз ара аракеттенүү жана канааттануу деңгээлиндеги олуттуу дал келбөөчүлүк;

- пассивдүүлүк - аң-сезимдин төмөн деңгээли, инсандар аралык өз ара аракеттенүүгө катышуу жана субъекттердин канааттануусу [73, 132-б.].

Мындан тышкары, карама-каршылык жана пассивдүүлүк деңгээлинде мугалимдер менен ата-энелер ортосундагы өз ара аракеттенүү кыйла татаалдашат же иш жүзүндө жокко эсе.

4. Заманбап өспүрүмдүн окууга болгон баалуулук мамилесин калыптандырууга мектеп менен үй-бүлөнүн өз ара аракеттенүүсүнүн таасири төмөнкүлөр менен көрсөтүлөт:

а) мугалимдер менен ата-энелердин ортосундагы инсандык мамилелердин өнүгүшүнүн оң динамикасында, сүйүктүү предметке карата позитивдүү мамиленин жогорулашында, ушул сабактын инсандык өсүшү үчүн маанисин түшүнүүгө байланыштуу;

б) мугалимдин инсандыгын четке кагуу жана ата-энелердин предметке карата терс пикири менен байланышкан сүйүлбөгөн предметке болгон терс мамиленин төмөндөшү [70, 74-б.].

Мектеп менен үй-бүлөнүн өз ара аракеттешүүсү мугалимдердин, ата-энелердин, балдардын инсандык мамилелерине, билим берүү жана таанып билүү иш-аракеттерин уюштурууда, башкача айтканда, окутууда негизделгендиги иштин негизги өзгөчөлүгү болгон. Бул процесс белгилүү бир мектепте уюштурулуп, мектептин мүнөздөмөлөрү менен андагы уюмдун тиешелүү эксперименталдык иштин байланыштары, анын максаты, мазмуну жана натыйжалуулугу кыйла олуттуу болуп чыккан.

Ошол эле учурда, изилдөө процессинин жүрүшүн жана андагы чечилген милдеттерди талдап жатып, биз алган материалдар мектеп менен үй-бүлөнүн ортосундагы өз ара аракеттенүү процессинин жалпы мүнөздөмөлөрүнө мүмкүнчүлүк берет деген жыйынтыкка келдик. Бул жерде биз изилдөөнүн конкреттүүлүгүнөн алынган, андагы коюлган көйгөйлөргө бир кыйла жалпыланган мамилелерге алып келген деталдуу тыянактарды келтиребиз.

Биринчиден, жүргүзүлгөн изилдөөлөр коомдук өнүгүүнүн учурдагы кырдаалынын карама-каршылыгын гана бөлүп койбостон, аны мектептен билим берүү иш-чараларын уюштуруунун жалпы тутумунда жөнгө салып, окуучунун мектеп жана үй-бүлө ортосундагы өз ара аракеттенүүнүн негизги звеносу экендигин белгилеп кетүү зарыл деп эсептейбиз, ошондой эле билим берүү процессинин бардык субъекттеринин ортосундагы өз ара мамилелердин маанилүүлүгүн баса белгилеп, бул иш-чаранын субъектиси катары студенттин активдүүлүгүн толугу менен ишке ашырат [68, 96-б.].

Эреже боюнча, девианттык жүрүм-турумдагы өспүрүмдөрдүн социалдык адаптацияланышынын баштапкы жана көп учурда бирден-бир фактору үй-бүлөнүн, мектептин жана башка социалдык институттардын инсанында коомдон жүрүм-турумга жана көрсөтмөлөрдүн жана ченемдердин аткарылышына талаптарды жана мажбурлоону билдирүүдө тышкы зарылчылык бойдон калууда. Ошол эле учурда, бул тышкы муктаждык ички муктаждыкка айланбайт, анткени ал оң эмоционалдык реакцияларды жаратпайт. Ошентип, өспүрүмдүн активдүү болууга, социалдык адаптацияга болгон импульсу жок. Сырткы талаптарды сунуштоодо, биздин оюбузча, негизги роль мектепке таандык. Бул карама-каршылыктардын бири менен байланыштуу деп эсептейбиз: мамлекет ата-энелер үчүн бул жоопкерчиликти нормативдүү түрдө камсыз кылган, бирок иш жүзүндө балдарды жана өспүрүмдөрдү тарбиялоодо жана окутууда негизги талап билим берүү мекемелеринен - мектептерден келип чыгат. Себеби, биздин оюбузча, материалдык кыйынчылыктардан, өспүрүмдөр менен болуп жаткан процесстерди түшүнбөгөндүктөн, үй-бүлөнүн мындай жоопкерчиликти өзүнө ала албагандыгында.

Окутуу жана тарбиялоо процессинде ар кандай адамдар менен өз ара байланышта болуу, жеке адам мектеп тарабынан алга жылдырылган толугу менен, жарым-жартылай же толугу менен четке кагат турмуштук баалуулуктар, мамилелер, максаттар. Эмнени үйрөнөт жана эмнени

мажбурлоонун же стимулдаштыруунун деңгээлине байланыштуу болбойт, аны аткаруу жана үйрөнүү талап кылынат.

Позитивдүү социалдык адаптация мектептеги команданын жашоосу бай жана жагымдуу болгондо пайда болот, бул теңтуштары менен баарлашууга мүмкүнчүлүк түзүп, ушул баарлашууга болгон каалоону пайда кылат.

Өспүрүмдөрдүн жакшыраак билим алуусуна тоскоол болуп жаткан себептердин салыштырмалуу талдоосу, бир чекиттен

Мугалимдердин, ата-энелердин жана өспүрүмдөрдүн көз-карашы, өспүрүмдөр жана алардын ата-энелери ийгиликсиз билим алуунун себептерин бир ооздон белгилешет. Бирок алардын пикири мугалимдердикинен кыйла айырмаланат: жалкоолук, сабакты өткөрүп жиберүү, жетишсиздик

Айрым окуу китептери, ден-соолугунун абалы өспүрүмдөрдүн мектептеги ийгиликсиздигинин негизги себептери болуп саналат. Окуучулар ийгиликтүү окуунун себептери катары билимдеги кемчиликтерди, класстагы бир тектүүлүктү жана зериктирүүнү аташты. Көпчүлүк мугалимдердин сабактарын талдоо сабак негизинен репродуктивдик түшүндүрүү ыкмасын колдоноорун тастыктады [57, 211-б.].

Билим берүүчү материалдар (53% га), ал эми билимди алуу формаларына көбүнчө 5- класстан баштап лекциялар, окуу китептерин жазуу кирет, ал тургай технология, визуалдык искусство, дене тарбия сыяктуу сабактарда мугалимдердин 68% мугалимдердин себептерин аташат сабакта иштөөнүн ушул формаларын тандап ал: “студент сабакка даяр эмес, жок формалар, колдонмолор жана практикалык бөлүк үчүн материалдар жок. « Сабакка даярдыктын талабында айтылган ченемди четке кагуу үчүн жаза катары, мугалимдер билим алуу процессинин табигый компоненттерин, кызыгуусун кошпостон, билимдердин жигердүү эмес формаларын колдонушат, бул норманын өзүн да, мугалимдин жазасын да четке кагышат.

Мугалимдин инсандыгы өспүрүмдөрдүн социалдык адаптация процессинде эбегейсиз чоң роль ойнойт. Мугалим канчалык формалдуу эмес

авторитетти, урмат-сыйды, маани-маңызды канчалык көп козгосо, анын жеке адамдарга, айрыкча «көйгөйлүү» өспүрүмдөргө тийгизген таасири канчалык жемиштүү болсо, ал өспүрүмдөр үчүн тышкы талапты канчалык ийгиликтүү аткара алса, өспүрүмдөр бул талапты сүйүктүү мугалиминен тезирээк жана жигердүү кабыл алышат. зарыл. Тилекке каршы, мугалимдердин жалпы талаптары, өз ара аракеттенүүнүн жалпы ченемдери, өспүрүмдөрдүн социалдык адаптация процессинин көйгөйлөрү жана аларды чечүү жолдору жөнүндө бирдиктүү түшүнүгү жок, бул өспүрүмдөргө максаттуу, системалуу, жакшы майланган таасирдин жок экендигин, б.а. тышкы зарылчылыкты ташуучулар тарабынан бирдиктүү талаптар жок.

Ошентип, мектеп сунуш кылган билим берүү социалдык адаптациялоону камсыз кылуу, жаш муундун баалуулуктарын калыптандыруу, ар кандай кырдаалдарда мүмкүн болгон социалдык адаптация жолдору менен тааныштыруу максатында иштелип чыккан социалдык институт болуп саналат. Ошол эле учурда, мектеп өспүрүмдөрдүн индивидуалдык өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен билим берүү жана тарбиялоо үчүн шарттардын түзүлбөгөндүгүнөн улам, өспүрүмдөрдүн четтөөсүн түзүүчү дезадаптивдүү фактор болуп саналат. Бул биздин оюбузча, девианттык жүрүм-туруму бар өспүрүмдөрдүн социалдык адаптацияланышында билим берүү институтунун жардамына шек туудурат.

Жашы жете элек өспүрүмдөр арасындагы кылмыштуулуктун өсүшүнүн негизги себептери катары төмөнкүлөр аныкталды:

- а) өлкөдөгү экономикалык кырдаалдын начарлашы;
- б) үй-бүлөлүк көйгөйлөр жана натыйжада, балдардын кароосуз калышынын жана үй-жайсыз калышынын өсүшү;
- в) массалык маалымат каражаттары тарабынан жайылтылган зомбулукка сыйынуу;
- г) колдонуудагы мыйзамдардын кемчиликтери;

д) өспүрүмдөр арасындагы кылмыштуулукка каршы күрөшүү милдети жүктөлгөн органдардын ишиндеги кемчиликтер;

е) социалдык структуранын туруксуздугу ж.б [37].

Албетте, бул себептер жашы жете электердин укуктук аң-сезимине жана кылмыш ишине терс таасирин тийгизет.

Биринчиден, жашы жете электердин арасындагы четтөөлөрдүн көбөйүшү, жаштар жана балдар өзүлөрүн бар коомдун чегинен чыгарып, аларды четтетип жиберген «социалдык аутсайдердин» кесепети. Бул стихиялуу мүнөзгө өткөн социалдашуунун кемчиликтеринин натыйжасы. Коомдо жаш муундардын калыптануу процессин социалдык көзөмөлдөө тутумун жоготуп жатат, үй-бүлө, мектеп, балдар жана жаштар уюмдары сыяктуу социалдашуу институттары өз маанисин жоготуп, айрымдары таптакыр жок болуп жатат. Алардын ордун “көчө жана дарбазанын мекемесинен” башка эч нерсе алмаштырган жок.

А.И. Долгова «90-жылдары. XX кылым жашы жете элек өспүрүмдөр арасындагы кылмыштуулуктун алдын алуу жана көзөмөлдөө тутуму иш жүзүндө жок кылынган. Жаңы система 90-жылдардын аягында гана аныкталды жана натыйжада, жашы жете элек өспүрүмдөрдүн жана жаштардын бир нече мууну өз курамында кадимки үй-бүлөлүк жана үй-бүлөлүк эмес тарбия, билим берүү жана кесиптик билим берүү тутумунан четтетилгендерди түздү» [27, 100-б.].

Ошол эле учурда, жашы жете электерди социалдык көзөмөлдүн элементи катары эрте криминалдаштыруунун алдын алуу тутуму натыйжалуу иштейт, эгерде: 1) ар бир предметтин функционалдык мүмкүнчүлүктөрүн эске алуу менен профилактикалык иштин мазмунун жана чектерин так аныктаса; 2) бардык алдын алуу иш-аракеттеринин объектилери камтылат жана алардын өзгөчөлүктөрү эске алынат; 3) профилактикалык иш-чараларды башкаруу, контролдоо жана координациялоо механизмин иштеп чыккан [98, 50-б.].

Бирок, жашы жете электердин эрте криминалдашуусуна каршы туруунун эң маанилүү субъектилери бул формалдуу көзөмөлдөө институттары гана эмес (социалдык коргоо мекемелери, ички иштер органдары, жашы жете электердин иштери жана алардын укуктарын коргоо боюнча комиссиялар (КДД), прокуратура, сот ж.б.)), ошондой эле ата-энелер, достор, кошуналар, классташтар, ата-энелердин, өспүрүмдөрдүн ыктыярдуу бирикмелери жана башка расмий эмес мекемелер. Алардын ролу коомдун өнүгүүсүнүн өткөөл мезгилинде өзгөчө чоң. Бул мезгилдин эң кооптуу көрүнүштөрүнүн бири - бул жашы жете элек өспүрүмдөр арасындагы кылмыштуулукту контролдоонун формалдуу институттарынын жана анын алдын алуу тутумунун иштешинин бузулушу, бул өз кезегинде жашы жете электердин кароосуз калышына жана үй-жайсыз калышына алып келет.

Социалдык көзөмөлдүн кемчиликтери жашы жете электердин жашоосунун негизги чөйрөлөрүн камтыган нормативдик эмес мейкиндиктин коомго жайылышына алып келет. Мындай мейкиндиктин маңызы - анда коомдук нормалардын бузулушун жактаган баалоолор, ага жакпаган баалоолордон жогору турат. Мындай жашоо чөйрөсүндө социалдык институттарга жана социалдык нормаларга болгон мамиленин түзүмү өзгөрүлөт.

Базар мамилелерине өтүү мезгилинде калктын ар кандай топторунун социалдык абалынын өзгөрүшү, айрыкча, салттуу түрдө алдыңкы идеялардын алып жүрүүчүсү деп эсептелген топторду - өспүрүмдөрдү жана жаштарды камтыды. Жаштардын (өспүрүмдөрдүн) социалдык багыттары, баалуулуктары көбүнчө коомдун келечегин аныктайт.

Социологиялык тил менен айтканда, өспүрүмдөрдүн социалдык өнүгүү тенденцияларына объективдүү фактор катары социалдык прогресстин таасиринин эки тарабы айырмаланат. Бир жагынан алганда, макро чөйрөнүн өзгөрүлүп жаткан объективдүү жана субъективдүү шарттары жаштарды коомдун социалдык структурасына кошуунун өзгөчөлүктөрүнө ортомчулук

кылат, бул өсүп келе жаткан муундун социалдык имиджин калыптандырууга да, коомдук структуранын өзүнүн өнүгүү деңгээлине да таасирин тийгизет. Экинчи жагынан, жаштардын аң-сезиминде чагылдырылган социалдык прогресстин факторлору алардын жүрүм-турум программаларында алардын муктаждыктарына, кызыкчылыктарына, баалуулук багыттарына таасирин тийгизет, бул акыры өспүрүмдөрдүн социалдык көрүнүшүнө дагы таасир этет [16, 19-б.].

Өспүрүмдөр атайын социалдык-демографиялык топ катары. Ошондой эле биринчи кезекте анын объективдүү маңызынан келип чыккан бир катар өзгөчөлүктөргө ээ. Өспүрүмдөрдүн социалдык өзгөчөлүктөрү жаштардын потенциалдуу зарыл күчтөрү менен аныкталат. Бул алардын коомдук түзүлүштү көбөйтүү процессинде ээлеген конкреттүү позициясы, ошондой эле тукум кууп гана тим болбостон, калыптанган коомдук мамилелерди өзгөртүү мүмкүнчүлүгү. Бул процесстин алкагында келип чыккан карама-каршылыктар жаштардын белгилүү бир көйгөйлөрүнүн негизин түзөт.

Өспүрүм, коомдук өндүрүштүн жаңыдан пайда болгон субъектиси катары, ошондой эле конкреттүү тарыхый болмуштун жеке, объективдүү жана процессуалдык тарабынын өзгөчө мазмуну менен мүнөздөлөт. Өспүрүмдөрдүн социалдык сапатынын мындай көрүнүшү анын социалдык абалынын өзгөчөлүктөрү менен байланыштуу жана конкреттүү социалдык шарттардагы социалдашуу процессинин мыйзамдары менен аныкталат.

Жаштардын жашоосунун конкреттүү шарттары өспүрүмдөрдүн аң-сезиминин өзгөчөлүктөрүн аныктайт, алардын структуралык элементтеринин диалектикалык биримдиги өспүрүмдөрдүн стимулдаштыруучу-мотивациялык маанилүү күчтөрүн түзөт. Ушул биримдиктин чегинде, алардын курчап турган чындыкка жана коомдук иштин мотивациясына болгон мамилелеринин өзгөчөлүктөрүн ортомчу болгон ар кандай карама-каршы аныктамалар келип чыгат.

Өнүкпөгөн социалдык жана маданий муктаждыктардын, руханий дүйнөнүн жакырчылыгынын, бөтөнчүлүктүн шарттарында өспүрүмдөрдүн жүрүм-турумунун четтөөсү байкалат. Өспүрүмдөрдүн девиациясы - бул коомдогу социалдык мамилелердин калыптанышы.

Өспүрүмдөрдүн девианттык жүрүм-туруму «бойго жеткен» девианттык жүрүм-турум үлгүлөрүнө туура келбейт. Ошентип, криминалистика кылмышкерлер тарабынан жалпы кабыл алынган жүрүм-турум ченемдеринин бузулушун расмий бекитилген же жалпы кабыл алынган жүрүм-турум нормаларына каршы турган белгилүү бир баалуулуктар тутумунун болушу менен түшүндүрөт. Демек, кылмыштуулукту талдоо, биринчи кезекте кесипкөй адам, социалдык субмаданият теориясына негизделген. Бирок жашы жете электерге карата мындай ыкма ар дайым эле туура боло бербейт. Көбүнчө, мисалы, өспүрүм жасаган ишинин чындыгын танбастан, өз күнөөсүн мойнуна албайт же мыйзамдуу тыюу салууну бузат, бул негизинен баш тартпайт [18, 70-б.].

Мындай көрүнүштөрдү түшүндүрүү үчүн алар адатта нейтралдаштыруу теориясына кайрылышат, анын маңызы өспүрүм кылмышкер болуп калат, адатта, бул нормаларга каршы моралдык талаптарды жана баалуулуктарды эмес, жалпы кабыл алынган ченемдерди нейтралдаштыруу ыкмаларын үйрөнөт. Башка сөз менен айтканда, өспүрүм сезимсиз түрдө, өзүнө карата жумшартуучу жагдайлардын таасирин кеңейтүүгө, анын иш-аракеттерин актоого, ал тургай, аларга рационалдуулуктун элементин киргизүүгө умтулат. Ошондой эле келтирилген зыяндын деңгээлин жетишсиз баалоо мүнөздүү.

Мындан тышкары, «соттогондорду айыптоо» (соттор кимдер!), Жабырлануучунун катышуусун четке кагуу (бул анын күнөөсү!), Маанилүү милдеттенмелерди алуу (ал өзүнүн жолдошторун таштап кете алган жок, коркок болууга укугу жок ж.б.) ыкмалары колдонулат. Мунун бардыгы инфантилизмдин жогорку деңгээлин, боор ооруганды жана боор ооруганды билбейт. Тилекке каршы, адамдын жүрүм-турумуна карата мындай мамиле

көбүнчө жашы жете электер арасында жазасыз калуу идеясынын калыптанышына алып келген укуктук практиканын жана юридикалык билим берүүнүн өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу.

Ошентип, өспүрүмдөрдүн девианттык жүрүм-туруму өз ара таасир этүүчү факторлорго байланыштуу татаал мүнөзгө ээ. Алардын ичинен эң маанилүүлөрү:

- Биологиялык факторлор - бул баланын денесинин жагымсыз физиологиялык же анатомиялык өзгөчөлүктөрү (акыл-эс өнүгүүсүнүн бузулушу, угуу жана көрүү кемтиги, нерв системасынын бузулушу, дене кемтиги, сүйлөө кемтиги ж.б.)

- Психологиялык факторлор - бул психопатология же мүнөздүн акцентуациясы. Бул четтөөлөр нерв системасынын дүүлүгүүсүн жогорулатуучу жана өспүрүмдүн адекваттуу эмес реакциясын жаратуучу нервдик-психикалык ооруларда, психопатияда, неврастенияда, чек арадагы мамлекеттерде байкалат [132].

Акцентуация түрүндөгү психикалык бузулуулар бир катар себептерден улам жаштарда пайда болот.

Көбүнчө психикалык бузулуулар айлана-чөйрөнүн жана коомдун жаш адамга орто мектепте же жогорку мектепте татаал окуу программасы түрүндө чыдагыс талаптарды койгонунан келип чыгат, бул «акыл-эс артта калуусу» деп аталган нерсенин пайда болушуна алып келет, б.а. алардын мүнөзүнүн белгилерине аң-сезимдүү же аң-сезимсиз нааразычылык.

Натыйжада жасалма компенсаторлорго - алкогольго, баңгизатка, агрессивдүү жүрүм-турумга муктаждыктын бар болуусу аларда кемчилик комплекси пайда болуп, тубаса аномалиялар үстөмдүк кылган терс мүнөздөгү эмоционалдык белгилер менен ооруган тажрыйбалар бар. Өткөөл курак өспүрүм менен жигитти тышкы чөйрөнүн терс таасирлерине өзгөчө сезимтал кылат. Демек, эгер жаш жигит «ийне сайса», анда 2-3 жуманын ичинде ал баңги болуп калат.

1. Мурда жашырылган акцентуациянын же патологиянын көрүнүшү, айрыкча, жыныстык жетилүү мезгили, б.а. бойго жетүү. Ал өзү психологиялык бузулуулардын себеби болушу мүмкүн. Демек, эрте жыныстык жашоо жана сексуалдык толкундануу адеп-ахлаксыз жүрүм-турумга, же импотенция түрүндөгү сексуалдык алсыздыкка алып келиши мүмкүн.

Жаштар көбүнчө жыныстык муктаждыктарын канааттандыра алышпагандыктан, бул сексуалдык тынчсызданууга жана көңүл калууга алып келет.

2. Өспүрүм курагындагы кыйынчылыктар таасир этет. «Чоңдорго» же чон адамдар курагына өтүү психиканын тез кайрадан түзүлүшү менен коштолот. Мисалы ой жүгүртүү, сезүү, кабыл алуу сыяктуу маанилүү психикалык процесстер кайрадан курулат; сезимдер жана сезимдер дүйнөсү өзгөрүлүп турат. Буга чейин темпераменттин өзгөчөлүктөрү, жөндөмдүүлүктөрү, каалоолору ж.б. калыптанат жана аны мунөздүн интенсивдүү калыптануусунун жүрүшүн айтууга болот.

3. Инсандык бузулуулар менен коштолгон татаал процесс – бул «Мен-концепциясынын» кайрадан түзүлүшү деп аталат. «Мен-концепциясы» - индивиддин өзү жөнүндөгү туруктуу жана уникалдуу тутуму. Ошондой эле анын негизинде өзү жана айлана-чөйрө менен болгон мамилесин курат. Индивиддин бул учурдагы өзүнүн «Менинин» образы өзүнө карата болгон мамиле катары калыптанат. Өспүрүмдүн өзү, жеке сапаттары, жөндөмдүүлүктөрү, коомдук мааниси, тышкы көрүнүшү жөнүндө түшүнүк калыптанат [54].

Жаштардын кылымдарды карыткан суроосу - «мен киммин?» - алардын сырткы көрүнүшүнө же жеке сапаттарына карата эмоционалдык сезимдер, өзүн төмөн баалоо жана өзүн-өзү сыйлоо сезими менен коштолот.

• Социалдык-психологиялык факторлор. Алар мектептеги, үй-бүлөдөгү же социалдык тарбиядагы кемчиликтерде чагылдырылат, алар балдардын

жынысына жана жашына жана индивидуалдык өзгөчөлүктөрүнө көңүл бурбоого негизделип, социалдашуу процессинин бузулушуна алып келет.

Баланын психосоциалдык өнүгүүсүндөгү четтөөлөрдүн маанилүү себептери болуп үй-бүлөлүк дисфункция, өспүрүмдө девианттык жүрүм-турумдун калыптанышына алып келген үй-бүлөлүк мамилелердин айрым стилдери кириши мүмкүн:

- балага бирдиктүү мамиле жана жалпы талаптар иштелип чыкпаганда, дисгармониялык тарбия стили жана үй-бүлөлүк мамилелер;

- ажырашуу, балдарды жана ата-энелерди бөлүп-жаруу кырдаалдарында, көбүнчө толук эмес үй-бүлөлөрдө үстөмдүк кылган билим берүү таасиринин конфликттик стили;

- уюшулбаган үй-бүлөдөгү мамилелердин социалдык стили. Ал алкогольдук ичимдиктерди, баңги заттарды тутумдуу колдонуу, түрткү бербеген «үй-бүлөлүк катаал мамиленин» жана зомбулуктун мүнөздүү мүнөздөмөсү [25, 200-б.].

Үй-бүлөнү талдоодо - анын баланын психикалык социалдык өнүгүүсүнө тийгизген таасири жана балдардын тобунун көбүрөөгүндө алардын баштапкы социалдашуу шарттарын бузгандыгын көрсөттү. Буга байланыштуу үй-бүлөнү, ата-эненин тарбиялоо стилин жана ата-эне менен баланын ортосундагы мамиленин өзгөчөлүктөрүн изилдебей туруп, баланын көйгөйлөрүн бөлүп кароо жана аны менен иштешүү мүмкүн эмес. Балдардын социалдык, психологиялык өнүгүүсүнө адеп-ахлактык жана социалдык-экономикалык факторлор таасирин тийгизет.

- Адеп-ахлактык-этикалык факторлор коомдун адеп-ахлактык-этикалык деңгээлинин төмөндөшүнөн, инсандын өнүгүшүнө жана социалдашуусуна таасир эте турган баалуулуктардын белгилүү бир тутумунун жоктугунан көрүнөт.

- Социалдык-экономикалык факторлорго социалдык теңсиздик, коомдун стратификациясы кирет. калктын көпчүлүк бөлүгүнүн

жакырдануусунун жана жумушсуздугунун натыйжасы социалдык чыңалуунун болушуна алып келет.

Ошентип, девианттык жүрүм-турум баланын же аларда болгон өспүрүмдөрдүн тобунун аномалдуу шарттарына кадимки реакция катары көрүнөт жана ошол эле учурда башка социалдык алгылыктуу байланыш ыкмалары пайда болгондо, коом менен байланышуу тили катары чарчаган же жеткиликсиз.

Экинчи бап боюнча тыянактар.

Экинчи бапта Кыргызстандагы өспүрүмдөрдүн делинквенттик жүрүм-турумдарын алдын алуудагы изилдөөнүн ыкмалары жөнүндө баяндалып жазылды. Андан сырткары бул бапта балдардын жана өспүрүмдөрдүн жүрүм-турумдарына таасирин тийгизген социалдык институттар, социалдык көзөмөл социалдык алдын алуучулук ыкмалар каралып, өспүрүмдөр арасындагы укук бузууларды алдын алуу боюнча социалдык институттардын балдарга карата тарбия берүүсүнүн жана башка ишмердүүлүгүн ыкмалар аркылуу берилүүсүнө тиешелүү ыкмаларды карап чыктык.

Жогоруда айтылган ойдун жыйынтыгын чыгара турган болсок, балдардын үй-бүлөдөгү жана билим берүү мекемелеринин жетиштүү түрдө өз милдеттерин аткара албай жаткандыгы, социалдык көзөмөлдүн натыйжасыздыгы жашы жете элек өспүрүмдөр арасындагы кылмыштуулукту алдын ала эскертүү көйгөйүн актуалдуу кылып айкындады жана анын себептерин жою көрсөтүлдү. Натыйжада жашы жете элек өспүрүмдөр арасындагы кылмыштуулуктун алдын алуу жана социалдык иштин жакшы уюштурулбагандыгы; билим берүү жаатындагы тарбия ишинин жетишсиздиги; билим берүү мекемелеринин коопсуздук тутумунун уюштурулушунун жетишсиздиги; тармактар аралык кызматташтыктын көйгөйлөрү; кылмыш жасагандыгы үчүн өтө эле жеңил жоопкерчилик; жана пробациянын иштөөсүнүн механизмдеринин жакшы иштелип чыкпагандыгы

аныкталды. Ошондой эле, үй-бүлө, мектеп жана башка социалдык көзөмөлдүн таасирдүү иштебегендиги айтылды. Субъектилердин балдар менен иштөөдөгү жаңы ыкмалары белгиленди. Балдарга жана өспүрүмдөргө карата иштерди алып барууда пробация кызматын өзгөчө көңүл бөлүү менен жакшыртуу зарыл.

Учурда биздин өлкөдө пробация институтунун кызматы жана андагы адистештирилген кызматтын ишмердүүлүгүн күчтөндүрүү жана иштөө механизмдерин жакшыртуу, ошондой эле мектеп психологунун мектептерге штаттык бирдик катары кийирилиши сунушталат.

III БАП. КЫРГЫЗСТАНДАГЫ ӨСПҮРҮМДӨР АРАСЫНДА ДЕЛИНКВЕНТТИК ЖҮРҮМ-ТУРУМДУН АЛДЫН АЛУУДАГЫ ПРИОРИТЕТТҮҮ БАГЫТТАР

3.1. Өспүрүмдөр арасындагы кылмыштуулуктун негизги белгилери

Жашы жете элек өспүрүмдөрдүн кылмыштарынын негизги бөлүгү 14-17 жаштагы адамдардын социалдык-психологиялык өнүгүүсүнүн өзгөчөлүктөрүн чагылдырган жашы жете элек өспүрүмдөр арасындагы кылмыш. Жашы жете элек өспүрүмдөр арасындагы кылмыштуулукту белгилүү социалдык топтун жүрүм-турумунун мотивациялык жана баалуулук түзүмдөрүнүн абалынын жана өнүгүү тенденцияларынын, алардын социалдык-экономикалык кырдаалга жана социалдашуу шарттарына карата реакциясынын көрсөткүчү катары кароого болот.

Заманбап адабияттарда жана расмий иш кагаздарда өспүрүмдөр арасындагы кылмыштуулук түшүнүгү 14 жаштан 17 жашка чейинки курактык топту камтыйт. Жашы жете элек өспүрүмдөр арасындагы кылмышты атайын категорияга бөлүштүрүү учурдагы мыйзам ченемдеринин негизинде аныкталат. Ага ылайык 18 жаш - бойго жетүү курагы болуп саналат. Ал эми кылмыш жоопкерчилиги 14 жаштан башталат. Ошондуктан ушул курактык топтогу өспүрүмдөр конкреттүү социалдык-психологиялык өзгөчөлүктөрү боюнча жана өзгөчө укуктук статусу боюнча дагы айырмаланган өз алдынча категорияны түзөт.

Кылмыштуулук өспүрүмдөр арасында төмөнкүдөй негизги мүнөздүү белгилерге ээ [39, 100-112-бб.]:

- криминалдык деформациянын жана рецидивдин жогорку биринчи жасалган кылмыштан кийинки тобокелдиги;
- топтук жана социалдык факторлордун мааниси, социалдык топтун ролун аткарган теңтуштарынын өспүрүм үчүн тийгизген терс таасири;
- өспүрүмдөрдү кылмыш ишине тартуу, чоңдордун таасирине карата алардын туруксуздугу;

- билим деңгээлинин төмөндүгү;
- жумуш же окуу менен жумушсуздук;
- кайдыгерлик;
- үй-бүлөдөгү көйгөйлөр, анын ичинде ата-энелердин тарбия берүү милдеттерин аткарганандыгы;
- бош убактыны уюштуруу боюнча өспүрүмдөрдүн көйгөйлөрү.

Ички иштер министрлигинин статистикасы менен өспүрүмдөр арасындагы кылмыштуулуктун өзгөчө белгилери тастыкталат. Натыйжада изилдөөнүн маалыматтары боюнча: кылмыш жасаган жашы жете электердин арасындагы кылмыштуулук 26,3%, ичкилик жана баңги заттарды колдонгон мас абалында кылмыштарды жасоо 14,9%, топтук кылмыштарды жасоо – 44,2 пайызды түзөт. Кылмыштуу топко барган жашы жете элек өспүрүмдөрдүн социалдык психологиясынын топтуулукка байланышкан өзгөчө маанисин ушул фактылар тастыктайт. Кылмыштуулук шарттарын эске алуунун талаптары: жашы жете элек өспүрүмдөрдүн кылмыштуулугунун бул өзгөчөлүктөрү социалдык факторлорду жана социалдаштыруунун шарттарын аныктоочу катары эсептелет. Ошондой эле коомдук уюмдун ар кандай деңгээлдеринде көрүнүп туруучу нерсе болуп саналат.

Өспүрүмдөр арасындагы кылмыштуулуктун социалдык факторлору

Өспүрүмдөрдү кылмыш ишине тартууга шарт түзгөн конкреттүү жагдайлар бар. Алар: жалпы, институционалдык жана социалдык-психологиялык факторлордун аракетинин натыйжасы болуп саналат. Ага төмөнкүлөр кирет:

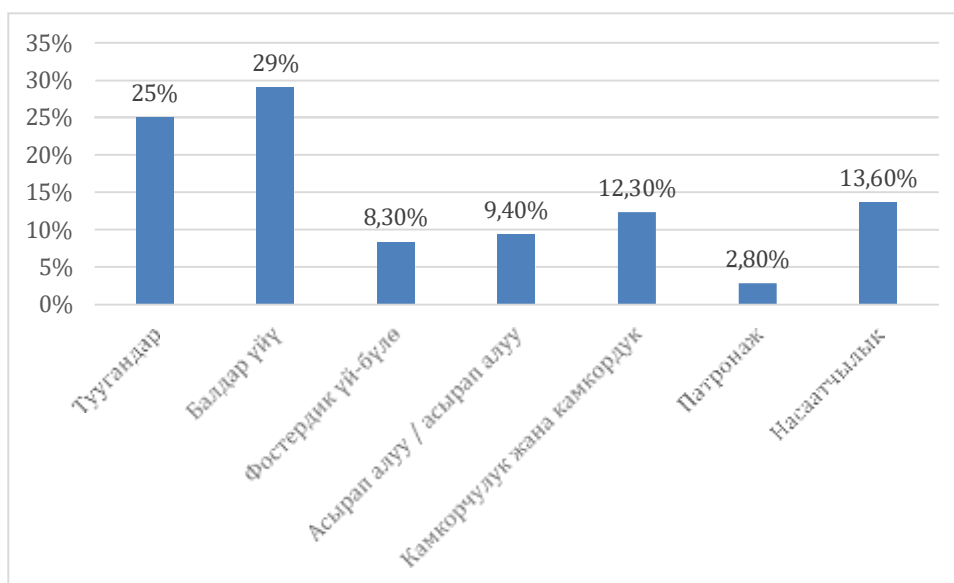
1. Үй-бүлө институтунун иштебей калышы. Үй-бүлө – бул адамды социалдаштырууда негизги институттардын бири болуп саналат. Үй-бүлөдө алгачкы баарлашуу көндүмдөрү, стрессте туруштук берүү жана андан кийинки тышкы таасирлерге реакция, ар кандай кырдаалга көнүү жөндөмү калыптанат.

Эгерде үй-бүлө коомдун кадимкидей иштеген институту болуп, функцияларын жоопкерчиликтүү жана дифференциалдуу түрдө аткарылганда, үй-бүлөнүн жана анын ар бир мүчөсүнүн да өсүп-өнүгүшүнө болгон муктаждыктар канааттандырылат. Бирок, азыркы замандагы үй-бүлө көптөгөн көйгөйлөргө туш болуп жатат. Анын кеспеттери кийин сөзсүз түрдө балдарда чагылышы айкын.

Көпчүлүк үй-бүлөлөр психологдордун, психотерапевттердин кызматына муктаж, анткени үй-бүлөлүк дисфункцияга алып келген факторлор (ата-энелердин психологиялык-педагогикалык сабаттуулугунун төмөн деңгээли, эски жашоого ыктоо, өзүн-өзү өзгөртүүнү каалабоо, ошондой эле үй-бүлөлүк мамилелер). Үй-бүлөлүк дисфункция адатта балада чагылдырылат: мектептин төмөн көрсөткүчтөрү, көчө боюнча маалымдама топтору ата-энелерге караганда көбүрөөк ыйгарым укуктарга ээ. Натыйжада балдардын инсан катары калыптануусунда мыйзам бузуулар болуп жатат.

Диаграмма 6

Ата-энесинин камкордугусуз калган баланы кайда тарбиялоо керек деп ойлойсуз

Изилдөөнүн жыйынтыктарына караганда, ата-энесинин кароосунан ажыраган балдар туугандарыныкында жана балдар үйлөрүндө тарбияланыш керек деген пикирди сурамжылоого катышкандар билдирип жатышат. Бирок азыркы мамлекеттин социалдык саясатында балдар үй-бүлөдө тарбияланыш керектиги айтылып жатат. Же болбосо үй-бүлө тибиндеги мекемелерде тарбияланышы керек. Учурда балдар туугандарында, балдар үйлөрүндө тарбияланышы өспүрүмдөр арасында кылмыштуулукту күчөтүшү мүмкүн. Ошондуктан өспүрүмдөр менен иштөө бөлүмдөрүнүн жана жашы жете элек өспүрүмдөр арасындагы кылмыштуулуктун алдын алуу үчүн жооптуу башка органдардын кийлигишүүсүнө негиз болот. Бул тутумдун чоң кемчилиги - бул органдар көбүнчө жашы жете элек баланын социалдык шарттарын өзгөртпөстөн, көйгөйдүн себептерин чечпей калтырып, кесепеттерине гана реакция кылышат [35, 8-б.]. Жашы жете элек өспүрүмдөр арасындагы укук бузуулардын алдын алуунун натыйжалуулугун жогорулатуу үчүн институттук түзөтүүнүн башка агенттерин, атап айтканда, үй-бүлөлүк психологдорду жана кеңешчилерди тартуу зарыл.

Таблица 1

**Өспүрүмдөрдүн мыйзамсыз деп эсептелген
жүрүм-турумдарынын себептери (үчтөн кем эмес жооп)**

№	Көрсөткүч	Chi – квадрат	Рейтинг
1.	стресстик жашоо кырдаалдары	2778,429	1
2.	үй-бүлөдөгү жагымсыз кырдаал	1355,299	2
3.	дүүлүгүүнүн жогорулашы, өзүн өзү башкара албоо	164,425	3
4.	жашоонундагы социалдык-экономикалык кырдаал курч (коопсуздуктун начардыгы, ата-энелердин жумушсуздугу ж.б.)	156,499	4
5.	ата-энелердин татаал педагогикалык кырдаалдарды жеңүү боюнча билимдеринин жетишсиздиги	122,432	5
6.	массалык маалымат каражаттары аркылуу алынган	96,680	6

	зомбулуктун, ырайымсыздыктын, жазасыздыктын мисалдары		
7.	ата-энелер менен болгон чыр-чатактар	81,983	7
8.	көз карандысыздыкка жана көз карандысыздыкка умтулуу	76,048	8
9.	өспүрүмдүн жөндөмүнө башкалардын терс мамилеси	71,239	9
10.	ашыкча ишеним (туура эмес жолго түшүү)	66,936	10
11.	улуу муундун өспүрүмдөрдүн кыйынчылыктарын түшүнбөгөндүгү	55,364	11
12.	күчтүү таасирлерди алууну каалоо	47,466	12
13.	баланын өзүнө ишенбестиги	44,000	13
14.	академиялык артта калуу	43,986	14
15.	тентуштар тарабынан көңүл коштук	43,318	15
16.	ата-энелердин ашыкча жумушка орношуусу	41,455	16
17.	кандайдыр бир оору	36,636	17

Өспүрүмдөрдүн мыйзамсыз деп эсептелген жүрүм-турумдарынын себептерине төмөнкүлөр көрсөткүчтөр негизги болуп калды: стресстик жашоо кырдаалдары; үй-бүлөдөгү жагымсыз кырдаал; дүүлүгүүнүн жогорулашы, өзүн өзү башкара албоо; жашоонуздагы социалдык-экономикалык кырдаал курч (коопсуздуктун начардыгы, ата-энелердин жумушсуздугу ж.б.).

Сурамжылоонун жоопторуна карасак, делинквенттик кыймыл-аракеттерге түрткү болгон негизги көрсөткүч үй-бүлөдөгү стресстик жашоо кырдаал чоң мааниде экендиги белгилүү болду. Мыйзамсыз деп эсептелген жүрүм-турумдагы өспүрүмдөрдүн басымдуулугу балдарды тарбиялоодо толук эмес үй-бүлөдө жана бардар жашаган үй-бүлөлөрдө деле кезигет.

Адамдык сапаттар жана социалдык кыйынчылыктар кичүү курактагы окуучунун кырдаалдарына болгон реакциясын күчөтүүгө жана алсыратууга

жардам берет. Ушуга байланыштуу, бардык кырдаалдарда мектеп окуучуларында адаптацияланган инсандык белгилерди өнүктүрүүгө багытталган профилактикалык программаларды иштеп чыгуу зарыл.

2. Баланын жеке мүнөздөмөлөрү. Өспүрүмдүн туура эмес жөнгө салынышынын дагы бир себеби бар - анын инсандык сапаттары. Ата-энесинин жана башкалардын анын статусуна карата белгилүү бир мамилеси менен майып бала да социалдык чөйрөдө жетиштүү деңгээлде адаптацияланат. Бирок көбүнчө жашы жете электердин ата-энелери баланын мүнөздүк касиеттерине, темпераментине жетиштүү деңгээлде жооп беришпейт, бул албетте анын инсан катары калыптанышына өз изин калтырат.

Көпчүлүк ата-энелер «жакшы» бала «ыңгайлуу» бала деген түшүнүккө ээ. Бирок курактык өзгөрүүлөрдүн өзгөчөлүктөрүнөн улам өспүрүм бул идеяга туура келбейт. Андан кийин, ата-энелер баланын индивидуалдуулугуна каршы күрөшү башталат. Алар анын кызыкчылыгын эске албай, аны «ыңгайлуу стандартка» ылайыкташтыруу үчүн аны өзгөртүүгө аракет кылышат. Андан кийин, балага карата мындай мамиле күрөштүн натыйжасында үй-бүлөлүк дисфункцияга алып келет [62, 98-б.].

Негизги милдет - укук бузуу көрүнүштөрүнүн алдын алуу жана келип чыккан жагымсыз кесепеттерди жоюу. Бул мезгил адатта эң оор мезгил катары мүнөздөлөт инсандык калыптануу стадиясында турган балалык өтүүнүн бир түрү болгондо эң маанилүү өзгөчөлүктөр жана сапаттар өспүрүмдүн өнүгүүсүнүн бардык аспектилерин камтыган балалык курактан эр жеткенге чейин: анатомиялык - физиологиялык түзүлүш, интеллектуалдык, моралдык өнүктүрүү, ошондой эле анын ишмердүүлүгүнүн ар кандай түрлөрү.

Баланын инсандык өзгөчөлүктөрү психологиялык мүнөзгө ээ экендигине карабастан, аларды социалдык жумушка киргизүү жана социалдаштыруу өспүрүмдөр арасындагы кылмыштуулук көйгөйүн чечүүнүн институционалдык деңгээлин билдирет. Үй-бүлөлүк кеңеш берүү, ата-энелердин жана мугалимдердин педагогикалык сабаттуулугун жогорулатуу,

жаш өспүрүмдөр арасындагы кылмыштуулуктун баштапкы баскычындагы көйгөйгө карата коомдук иш-чаралардын бир бөлүгү болуп саналат.

3. Мектептин туура эмес иштеши. Учурда билим берүү тутуму кризиске учурап жатат, бул өзгөчө мектепке таасирин тийгизүүдө. Мектептер билим берүү маселелерине артыкчылык бербей, колдон келишинче колдонуп, тартипке артыкчылык беришет.

Окуучунун жетишкендиги мугалимдин балага болгон мамилесинен, анын авторитетинен жана анын окуусунун жеке маанилүүлүгүнөн түздөн-түз көз каранды. Андан кийин окуудагы начар көрсөткүч жана мектептеги канааттандырырлык эмес жүрүм-турум үй-бүлөдөгү чыр-чатактарга алып келет. Бул өз кезегинде ата-энелер менен балдардын ортосундагы мамилени күчөтөт. Мектептин туура эмес иштешинин себептери. Бул билим берүүдөгү мотивациясынын жетишсиздиги, мугалим менен окуучунун ортосундагы чыр-чатактар, классташтар менен болгон кыйын мамилелер жана башкалар.

4. Формалдуу эмес чөйрөнүн таасири. Жашы жете электерге формалдуу эмес топтордун тийгизген таасири чоң мааниге ээ экендиги айтылат [53, 9-б.]. Чындыгында баардык топтор коомго каршы деп эсептөөгө болбойт. Ата-энелер көп айырмаланган топторду балдарга коомго каршы болуусуна таасирин тийгизет деп ишенишет. Бирок ал андай эмес жана өспүрүмдөр негизинен үй-бүлөдөгү ата-энелери менен болгон мамилелериндеги кыйынчылыктардан улам формалдуу эмес топторго кошулуп кетишет.

Ата-энелердин көпчүлүгү өз баалуулуктарынан башка ар кандай баалуулуктарды кабыл алышпайт. Ушундан улам, алар балдарынын жашоосундагы терс жана оң баалуулуктарды четке кагышат. Мисалы, сөз эркиндиги, өзүн-өзү түшүнүү жана башкалар. Андан кийин, ата-энелер, тескерисинче, жакшы жана жаман нерселерге карабастан, ата-энелер кабыл албаган бардык нерсеге умтулган, баш ийбеген өспүрүмдү алышат. Ошентип, азыркы коомдо бир кездерде үй-бүлөнүн туруктуулугунун фактору деп

эсептелген нерсе - ата-эненин баалуулук катуулугу - бул коркунучтуу фактор болуп саналат [61, 240-б.].

5. Социалдык-демографиялык жана социалдык-экономикалык мүнөздүн себептери. Бул түрдүн себептерине төмөнкүлөр кирет: материалдык деңгээлдин төмөндүгү, көп балалуу, толук эмес үй-бүлөлөр. Бул факторлор үй-бүлөлүк институттун дисфункцияларынын көрүнүү ыктымалдыгын жогорулатат. Материалдык кыйынчылыктар, көп балалуу же толук эмес үй-бүлөлөр жашы жете элек өспүрүмдөр арасындагы кылмыштуулукту аныктоочу фактор болбогондугуна карабастан, бул жалпысынан терс таасирдеги факторлор болуп саналат.

Баланын социалдашуусу жана өнүгүүсү үчүн жагымдуу шарттарды түзүү керек. Ал үчүн убакыттын жана каражаттын жетишсиздиги, тажрыйбанын же керектүү билимдердин жетишсиздиги бар. Бул нерселер балдардын девианттык жүрүм-турумунун өнүгүшүнө жана консолидациясына өбөлгө болот. Толук эмес үй-бүлөлөрдүн эң чоң оорусу же көйгөйү деп социалдык чөйрөнү айтсак болот. Анткени үй-бүлөнүн бузулушу энеге, балага да оор стресс болуп саналат. Социалдык коргоонун деңгээлинин төмөндөшү жана күнүмдүк көйгөйлөрдүн көбөйүшү, эненин иштөө зарылдыгы жана ошого жараша баланы тарбиялоого кеткен убакыттын азайышы күчөйт. Изилдөөлөр үй-бүлө институтунун алсырашынын жана үй-бүлөлөрдүн, айрыкча толук эмес үй-бүлөлөрдүн толук социалдашуу үчүн шарттарды түзө албагандыгын айгинелейт. Бул нерселердин кесепети жашы жете элек өспүрүмдөр арасындагы кылмыштуулук менен кароосуздуктун ортосундагы ишенимдүү байланышты көрсөтөт [50, 164-б.].

Энелерде өз алкоолизминен жана туруксуз социалдык байланыштардан улам көйгөйлөр болбогон учурларда, үй-бүлөлүк дисфункция гипо- же өтө эле корголуу, гендердик ролдорду сиңирүү маселелери жана башкалардан улам болоору анык.

Жашы жете элек өспүрүмдөр арасындагы кылмыштуулукту социалдык шартташтыруунун деңгээли

Өспүрүмдөрдөгү укук бузуучулук жүрүм-турумдун калыптанышына жана консолидациясына өбөлгө түзгөн факторлор коомдук уюмдардын ар кандай деңгээлдеринде иштешет.

Микродеңгээл - үй-бүлөлүк жана адамдар аралык мамилелердин деңгээли. Бул деңгээлге үй-бүлөлүк чыр-чатактар, үй-бүлөлүк контексттеги социалдык жүрүм-турум, стресстүү кырдаалдардын кесепетинен психо социалдык өнүгүүнүн бузулушу сыяктуу факторлор кирет.

Үй-бүлө жашы жете элек өспүрүмдөр арасындагы кылмыштуулуктун алдын алуу жана коомду социалдаштыруунун башкы агенти экендиги кабыл алынган. Коомдук туура эмес мамиленин негиздери үй-бүлөлүк тарбия шарттарында жатат. Ата-энелер менен эмоционалдык жылуу ишенимдүү мамилелердин жоктугунан, кээде катаал мамиледен улам, сезимталдык ачкачылык балдарда пайда болот (сезимдердин, сезимдердин жоктугу), бул эмоционалдык өнүкпөй калууга алып келет. Балада милдет, абийир, сүйүү, боор ооруу сыяктуу социалдык маанилүү сапаттар өнүкпөйт. Эгерде балага өзүнүн жакын адамдарынан ага орой, жагымсыз, кайдыгер мамиле болсо, анда ал дайыма тынчсыздануу сезимин баштан өткөрөт. Өзүнө болгон ишенимсиз сезимдер пайда болот. Жакындарына, дегеле чоңдорго жана бүт дүйнөгө ишенбей калат.

Өспүрүмдөр арасындагы суицид учурдун көйгөйлүү маселесине айланууда. Расмий статистика боюнча, дүйнө жүзүндө жылына 12-17 жашка чейинки бойго жете электердин 14 пайызы өз жандарын кыйышат. Ал эми бул көрсөткүч Кыргызстанда деле кубанаарлык эмес. Билим берүү жана илим министрлиги социалдык педагогдордун баяндамалары боюнча иликтөө жүргүзүп, Кыргызстандагы ар бир бешинчи бала өз жанын кыюуну көздөйт деген тыянак чыгарышты. Биздин социалдык педогогдор жана психологдор белгилегендей, балдарга көңүл буруу жетпеген учурда өз өмүрүн кыюуга

барышат. Алар өзүн өлтүргүсү деле келбейт, көпчүлүгү сакталып калат. Алардан бул ишке эмне себеп болду деп суроо берсең, “менин эч кимге керегим жок, ата-энем баш болуп, мени эч ким байкабай жатат. Булар мени жакшы көрбөйт деп жооп беришет”. Мектепте дагы жакшы көңүл бурулбаган бала кат жазып, “мен бул дүйнөдө бармын” деп өзүн көрсөткүсү келет. Анан коркутайын деп асынып алып, күтүүсүздөн каза болуп калышат [60, 70-б.].

Азыркы учурда өзүнө кол салгандардын көпчүлүгү кыздар болуп жатат. Мамлекет, үй-бүлө анын алдын алуу иштерине көңүл бурууда. Бирок ага карабай эле бул көрсөткүчтөр бирде көп, бирде аз болуп жатат. Негизги себептери элдин социалдык абалынын начардыгы, үй-бүлөдөгү жаңжалдар жана баланы унутуп коюу маселелери. Андан сырткары бала жалгыздыкты сезген учурда, бекерчиликте дагы өзүнө кол салат.

Айрым бир психологдордун айтканына караганда, акыркы жылдары балдардын укуктары мамлекеттик деңгээлде көтөрүлүп, өспүрүмдөрдүн өз кадыр-баркын сезүү даражасы өстү. Андыктан азыр аларга заман талабына жараша катуу мамиле эмес, досторчо мамиле кылуу керек.

Бала менен чоң кишидей эле сүйлөшүп, аны туура нукка багыттоо керек. Азыркы учурда бала өзүнүн, ата-эне дагы өзүнүн көйгөйү менен жүрө берет. Ата-эне кантип акча тапсам, кантип жашасам деп жүрсө, бала аларды карап өзү менен өзү жашап калат дагы, өзүнө кол салат. Баланы кийинтип, ичирип коюу эле милдет эмес, балдар менен көбүрөөк сүйлөшүп, байкоо керек. Психологдордун айтымында, өзүн-өзү өлтүргөн балдар белги берет, досторуна айтат же кат жазат. Ошон үчүн баланы улам байкап, көңүл буруп туруш керек. Бул мугалимдерге да тиешелүү. Бизде мындай жаман адат бар, үйдөгү улуу баланы чоң кишидей кылып, калган кичүүлөрүн бактыртып коет. Ал деле бала да, аны дагы жакшы көрүш керек. Ушундай көңүл бурууларды аткарсак, суицид эл арасында азаят беле.

Дүйнө жүзүндө бойго жете электердин жанын кыюусуна өздөрүнөн башка дагы көп себептери болот. Алсак, балдар үчүн коркунучтуусу

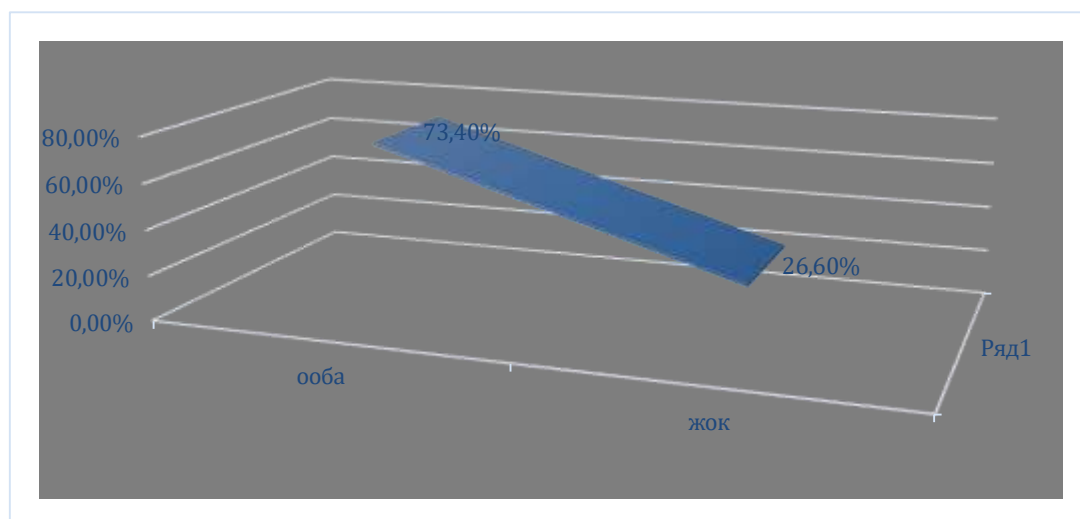
социалдык түйүндөрдө атайын түзүлгөн “Кел чогуу өлөбүз” аттуу баракчалар болуп саналат. Мындай топко катталгандар көбүнчө 10-18 жаштагылар. Баракчадагы ураан “Чогуу өлүү коркунучтуу эмес” деп айтылат. Андагы бардык маалыматтар өлүмдөн кийинки жашоо туралуу айтылат.

Ошондой эле батыш өлкөлөрүндө жашы жете электерди өлүмгө чакырган миңдеген секталар бар экендиги маалым. Адистердин айтымында, өлүмгө өтө берилген жаш өспүрүмдөр бул секталарга кирип, жандарын курмандыкка чалышат.

Ата-энеңиз Сизди тарбиялоодо урушуу ыкмасын колдонобу деген пикирге 73,4 % «ооба» жана 26,6 % «жок» деген пикирде.

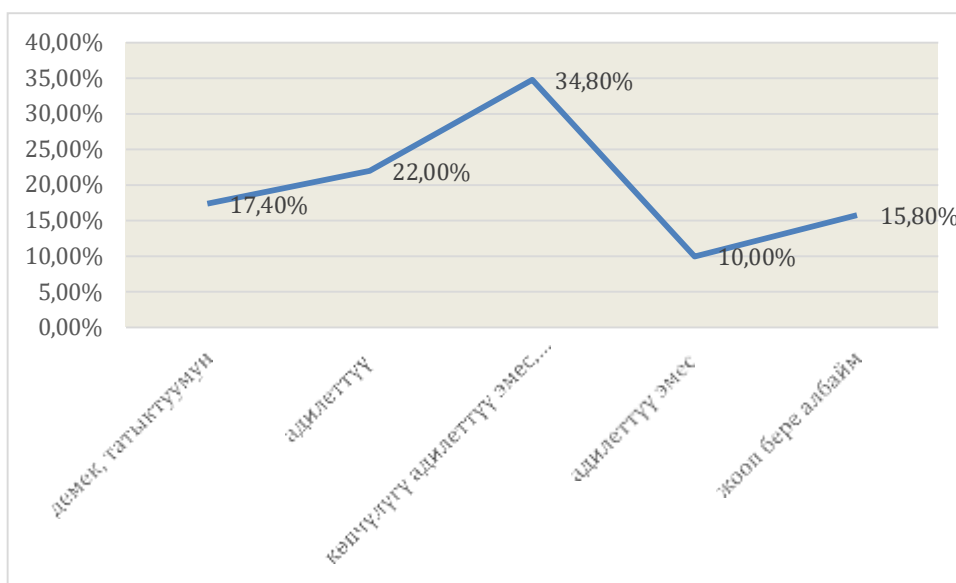
Диаграмма 7

Ата-энем урушат

Алар урушуу методдорун колдонуу менен тарбияласа, канчалык адилеттүү экендигин респонденттердин 17,4 % - демек татыктуумун деген көз карашта болсо, 22,0 % - адилеттүү дешкен. Ал эми, 34,8 % - көпчүлүк учурда адилеттүү эмес, маанайы начар абалда түшүнбөстүктөн уруша берерин билдиришти.

Алар урушса, канчалык адилеттүү

Натыйжада төмөнкүдөй терс социалдык эмоциялар жана реакциялар белгиленет: өзүнө-өзү ишенбөөчүлүк, жалгыздык сезими, качуу жүрүм-туруму жана башка. Адаптация каражаты катары антисоциалдык реакциялар колдонулат: жалганчылык, куулук, эки жүздүүлүк, агрессия. Өспүрүм чоңойгон сайын ушул сапаттардын бардыгы иш-аракеттин негизги принциптерине айланат.

Кээ бир психологдор жана адистер жан кыюунун келип чыгышына үй-бүлөдөгү ата-эне менен балдардын ортосундагы өз-ара карым-катнаштын начардыгы себеп боло тургандыгын айтышат. Өз өмүрүн кыюунун 800дөй себеби бар экендигин психологдор эсептеп чыгышкан. Алардын ичинен 41%ы белгисиз себептерден улам келип чыгышы анык болгон; 19%ы - коркутуп-үркүтүүдөн; 18%ы - руханий жактан жабыркоодон; 18%ы - үй-бүлөгө болгон таарынычтан; 6% ы- коркуудан (ушак-айың, жамандоодон); 3%ы - акчага байланыштуу; 1,4%ы - жашоодон тажагандар; 1,2% - ар кандай физикалык оорулардан келип чыгат.

Кыргыз элинде “уят – өлүмдөн күчтүү” деген сөз бар. Анын сыңарындай, кээ бир учурларда элдин сөзүнөн, пикиринен көз каранды болгон кыздардын көпчүлүгү дагы бир көйгөйлүү кылмыштардын бири зордуктоого дуушар болгон учурда психологиялык жактан оор чүнчүүгө кабылат. Алар өз укуктарын коргой албагандыктан жана айрымдары ушакты көтөрө албай өз өмүрүн кыйган учурлар кездешет. “Эл эмне дейт” дешип же болбосо “кыздар ушак-айындан, уят болуудан өзгөчө коркушат. “Ушак болгончо өлүп калганыбыз жакшы” - деп өз өмүрлөрүнө кол салышы мүмкүн. Кыз балдар зордуктоого кабылган учурда аны ачык айтып эле, өз убагында психологдун жардамын алууга кайрылуулары зарыл. Курмандыкка чалынып, абийири төгүлгөн кыздар намысы үчүн унчукпасын жакшы билишет жана муну өздөрүнүн кызыкчылыгына пайдаланып кетишет.

Кыргызстандагы өспүрүмдөр арасындагы суицид статистикасы:

Өспүрүмдөр арасында суициддин жылдан жылга өсүп, төмөнкүдөй статистиканы көрсөтөт [118].

Жыл	Мектеп окуучуларынын саны
2009	76
2010	96
2011	94
2012	121
2013	127
2014	106
2015	102
2016	95
2018	88
2019	46

Өзүнүн жанын кыюу кээ бир адамдарда өнөкөт оору сыяктуу аң-сезиминде өмүр бою калыптанып калат. Негизи өмүрүнө кол салып өлбөй калган өспүрүмдү жакшы социалдык колдоо, дарылануу болбосо арадан үч-

төрт ай өткөндө ал экинчи жолу аракет кылышы ыктымал. Андыктан андай балдарга өзгөчө аяр мамиле жасоо абзел.

Өспүрүмдөр өз жанын аргасыздан кыйышат. Мындай учурда өлүмдөн аман калууга үмүттөнүшөт. Көпчүлүгү өздөрүнө кол салганда аны тезирээк таап ала тургандай көрүнө турган жерде, же үйүндө чак түштө жасашат. Алар өлүп баратканда кимдир бирөө жардамга келет деп үмүттөнүшөт. Тилекке каршы чечиле турган көйгөйдү биротоло өлүм менен чечип, ага эч ким жардамга келбешин өздөрү да байкабай калышат. Өзүнүн өмүрүнө кол салууга каршы факторлор - анын жакындарына, туугандарына болгон сүйүүсү, бирөөгө милдеткерлиги, өзүнүн ден соолугунан чочулоо, айланасындагы адамдардын ал өлгөндөн кийинки ушак сөздөрү, жашоодогу жетпей калган нерселери, үй-бүлөсүндөгү чечилбеген пландар жана жашоого болгон кызыгуусу жогоруласа өмүрүн кыюудан баш тартат. Суициддин алдын алып, болтурбай коюуга болот. Эң негизгиси, ага кам көргөн, аны сүйгөн, уга билген, түшүнгөн адамдар айланасында болуусу шарт.

Мезоденгээл - бул социалдык топтордун жана уюмдардын деңгээли. Бул деңгээл төмөнкүдөй: курдаштары менен, жамааттардан, коомдук уюмдарга мүчөлүктөн алыс болуу, байланыштын ассоциалдык чөйрөсүнө артыкчылык берүү менен байланышкан факторлорду камтыйт. Агрессия же коркуу жашы жете электердин мындай жүрүм-турумунун себептери болуп калат. Коркуу сезимин сезген жашы жете элек өспүрүмдөр, жүрүм-туруму коомго жат лидерлерден коркуп, алардын жетегинде болушат. Мындай өспүрүмдөрдү баш ийдирүү оңой. Өспүрүмдөрдүн өзүн төмөн баалоосу, көпчүлүк учурда, агрессивдүү курбуларынын арасынан табылган туруктуу лидерге муктаждыгын айгинелейт.

Өспүрүм мектепте, көчөдө таанылбай калса, формалдуу эмес топтор өзүн-өзү түшүнүүнүн жолу болуп калат. Өздөрүн эч кимге пайдасы жок деп эсептеп, маргиналдашкан курбулардын топторунан колдоо жана таасир издешет, алар өздөрүн «өзүлөрүн» сезип, бирдей мамиле түзүп, жаңы

инсандыгын калыптандырышат. Чоңдор жана теңтуштар менен жеке мамилелерде көйгөйлөргө туш болгон өспүрүм социалдык образдардын туура эмес калыптанышына алып келген башка механизмдерге таянат. Маргиналдык көчө чөйрөсүнүн таасири менен өспүрүм коомдун идентификациясын калыптандырып, терс ченемдерди, мамилелерди жана жүрүм-турум эрежелерин бекемдейт [58]. Ассоциалдык инсанды калыптандыруу процесси жүрүп жатат, жашы жете электер тарабынан укук бузууларды жасоонун өбөлгөлөрү коюлган.

Макроденгээл - бул бүтүндөй коомдун саясий-укуктук (саясий баш-аламандык жана туруксуздук, улуттар аралык чыр-чатактар) социалдык-экономикалык(жумушсуздук) жана социалдык-маданий (массалык маданияттын таасири) өнүгүү деңгээли болуп саналат.

Өспүрүмдөр арасындагы укук бузуучулук жүрүм-турумдун өсүшү коомдо болуп жаткан трансформациялык өзгөрүүлөрдүн криминогендик таасирин чагылдырган көрсөткүч болуп саналат жана өспүрүмдөр арасындагы кылмыштуулуктун жашаруу тенденциясы, агрессия, өспүрүмдөр тарабынан таш боордук, мээримдүүлүктүн жоктугу күчөйт. Өспүрүмдөрдүн укук бузууларынын өзгөчөлүгү - "нормалдуу" четтөө менен укук бузуу жүрүм-турумунун ортосундагы чектер өспүрүмдүн укуктук статусунда жана тышында аныкталат. Ошентип, өспүрүмдөрдүн укук бузууларын өзүнчө иш-аракет же расмий белгиленген ченемдерден, анын ичинде кылмыш-жаза мыйзамдарынан четтөөлөр ырааттуу көрүнүп турган иш-аракеттердин тутуму катары аныктоого болот.

Акыркы жылдары коомдо социалдык катмарларга бөлүнүшү күч алды. Экономикалык кризис башталгандан тартып калктын кеңири катмарынын кирешелеринин төмөндөшү байкалды. Массалык маданият жана жалпыга маалымдоо каражаттары үй-бүлөдө, теңтуштары жана мыйзам менен чыр-чатактуу мамилелерге алып келген баалуулуктарды калыптандырат. Материалдык баалуулуктардын үстөмдүгү, жеке керектөөгө багыт алуу

керектөөчү коомуна мүнөздүү статус символдору жүрүм-турумдун социалдык формаларын (кайрымдуулукту, достукту, өз ара жардамдашууну калыптандырууга жана өнүктүрүүгө) кыйратуучу таасирин тийгизет.

Өспүрүмдөр арасындагы кылмыштуулук көйгөйү девианттык жүрүм-турумдун башка түрлөрү болгон биринчи кезекте спирт ичимдиктерди жана баңги заттарды колдонуу менен тыгыз байланыштуу. Ички иштер министрлигинин маалыматы боюнча, жашы жете элек өспүрүмдөрдүн кылмыштарынын 14,9% алар тарабынан спирт ичимдиктерин же баңгизат колдонуп, мас абалында жасалган. Бул жашы жете элек өспүрүмдөрдүн спирт ичимдиктерге жеткиликтүүлүгүн (дүкөндөрдөн расмий түрдө сатып ала алышпайт) жана баңги заттарынын жүгүртүлүшүн контролдоо боюнча иш-чаралардын төмөн натыйжалуулугун күбөлөндүрөт.

Кылмыш жасап түрмөгө түшкөн жаштар бошотулгандан кийин эреже катары, социалдык-экономикалык мамилелердин тутумуна кире алышпайт. Байланышта кыйынчылыктарды башынан өткөрүшөт. Мыйзамда каралган социалдык колдоо чараларын да сарамжалдуу колдоно алышпайт. Жаман чөйрө пайда болот. Анын натыйжасында жаштар кылмыш дүйнөсүнө кайтып келишет. Себеби алар үчүн мындай коом түшүнүктүү. Анткени алар үчүн жөнөкөй коомго орношуу кыйын.

Акыркы он жылдыкта социалдык чындыктагы тез өзгөрүүлөр коомдук иштин буга чейин калыптанган көндүмдөрүнүн тигил же бул деңгээлде натыйжалуулугун жоготушуна алып келди. Коомдук иш-аракеттердин калыптанган жолдору, жүрүм-турум үлгүлөрү натыйжа бербейт же натыйжа бербейт, көпчүлүк учурда каалаган нерседен алыс. Орнотулган көндүмдөр менен тышкы чындыктын ортосундагы өсүп келе жаткан «боштуктар» көптөгөн адамдарда дезориентация, ички ыңгайсыздык, чыңалуу кырдаалын пайда кылат, бул өз кезегинде ички сезимдердин олуттуу өсүшүн билдирет.

Коомдун бир абалынан экинчисине өтүү мезгилиндеги девианттык жүрүм-турумду изилдөө маселеси өтө актуалдуу болуп саналат, анткени ал

коомдун бардык катмарларына таасирин тийгизип, негизинен маргиналдык катмарлардын жүрүм-турум формасы болбой калат жана адамдардын жашоосунун бардык чөйрөлөрүнө олуттуу таасирин тийгизет.

3.2. Кыргызстандагы өспүрүмдөрдүн укук бузуу жүрүм-турумунун формалары жана мүнөздүк өзгөчөлүктөрү

Делинквенттик жүрүм-турум, массалык, социалдык көрүнүш катары каралып, коомдо болуп жаткан ар кандай экономикалык, социалдык, саясий, руханий процесстер менен тыгыз байланышта. Айрым учурларда коомдук процесстер коомго каршы жүрүм-турумдун айрым түрлөрүнүн пайда болушунун, кеңейишинин же жок болушунун себептери болсо, кээ бирлеринде кесепеттери катары иш алып барат. Кээде бул өз ара байланыштар ушунчалык жакын болгондуктан, коомдук жашоодогу айрым өзгөрүүлөр девианттык жүрүм-турумдун себеби же кесепетиби же алардын ажырагыс бөлүгү деп айтуу кыйын. Кандай болгон күндө дагы, аларды коомдун жашоосунун девианттык жүрүм-турумга түздөн-түз байланыштуу компоненттери катары кароого болот.

Таблица 2

Делинквенттик жүрүм-турумдун көрсөткүчтөрү (үчтөн кем эмес жооп)

№	Көрсөткүч	Процент
1.	мушташуу, денеге залал келтирүү	83,2 %
2.	уурдоо	75,0 %
3.	банги затын колдонуу	69,4 %
4.	бейбаштык	62,8 %
5.	спирт ичимдиктерин ичүү, мас болуу	58,4 %
6.	үйдөн качуу	56,2 %
7.	мектептеги жүрүм-турум эрежелерин бузуу (сабактардын үзгүлтүккө учурашы, сабакка келбей калуу, тапшырмаларды аткаруудан баш тартуу)	47,3 %
8.	тамеки тартуу	23,8 %
9.	окууга терс мамиле	15,6 %
10.	«чагымчыл» кийимдерди, зергер буюмдарын, чач жасалгаларын кийүү	14,6 %

11.	оройлук, орой сөздөр	12,5 %
12.	башкаларды кемсинтүү	8,3 %
13.	баш ийбөөчүлүк, чоңдорду сыңдоо	6,7 %

Кыргызстандагы социалдык-экономикалык кырдаал мектептердеги зордук-зомбулуктун көбөйүшүнө алып келди. Акыркы жылдары мектептерде рэкетчилик учурлары көп катталууда, улуулардын кичүүлөргө, күчтүүлөр алсыздарга карата зордук-зомбулукка кабылышкан.

Чоңдордун жана мугалимдердин жардамысыз жана аракетсиздигинен улам чыр-чатактын жана зордук-зомбулуктун атмосферасында турган бала бул көйгөйдү өз алдынча чече албайт жана зомбулуктун курмандыгына айланат, же өзү кылмышкер болуп калат. Кыргызстанда жыл сайын өспүрүмдөр 700дөн 900гө чейин кылмыш жасашат жана 2 миңге жакын мектеп окуучулары кылмыштуу аракеттерге тартылышат.

Зордук-зомбулуктун бир түрү - опузалап талап кылуу (рэкетчилик) өзүнүн олуттуу мүнөзү боюнча экологиялык жана энергетикалык коопсуздукка теңелип. Учурдагы кырдаалга таянуу менен, Кыргызстандагы мектеп зордук-зомбулук жасалган же ал айыпталуучу жай эмес, балдарды зордук-зомбулукка каршы тарбиялоо жана тарбиялоо үчүн бир топ аракеттерди көрүү керек.

2017-жылдын 19-январында Нарын облусунун Кочкор районунда онунчу класстын окуучуларынын ортосунда мушташ чыгып, бири бычактан жаракат алып каза болуп, экинчиси оор абалда ооруканага жаткырылган [1]. 2017-жылдын 6-декабрында Майлуу-Суу шаарында сегизинчи класстын окуучусу өз жанын кыйган. 2018-жылдын декабрь айында Бишкекте 9-класстын окуучусу башынан жаракат алып, баш мээси чайкалып ооруканага түшкөн. 2019-жылы май айында Бишкектеги N 48 мектептин 9-классынын окуучусу мушташтан кийин эсине келбей ооруканада көз жумган [138].

Бул үч ишти Кыргызстандагы мектептердеги опузалоо жана зордук-зомбулук бир фактор менен байланыштырат. Бирок, бул фактылардын бир канчасы коомчулукка жарыяланат - полиция жана мектеп администрациясы

же мектептерде рэкетчилик бар экендигин таптакыр моюнга алышпайт же көйгөйдүн масштабын өтө төмөндөтүшөт. Жабырлануучу болуп калган балдар дагы унчугушпайт. Алар ата-энелерине дагы, мугалимдерине дагы ишене алышпайт. Дал ушул көйгөйдүн "унчукпай" турушу, көптөгөн эксперттердин пикири боюнча, мектептеги рэкетчиликтин тамырын кыркууга жол бербейт.

Маселе барган сайын жаңы технологияларды колдонууга байланыштуу формаларды кабыл алууда. Тармакка шантаж, мектеп окуучуларын теңтуштарынын үстүнөн уруп-сабоо жана коркутуп-үркүтүү видеолору тараган [134]. Кыздар жөнүндө айта турган болсок, анда бул жазуулар адамдын аброюна шек келтириши мүмкүн. Көпчүлүккө маалым болгон окуялардын бири 2017-жылы Чүй облусунун Петровка айылында болуп, 17 жаштагы кыз өз өмүрүнө кол салган. Суицид WhatsApp топторунда жана социалдык тармактарда кадыр-баркка шек келтирген видеолордун таркатылышынан улам келип чыккан. 2018-жылы ушул эле айылда куугунтуктоонун катышуучусу болгон дагы бир кыз өз өмүрүнө кол салган [136]. Бул фактылар олуттуу көйгөйдүн - киберкуугунтуктун бар экендигин көрсөтөт, анын кесепетинен өспүрүмдөр гана эмес, чоңдор дагы курмандыкка айланышы мүмкүн.

Мындай көйгөй менен Кыргызстан гана эмес - дүйнө жүзү боюнча 13 жаштан 15 жашка чейинки 150 миллионго жакын бала мектепте теңтуштарынын зордук-зомбулугуна кабылган. Жаштардын үчтөн биринен көбү интернеттеги куугунтуктоо - киберкуугунтук деп эсептешет. Ар бир бешинчи өспүрүм теңтуштарынын рэкетчилигинен улам мектепти таштап кетишкен [130].

2017-жылы Кыргызстандын жаштары арасында M-Report долбоорунун алкагында мектеп рэкетчи боюнча изилдөө жүргүзүлгөн [131]. Респонденттердин 27% гана рэкетчиликтин жоктугун белгилешти, ал эми көпчүлүгү өзүлөрү курман болушкан же бул көрүнүштү башкаларга карата

көрүшкөн. Респонденттердин эки пайызы өздөрүн опузалап талап кылышкандыгын же алектенип жүргөндүгүн мойнуна алышкан.

Бул изилдөөдө жаштардан, эмне үчүн, алардын ою боюнча, мектеп рэжети бар деп сурашкан. Жаштардын пикиринде, эң популярдуу себептер үй-бүлөлүк билим берүү көйгөйлөрү (30%), өзүн-өзү тастыктоого умтулуу (22%), кылмыштуу топтордун таасири (19%) жана жазасыз калуу (12%).

Улуттук Стратегиялык Изилдөө Институтунун аналитикалык документтеринин биринде корутунду айтылган, ага ылайык эки категориядагы мектеп окуучулары рэкетчиликтин булагы болуп саналат. Биринчиси, материалдык жактан муктаждыгына байланыштуу аз камсыз болгон үй-бүлөлөрдүн балдары, экинчиси, тескерисинче, өзүлөрүнүн мүмкүнчүлүктөрүн сезген бай үй-бүлөлөрдүн балдары. Бирок, бул топтордон тышкары, тышкы “рэкеттер” дагы бар. 2018-жылы Бишкек шаарынын Свердлов районунда жүргүзүлгөн изилдөө жергиликтүү “көзөмөлчүлөр” рэкетчиликтин булагы болушу мүмкүн экендигин көрсөттү [64, 111-б.].

Сурамжылоого катышкандар мектептер “көзөмөлчүлөр” деп аталган аймактарга бөлүнгөнүн белгилешти. Бул адамдар жалпы фондго акча чогултушат, аларды бейрасмий мектеп жетекчилеринен талап кылышат. Алар өз кезегинде өз мектебиндеги студенттерден акча талап кылышат. Мындан тышкары, ар кандай билим берүү мекемелеринин студенттеринин ортосундагы чыр-чатактар болгон учурда, “көзөмөлчүлөр” белгилүү бир акыга белгилүү бир мектептин кызыкчылыгында иштеши мүмкүн. Бул “сый” студенттерден дагы чогултулган. Ушундай жол менен түшкөн каражаттарды убактылуу кармоочу жайларга багыттоо боюнча сунуштар бар.

Изилдөөлөрдүн маалыматтары мектеп рэкетинин жайылышы боюнча расмий статистикага кандайдыр бир деңгээлде карама-каршы келиши мүмкүн. Расмий адамдар бул көрүнүштүн маанисин бир нече себептерден улам төмөндөтүүгө жакын.

Биринчиден, алар иштин чыныгы абалын чындыгында билбеши мүмкүн, анткени рэкетчилик фактылары катталбайт. Мектеп окуучулары опузалап акча талап кылышкандыгы жөнүндө билдиришпейт, алар аялуу абалда болушат, же башкача айтканда, "шылуун" болуп калышат жана андан да катуу кысымга кабылышат. Мындан тышкары, изилдөөлөр көрсөткөндөй, рэкетчилик мектеп дубалдарынын сыртында барган сайын күчөп баратат. Видеокөзөмөл орнотулуп, күзөт посттору орнотулгандыктан, мектептердеги абал турукташты. Бирок, мектептин аймагынан тышкары жерде эмне болуп жатканы көзгө көрүнбөйт.

Экинчиден, мектеп администрациясы рэкетчиликтин көрүнүштөрүн жашырууга аргасыз, анткени мектеп окуучулары катышкан ар кандай окуялар көбүнчө директорлорду кызматтан бошотууга алып келет. Билим берүү мекемелеринин позитивдүү имиджин сактоого умтулуу да чоң ролду ойнойт. Мектеп окуучуларынын ортосунда пайда болгон чыр-чатактар жана рэкетчилик фактыларын мектеп администрациясы жеринде чечүүгө аракет кылып жатат. Бирок, мындай каалоо «кир булган шейшептерди эл алдында жуубоо» олуттуу кесепеттерге алып келиши мүмкүн. Кырдаалды укук коргоо органдарына билдирбестен чечүү аракети кылмышкерлер жазасыз калгандарын түшүнүп, ал эми жабырлануучулар өзүн коргоонун ыкмаларынын жоктугуна алып келет [133].

Ата-энелери укук коргоо органдарына кирип кетсе, "сатып алууга" даяр болгон балдар да жазасыз калышат.

Жогоруда айтылгандарды эске алуу менен, балдардын девианттык жүрүм-турумун медициналык норманын чегинде психофизиологиялык өнүгүүнүн жана ден-соолуктун курагына жана денгээлине жеткен балдардын жүрүм-туруму деп аныктоого болот. Баланын инсандык мүнөзүнүн жалпы багытына дал келген; баланын өзүнө же анын айланасындагы адамдарга жана бүтүндөй коомго чыныгы зыян келтирүү, ошондой эле баланын инсандыгын

социалдык чөйрөнүн шарттарына ылайыкташуу мүмкүнчүлүгүн жарым-жартылай же толугу менен жоготуу- бул социалдык дезаптация.

Балдардын девианттык жүрүм-турум формаларын эң так классификациялоо өспүрүм тарабынан бузулган социалдык нормалардын түрүнө жараша жүргүзүлүшү мүмкүн.

Заманбап педагогикада, психологияда жана юриспруденцияда балдардын делинквенттик жүрүм-турум формаларын девианттык жүрүм-турумдун түрү катары классификациялоого бирдиктүү мамиле жок. Ошентип, В.Д. Менделеев өспүрүмдөрдүн укук бузуу аракеттери коомдук коркунучтун даражасы менен гана эмес, ошондой эле мыйзамсыз аракеттерди жасоонун мотивдери менен да айырмаланган кылмыштарга жана жосунсуз жоруктарга бөлгөн.

Таблица 3

**Кыргызстанда өспүрүмдөр арасында
басымдуулук кылган жүрүм-турумдар (3 жооптон кем эмес)**

№	Көрсөткүч	Процент
1.	мектептеги жүрүм-турум эрежелерин бузуу (сабактардын үзгүлтүккө учурашы, сабакка келбей калуу, тапшырмаларды аткаруудан баш тартуу)	63,6
2.	үйдөн качуу	45,5
3.	оройлук, орой сөздөр	54,5
4.	спирт ичимдиктерин ичүү, мас болуу	33,6
5.	тамеки тартуу	68,2
6.	бейбаштык	72,7
7.	башкаларды кемсинтүү	58,3
8.	уурдоо	36,4
9.	баш ийбөөчүлүк, чоңдорду сындоо	23,5
10.	«татаал» кийим кийүү	18,6
11.	окууга терс мамиле	63,1
12.	мушташуу, денеге залал келтирүү	81,3
13.	баңги затын колдонуу	18,6

Жашы жете элек өспүрүмдүн делинквенттик жүрүм-туруму (анын девианттык жүрүм-турумунун эң коркунучтуу түрү катары) бир катар өзгөчө белгилер менен мүнөздөлөт:

1) Биринчи кезекте, баланын делинквенттик жүрүм-туруму белгилүү бир коомдо өкүм сүргөн укуктук ченемдердин бузулушун, башкача айтканда, бийлик тарабынан колдонулушуна жана колдонулушуна кепилденген эң маанилүү социалдык ченемдерди болжолдойт.

2) Эреже боюнча, баланын укук бузган жүрүм-турумунун натыйжасы кылмыш же кылмыш жасоо болуп саналат (мыйзамдын кайсы тармагына жараша, мисалы, конституциялык, кылмыш, жарандык ж.б. жашы жете элек адамдын мыйзамсыз аракеттеринин же аракетсиздигинин натыйжасында бузулган) ... Коомго жана мамлекетке эң чоң зыян кылмыш-жаза мыйзамдарынын ченемдерин бузуу менен көрсөтүлгөн укук бузуулардан келип чыгат.

Мамлекет тарабынан кылмыш жасоо үчүн мыйзам бузуучуларга карата мыйзамдын эң оор түрлөрү колдонулушу мүмкүн (жашы жете электерге карата - эркиндигинен ажыратууга соттолгонго чейин).

3) Баланын укук бузуу жүрүм-турумунун дагы бир маанилүү белгиси - бул девианттык жүрүм-турумдун социалдык коркунучунун жогорулашы. Эгерде адеп-ахлак жана этика, диний нормалар сыяктуу коомдук ченемдердин түрлөрүнүн бузулушунун натыйжасында коомдук коркунучтун мүнөзү жана деңгээли жергиликтүү мүнөздө болуп, коомдук мааниси анчалык чоң эмес болсо, анда коомдук коркунуч, мисалы, кылмыштар, улуттук мүнөзгө ээ, ал кылмышкерге карата чараларды колдонууда көрүнөт мамлекеттик укук коргоо органдары тарабынан кылмыш жоопкерчилиги.

4) Балдардын укук бузуу жүрүм-турумунун маанилүү белгиси - баланын мындай жүрүм-турумунун социалдык кесепеттеринин оор даражасы. Бул кесепеттер баланын жеке өзүнө жана анын айланасындагы адамдарга,

юридикалык жактарга, ошондой эле материалдык баалуулуктарга жана объектилерге байланыштуу болушу мүмкүн.

Баланын делинквенттик жүрүм-туруму деп, анын социалдык кесепеттеринин оор даражасына ээ болгон, девианттык жүрүм-туруму деп түшүнүү керек. Мында жашы жете элек өспүрүмдөр ошол коомдо өкүм сүргөн укуктук ченемдерди бузушат. Бул эреже боюнча, коомдук коркунуч келтирген кылмыштарды же кылмыштарды жасоодо, ошондой эле курчап турган чындыкка туруктуу өспүрүмдөрдүн каршылыгы.

Таблица 4

Чоңдордун кийлигишүүсүн талап кылган делинквенттик жүрүм-турумдун көрсөткүчтөрүн алдын-ала алуусу

№	Көрсөткүч	Процент
1.	мектептеги жүрүм-турум эрежелерин бузуу (сабактардын үзгүлтүккө учурашы, сабакка келбей калуу, тапшырмаларды аткаруудан баш тартуу)	50,0
2.	үйдөн качуу	66,7
3.	оройлук, орой сөздөр	27,0
4.	спирт ичимдиктерин ичүү, мас болуу	83,3
5.	тамеки тартуу	68,2
6.	бейбаштык	41,7
7.	башкаларды кемсинтүү	58,3
8.	уурдоо	69,0
9.	баш ийбөөчүлүк, чоңдорду сындоо	23,5
10.	«татаал» кийим кийүү	16,7
11.	окууга терс мамиле	33,6
12.	мушташуу, денеге залал келтирүү	83,6
13.	баңги затын колдонуу	86,9

Заманбап педагогикада, психологияда, социологияда жана юриспруденцияда балдардын девианттык жана делинквенттик жүрүм-турумунун бир катар классификациялары бар. Илимдин ар кайсы тармактарындагы окумуштуулар өспүрүмдөрдүн девианттык жүрүм-турум

палитрасы өтө кенен экендигин түшүнүп, балдардын окшош чектен чыгууларын алардын ар кандай бириктирүүчү факторлорго жараша топтоого аракет кылышат.

Окумуштуу-психолог В.Д. Менделеева, девианттык жүрүм-турум (чындык менен өз ара аракеттенүү жана коомдун айрым ченемдерин бузуу жолдоруна жараша) төмөнкүдөй классификациялаган:

- укук бузуучу (өзүнүн ашыкча көрүнүштөрүндө бул кылмыш жоопкерчилиги бар);

- көз карандылык (эмоциялардын күчтүү өрчүүсү жана аны кармоо максатында кээ бир заттарды колдонуу же иш-аракеттердин айрым түрлөрүнө дайыма көңүл буруу менен чындыктан качуу каалоосу пайда болгондо);

- мүнөздөгү патологиялык өзгөрүүлөрдөн келип чыккан, билим берүү процессинде пайда болгон (патологиялык мүнөздүк);

- психопатологиялык симптомдорго жана синдромдорго негизделген (психопатологиялык);

- кээ бир психикалык бузулуулардын жана оорулардын көрүнүштөрү;

- гиперактивдүүлүккө негизделген жөндөмдөр.

Ф.Патаки девианттык жүрүм-турум (кылмыштуулук, алкоголизм, баңгилик, суицид) жана «девианттык синдром» (адамды девианттык жүрүм-турумдун туруктуу формаларына алып баруучу айрым белгилердин жыйындысы) деп бөлөт. Ушул белгилердин ичинен ал төмөнкүлөрдү аныктайт:

- жүрүм-турумдун аффективдүү түрү;

- үй-бүлөлүк чыр-чатактар;

- жүрүм-турумдун агрессивдүү түрү;

- жүрүм-турумдун алгачкы антисоциалдык формалары;

- окууга болгон терс мамиле;

- интеллекттин төмөн деңгээли.

Бир катар илимий социологдор кичинекей укук бузуулар, адеп-ахлак нормаларын, коомдук жайларда жүрүм-турум эрежелерин бузуу, коомдук пайдалуу иш-аракеттерди жасоодон качуу, балдарды «мыйзамсыз иш-аракеттерди жасагандыгына же жасабагандыгына жараша» «криминогенге чейинки деңгээлге» классификациялайт. психиканы бузуучу алкогольдук, баңги, уулуу заттар жана коомдук олуттуу коркунуч келтирбеген жүрүм-турумдун башка түрлөрү; Кылмыш-жаза укук бузууларында көрсөтүлгөн иш-аракеттерди жана иштерди жасоодо туюнтулган «Криминогендик деңгээл» [66, 20-б.].

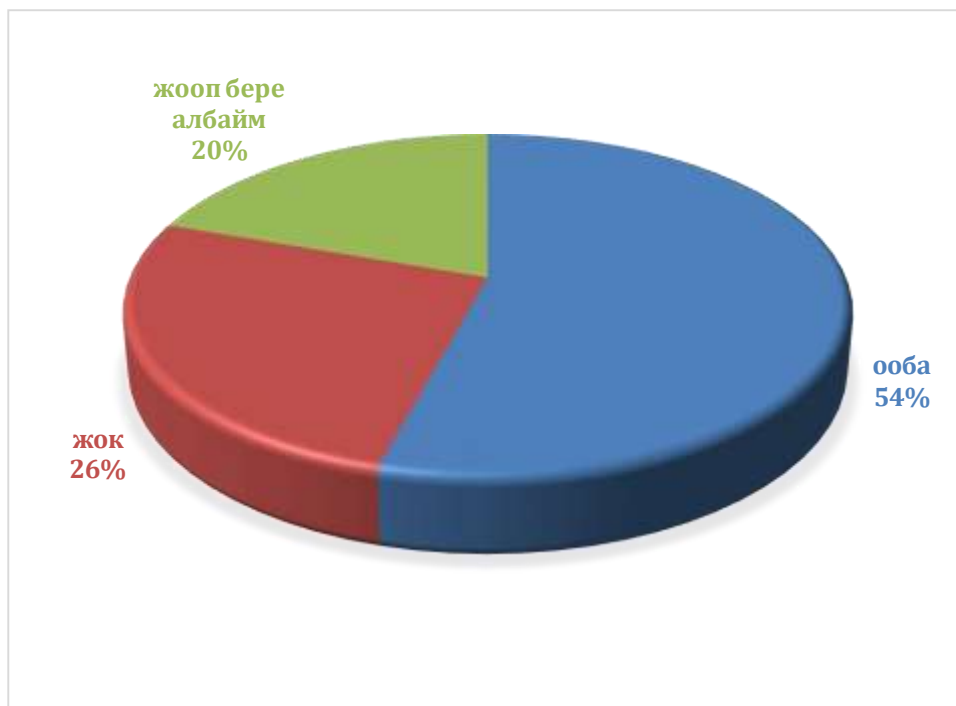
Е.В. Змановская өз кезегинде жүрүм-турумдун четтөөлөрүн классификациялоо көйгөйүнө үч негизги мамилени белгилейт: социалдык-укуктук, клиникалык жана психологиялык. Ушуга байланыштуу, ал балдардагы девианттык жүрүм-турумдун үч негизги тобун бөлүп көрсөтөт: антисоциалдык (делинквенттик) жүрүм-турум (укуктук ченемдерге каршы, коомдук тартипке жана айлана-чөйрөдөгү адамдардын жыргалчылыгына коркунуч келтирет, анын ичинде мыйзам тарабынан тыюу салынган ар кандай аракеттерди жана аракетсиздиктерди), ассоциалдык (адеп-ахлаксыз) жүрүм-турум. [29, 105-б.].

Башка авторлор наркоманияны жана сойкулукту кылмыштар менен катар укук бузуунун өзүнчө түрү катары бөлүп көрсөтүүгө аракет кылышат. Бир катар илимпоздор өспүрүмдөрдөгү укук бузуу жүрүм-турумунун эки баскычтуу классификациясын жүргүзүшөт. Ошентип, И.А. Протасова жашы жете электердин укук бузуу аракеттерин криминогендик жана криминогендик деңгээлге бөлөт [70, 73-б.]. Ошол эле учурда, мазмуну жана максаттуу багыты боюнча, ошондой эле коомдук кооптуулук даражасы боюнча айырмаланган коомдук жүрүм-турум ар кандай социалдык четтөөлөрдө (адеп-ахлак нормаларын бузуудан, жеңил укук бузуулардан оор кылмыштарга чейин) көрүнүшү мүмкүн экендигин эске алат. Демек, кылмыштуулуктун криминогенге чейинки деңгээли адамдын айлана-чөйрөсүндөгү адамдардын

ден-соолугуна жана жыргалчылыгына зыян келтирүүчү мыйзамсыз иш-аракеттерди (бейбаштык, алдамчылык, уурулук, тоноо, зордуктоо) жүзөгө ашыруусу менен байланыштуу.

Диаграмма 9

**Мектеп окуучуларынын арасында
жасалган кылмыштарга күбө болуу**

Респонденттердин 54,0 % мектеп окуучуларынын арасында жасалган кылмыштарга күбө болсо, 26,0 % - жок, андай көрүнүштү байкаган эмес, 20,0 % - жооп бере алган эмес. Демек, мектеп окуучуларынын арасында кылмыш жасаган өспүрүмдөр кездешет.

Өспүрүмдөрдүн укук бузуу жүрүм-турумунун формаларын эң так классификациялоо өспүрүм тарабынан кайсы укук тармагы бузулгандыгына жараша жүргүзүлүшү мүмкүн. Ошондуктан жашы жете электердин шарттуу, укук бузган жүрүм-турумун төмөнкү топторго бөлүүгө болот:

1) жарандык кыйноолор - бул адамга же юридикалык жакка мүлктүк зыян келтирүү, жеке адамга моралдык зыян келтирүү, адамдын же

юридикалык жактын беделин түшүрүү болуп саналат (алардын жасаган иши үчүн, өспүрүм, эреже боюнча, жооптуу эмес, бирок анын ата-энеси же мыйзамдуу өкүлдөрү жашы жете элек болгон үчүн жооптуу болушу мүмкүн;

2) административдик укук бузуулар – тыюу салыгна жерлерде тамеки чегүү, сууда сүзүү, төлгө ачуу, тилемчилик максатында жарандарды кысымга алуу (укук бузуунун ушул түрлөрү үчүн, жашы жете электер административдик жоопкерчиликтин ар кандай түрлөрүнө, атап айтканда, айып пулга тартылышы мүмкүн);

3) тартиптик укук бузуулар – жашы жете элек бала иштесе жана ошол эле учурда колдонуудагы эмгек мыйзамдарынын талаптарын бузган учурда. Мисалы: жумуштан бошоо, жумуш ордунда алкогольдук ичимдиктерди ичүү, жумуш берүүчүнүн мүлкүн атайылап жок кылуу же зыянга учуратуу ж.б. Бул учурда өспүрүмдөр тартиптик жоопкерчиликке тартылышы мүмкүн. Атап айтканда, ага сөгүш, эскертүү берилиши мүмкүн жана өзгөчө учурларда ал жумуштан четтетилиши мүмкүн;

4) Кылмыш-жаза мыйзамдарынын ченемдерин бузуу менен айтылган кылмыштар. Аларга: бейбаштык, талап-тоноочулук, уурулук кылуу, зордуктоо жана адам өлтүрүү ж.б. (бул учурларда жашы жете элек кылмышкерге жазанын эң оор түрлөрү колдонулат: айып пул, түзөтүү жумуштары, тарбиялоого мажбурлоо чаралары, ошондой эле эркиндигинен ажыратуу).

Жашы жете элек өспүрүмдөр менен иштеген инспекторлорду респонденттердин 76,4 % билишпейт жана аларды таанышпайт. 23,6 % респонденттердин инспекторлорго берген баасы төмөнкүчө шкала боюнча:

36,4 % - эң төмөн;

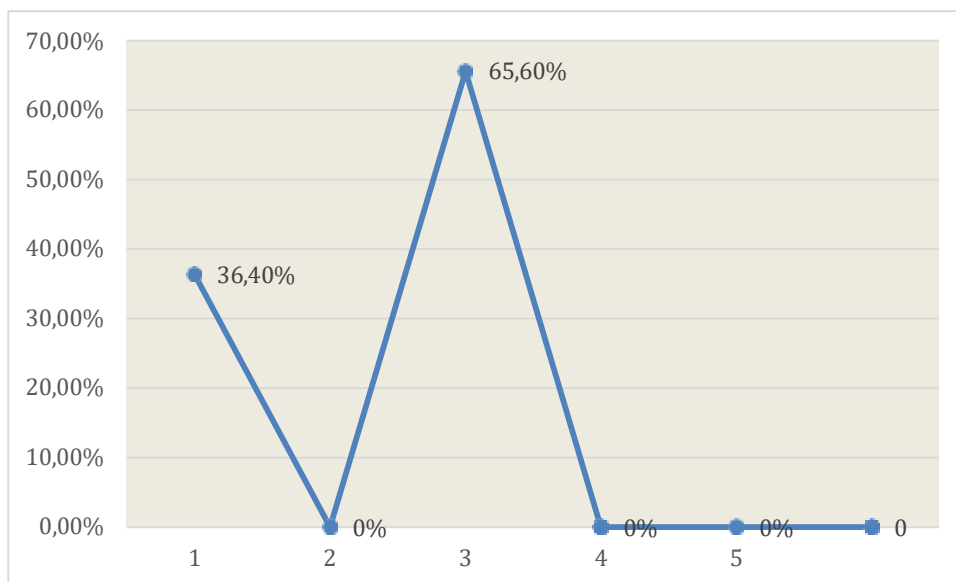
0,0 % - төмөн;

65,5 % - баалай албайм;

0,0 % - жогору;

0,0 % - эң жогору.

**Кыргызстанда өспүрүмдөр менен иштөөдө инспекторлордун
өспүрүмдөр менен болгон иш аракеттерин баалоо
(шкала, 1- эң төмөн, 5 – эң жогору)**

2015-жылдан баштап жашы жете элек өспүрүмдөрдүн иштери боюнча инспекторлордун саны өскөндүгүнө карабастан, бул категориядагы кызматкерлер жетишсиз бойдон калууда. Эгерде Бишкек шаарында ар бир мектепке бирден инспектор бекитилген болсо, анда аймактарда бир инспектор бир эле учурда бир нече мектепте иштөөгө мажбур болот. Профилактиканын сапатына учурдагы баалоо тутуму дагы таасир этет - балдарды каттоонун жана каттоодон чыгаруунун статистикалык көрсөткүчтөрү ИИБден талап кылынат, ал эми алардын ишинин сапаты эч ким тарабынан көзөмөлдөнбөйт. Мындан тышкары, инспекторлардын көбүнчө адаттан тыш функцияларды аткарышат, иш-чаралар учурунда же чет өлкөлүк делегациялардын иш сапарларында курчоого алышат.

Ушундай эле кырдаал социалдык педагогдор жана психологдор менен дагы өнүгүүдө, алар тарбия иштери боюнча башкы мугалимдер менен бирдикте профилактика менен алектениши керек. Айлыктын аздыгына байланыштуу, алар өз милдеттерин окутуу менен айкалыштырышат, ал эми

экинчи маселеге дагы бир топ убакыт берилет. Социалдык педагогдор бардык мектептерде иштешет, ал эми метрополия мектептеринен тышкары, психологдун кызматы расмий түрдө гана расмий түрдө ээленет [136].

Инспекторлор жана социалдык педагогдор өздөрү балдар менен иштөө мүмкүнчүлүгүнүн жетишсиздигин белгилешет. Бул көйгөйдү балдардын психологиясы, балдар менен иштөөнүн педагогикалык методикасы боюнча суроолорду камтыган билим берүү иш-чараларын уюштурган өкмөттүк эмес уюмдардын катышуусу менен жарым-жартылай чечүүгө боло тургандыгын белгилей кетүү керек.

Мектептердеги профилактиканын иштеп жаткан тутуму көп учурда сынга алынат. Эреже боюнча, профилактикалык иш-чаралар сабактын сааттарына, мыйзам бузуучулар менен сүйлөшүүгө, ошондой эле мектеп китепчелерине каттоого жана ички иштер органдарына каттоого чейин кыскарат. Ошол эле учурда, иш-чаралардын көпчүлүгү формалдуу мүнөзгө ээ, бирок чындыгында кырдаалга эч кандай таасирин тийгизбейт. Учурдагы тутумда тартип бузуучуларга жекече мамиле кылуу каралган эмес. Ошого карабастан, ар бир балага болгон жекече мамиле мектеп рэкетинин гана эмес, башка девианттык жүрүм-турумдун да алдын алат.

Мектептеги рэкет көйгөйүн чечүү үчүн бир гана багытта иш-чараларды жүргүзүү жетишсиз. Системалык мамиле жана бардык актерлордун бир мезгилде, макулдашылган иш-аракеттери маанилүү. Ал зарыл:

- Проблемаларды өз убагында аныктоо жана жеке профилактикалык иш-чараларды иштеп чыгуу үчүн студенттер арасында психологиялык жана жүрүм-турумдук тесттерди системалуу жүргүзүү;

- Балдардын бош убактысын уюштуруу, алар төмөнкүлөрдү аткара алат:
  - а) балдарга хоббисин же кесиптик кызыкчылыктарын табууга жардам берүү;
  - б) өспүрүмдөрдүн ишмердүүлүгүн чыгармачыл багытта, башкаларга зыян келтирбестен багыттоо;

- Тобокел тобундагы балдарды башка мектеп окуучулары менен профилактикалык иштерге тартуу;
- Билим берүү мекемелерин баалоонун жаңы критерийлерин киргизүү, администрацияны ачык сүйлөөгө жана мектептин рэкетти көйгөйүн чечүүгө көмөктөшкөн, аны жашырбай турган нерселерди камтыган;
- Социалдык педагогдорго жана Инспекторлордон жүктү азайтуу, кесипкөйлүктү системалуу түрдө өркүндөтүү;
- сандык эмес, профилактикалык иш-чаралардын натыйжалуулугун тастыктаган сапаттык көрсөткүчтөргө негизделген инспекторларды баалоо критерийлерин кайра карап чыгуу;
- Ата-энелер жана камкорчулар менен иштөө боюнча программаны ишке ашыруу, бул чоңдорго өспүрүм курактагы өзгөчөлүктөр жөнүндө көбүрөөк билүүгө, девианттык жүрүм-турумга туура жооп кайтарууга жана балдар менен ишенимдүү мамилелерди өнүктүрүүгө мүмкүндүк берет.

Бишкек шаарынын аймагында жашы жете элек өспүрүмдөр менен иштөө инспекциясынын кызматкерлери райондук администрация, МТУ өкүлдөрү менен биргеликте «Эмгек» профилактикалык иш-чарасын жүргүзүшөт. Бул рейд балдар эмгегин колдонууну жок кылуу максатында жүргүзүлүп турат. Рейддик иш-чара базарларда, техникалык тейлөө станцияларында, унаа жуучу жайларда өткөрүлүп турат. Рейддин жыйынтыгында, текшерүү учурунда ата-энелерине жардам берип жүргөн жашы жете элек иштеген балдар аныкталып, түшүндүрүү иштери жүргүзүлөт. Кыргызстандын аймактарында жашы жете электер иштери боюнча орто эсеп менен бир инспекторго 6-7 миң адам жана 7-9 мектеп туура келет.

3.3. Кыргызстанда өспүрүмдөрдүн делинквенттик жүрүм-турумун алдын-алуудагы приоритеттик багыттар

Заманбап шарттарда бош убакытты сарамжалдуу жана натыйжалуу пайдалануу коом үчүн өзгөчө мааниге ээ, анткени дал ушул мезгилде адам өзүнүн физикалык жана психикалык күчүн калыбына келтирет, бул анын ишинин өндүрүмдүүлүгүнүн жогорулашына, үй-бүлөдө жагымдуу климаттын

түзүлүшүнө, эмгек жамаатында жана коомдо ийгиликтүү адаптациялануусуна шарт түзөт.

Бош убакыт адамдын коомдук түзүлүшкө кошулуу процессине таасир этет жана анын жөндөмдөрүнүн өнүгүшүн, өзүн-өзү ишке ашырууну, өзүн-өзү ишке ашырууну, өзүн-өзү тастыктоону болжолдойт. Ошентип, бош убакыт адамдын өнүгүшү менен түздөн-түз байланыштуу, бул жагынан алганда бул коомдун байлыгы жана анын максаттуу түрдө, сапаттуу пайдаланылышы маанилүү. Бул каалаган конуштун, айрыкча, калктын олуттуу бөлүгү топтолгон чоң шаардын жашоочуларына тиешелүү.

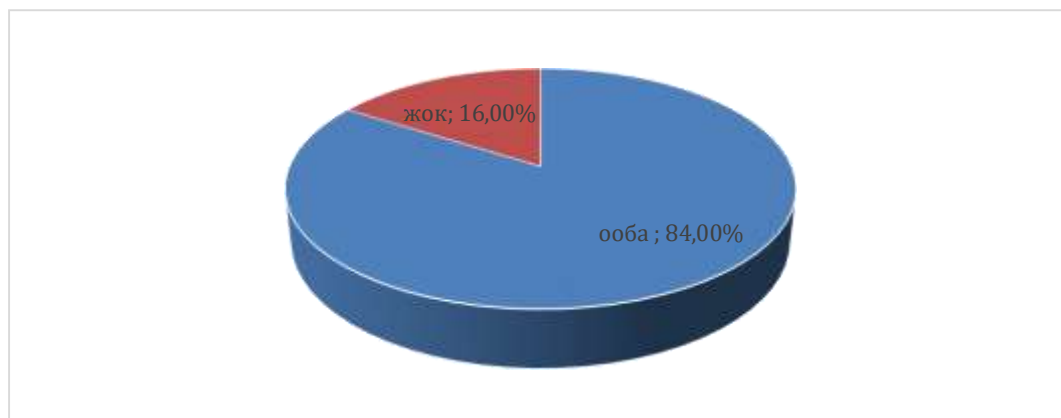
Экономикалык, илимий жана маданий баалуулуктардын борбору катары ири шаар өзгөчө өсүү потенциалына жана тартылуу күчүнө ээ, бул биринчи кезекте жаштар - калктын ири жана активдүү социалдык тобу. Ири шаарларда бош убакытты пайдаланууга кеңири мүмкүнчүлүктөр бар, аны сарптоонун ар кандай түрлөрү көрсөтүлгөн. Бул жерде биринчи кезекте бош убакытты пайдалануунун жаңы тенденциялары байкалат. Ошол эле учурда, шаардык коомдо жашоо динамикалуу болуп, анын жашоочулары стрессти башынан өткөрүп, убакыттын жетишсиздигин сезишет жана бул алардын бош убактысынын көлөмүнүн азайышына алып келет жана өзүлөрү үчүн максималдуу пайда алып келген сарамжалдуу пайдаланууну талап кылат [55, 60-б.].

Практика көрсөткөндөй, жаштардын көпчүлүгү бош убактысын натыйжасыз пайдаланышат, бул кылмыштуулуктун, суициддин, алкоголизмдин, баңгиликтин өсүшүнө шарт түзөт. Жаштардын бош убактысын пайдаланышы коомдун өнүгүшүнө кыйратуучу таасирин минималдаштыруу үчүн терең көңүл бурууга жана изилдөөгө арзыйт.

Диаграмма 11

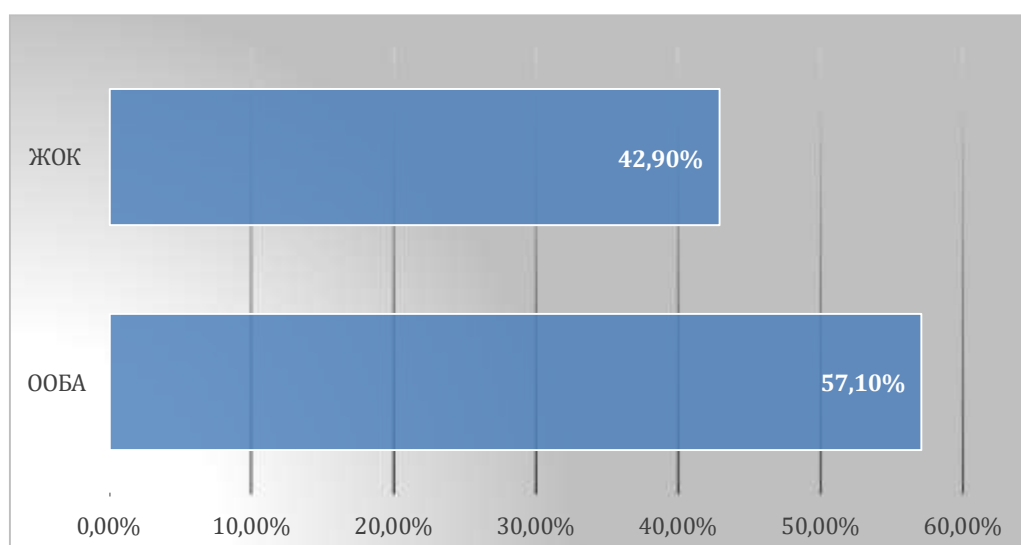
Бош убактысын үй-бүлө менен өткөрүү

Изилдөөнүн жыйынтыктары көрсөткөндөй, 16 % - респондент бош убактысын үй-бүлө менен өткөрүүнү жактырышпайт. Себеби, 42,9 % - өспүрүмдөр өздөрүн үй-бүлөсүндө жакшы сезишпейт, дискомфорт абалда экендигин билдиришти. Ал эми 84,0 % сурамжылоого катышкан өспүрүмдөр «бош убактысын үй-бүлө менен өткөрүүнү» каалашат.

Диаграмма 12

Үй-бүлөнүз менен үйдө өзүңүздү жакшы сезесизби

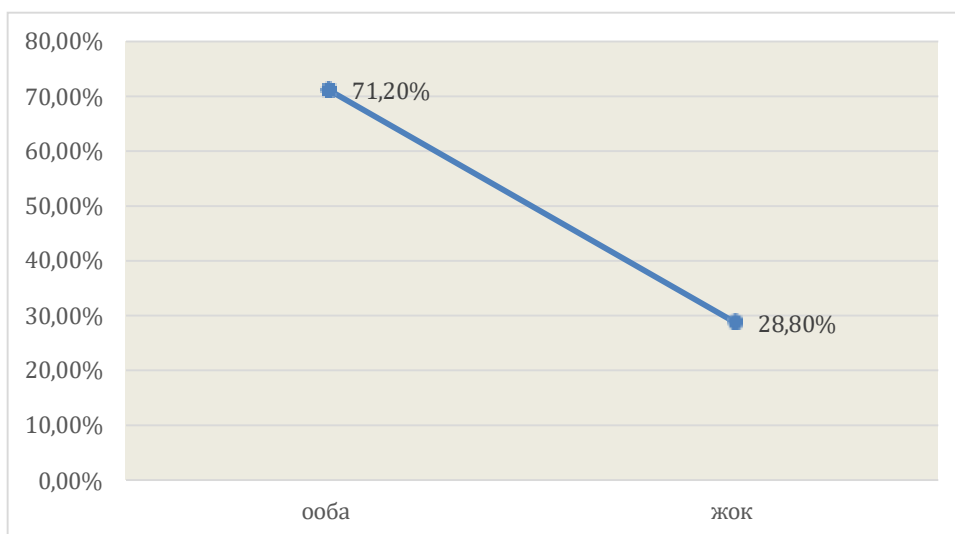

Өспүрүм мезгил инсандык калыптануу мезгили, адам жашоосунун катаал бөлүгү. Бул жашоонун баскычы өспүрүмдүн теңтуштары менен баарлашуу мүмкүнчүлүгүнө муктаж экендиги менен мүнөздөлөт, ал үчүн курдаштардын тобу анын келечектеги жашоосунун гана үлгүсү эмес, ошондой эле жашоонун өзү. Өспүрүмдөр тобу жеке өзүнүн мүчөлөрүнүн инсандыгын калыптандырууда маанилүү ролду ойношу менен, өспүрүмдөрдүн жүрүм-турумунун башкы жөнгө салуучусу болуп калышы мүмкүн.

Тилекке каршы, бардык эле өспүрүм топтор социалдык жактан алгылыктуу боло бербейт. Азыркы учурда, ар кандай баалоолор боюнча, өспүрүмдөрдүн социалдык формацияларынын 30дан 50% га чейинкиси антисоциалдык болуп саналат. Көптөгөн өспүрүмдөр үчүн мындай топтордогу теңтуштары менен баарлашуу өз алдынча муктаждык катары эмес, алардын позицияларына канааттанбагандардын ордун толтуруу, өзүн-өзү тастыктоо каражаты катары иштейт. Делквенттик өспүрүмдөрдү теңтуштары иш жүзүндө көрмөксөн болушат, алар кадимки өспүрүмдөрдүн пикир алышуу чөйрөсүнөн чыгып калышкан, бул алардын инсандыгын өнүктүрүүдө өзгөчө кыйынчылыктарды жаратат.

Диаграмма 14

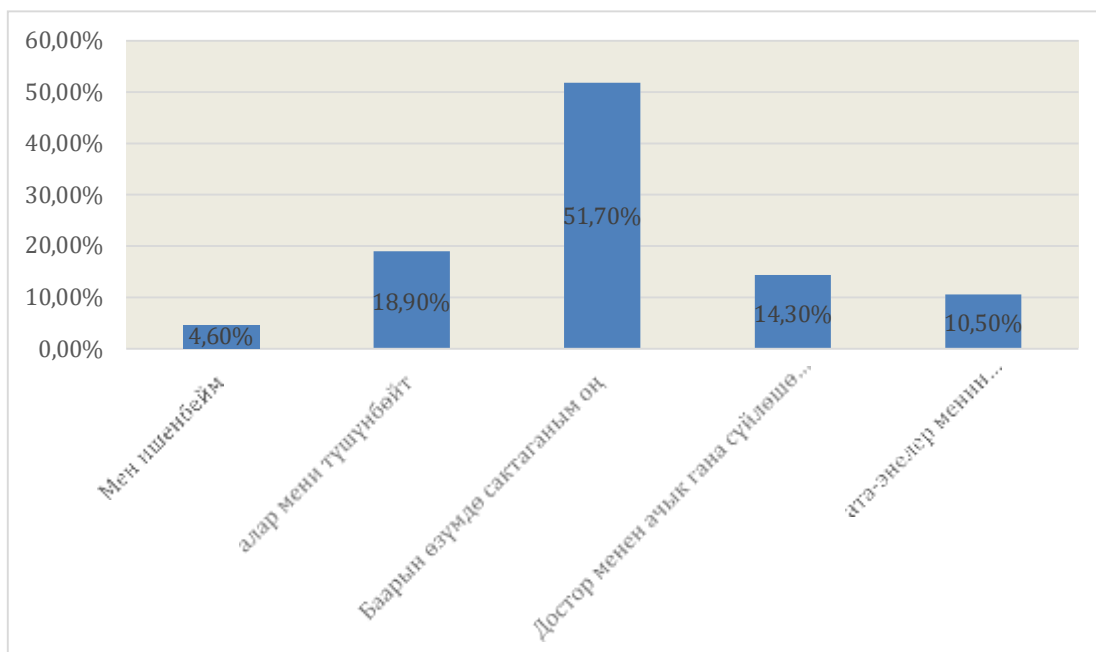
Ата-энесине көйгөйлүү окуяларын айта билүү

Өспүрүмдөрдүн ата-энесине көйгөйлүү окуяларын айта билүү өтө оор маселе, 71,2 % - респонденттер көйгөйүн ата-энеси менен чечсе, 28,8 % - өздөрү чечүүгө аракет кылышат.

Диаграмма 15

Ата-энесине көйгөйлүү окуяларын айта албоонун себептери

Ата-энесине көйгөйлүү окуяларын айта албоонун себептерине:

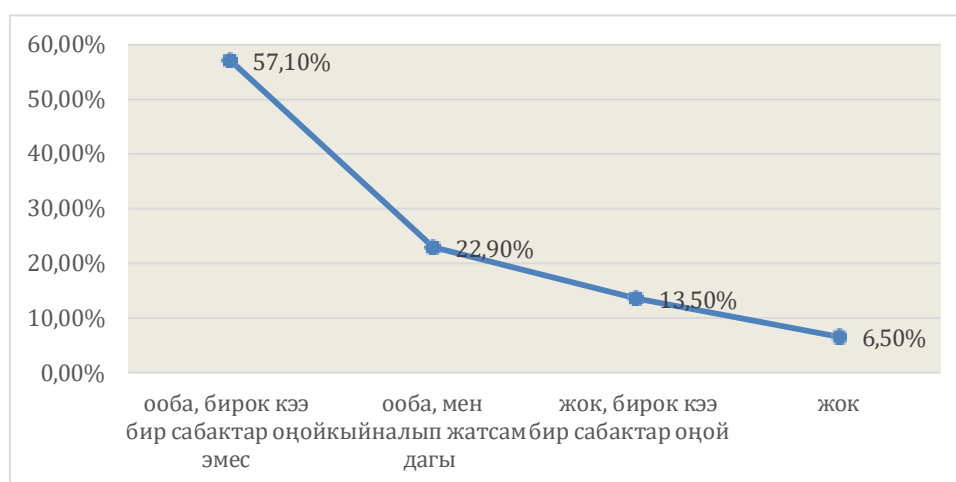
- ата-энесине ишенишпейт – 4,6 %;
- ата-энем менен түшүнбөйт – 18,9 %;
- эч кимге айтпай, баарын өзүмдө сактайм – 51,7 %;
- досторума айтам – 14,3 %;
- ата-энем менен көйгөйлөрүмө кызыкпайт – 10,5 %.

Бул көйгөй мектеп жашында чоң мааниге ээ, анткени дал ушул мезгилде инсандын дүйнө таанымын, багытын, анын каалоолорун жана кызыкчылыктарын калыптандыруу болуп өттү. Мектеп окуучулары, ички мотивациясына ылайык, коомдук иштерге киришет, өз алдынча билим алууга, өзүн-өзү тарбиялоого тартылышат.

Мектеп реформасынын негизги багыттары биринчи кезекте билим сапатын жогорулатуу, идеялык, саясий, эмгек жана адеп-ахлактык тарбияны

өркүндөтүү сыяктуу көйгөйлөрдү чечүүгө багытталган, бул акыр аягында бош убакытты бошондотууга, өз алдынча чечим чыгарган инсандын негизги сапаты катары окуучулардын билим алуудагы жоопкерчилигин жогорулатууга өбөлгө түзүшү керек. Студенттик иш-аракеттерди педагогикалык жактан туура уюштуруу менен бош убакыт жана жоопкерчилик өзүн-өзү аныктоонун эң маанилүү фактору катары чыгат.

Диаграмма 16
Окуганды (мектеп, колледж, университет ж.б.) жактыруусу

Баланын мугалимге болгон оң көз карашы жана мамилеси менен мектептеги тынчсыздануу деңгээли, сенсацияны, агрессияны, жалгыздыкты, тынчсызданууну издөө зарылдыгы төмөндөп, мектептеги мотивациянын, эмоционалдык туруктуулуктун, көпчүлүктүн жана жогорку стандарттык жүрүм-турумдун көрүнүштөрү жогорулай тургандыгын байкадык.

Ошентип, биз мектепте балага билим берүү жана тарбиялоо үчүн жагымдуу чөйрө өспүрүмдүн жүрүм-турумунун девианттык формаларын калыптандырууга таасир этүүчү инсандык мүнөздөрдү азайтууга жардам берерин аныктадык.

Сурамжылоонун маалыматтарын талдоонун жүрүшүндө биз «мугалим-окуучу» мамилелер көбүнчө баланын өнүгүү өзгөчөлүктөрүнө гана эмес,

ошондой эле мугалимдин инсанынын кесипкөй адам катары өнүгүшүнө байланыштуу экендигин аныктадык.

Формативдик эксперименттин алкагында биз иштин төмөнкү багыттарын иштеп чыктык:

1. Мектеп администрациясы менен мугалимдер жамаатынын орто класстын окуучулары менен окутуу жана инсандык мамилеси менен байланышкан көйгөйлөрдү чечүү үчүн биз атайын педагогикалык тренинг иштеп чыктык. Педагогикалык даярдыктын максаттары: мугалимдин кесиптик жана инсандык сапаттарын өнүктүрүү; мугалимдердин коммуникативдик көндүмдөрүн өнүктүрүү, окуучулар, балдарынын ата-энелери жана жумуштагы кесиптештери менен баарлашууга жардам берүү. Ошондой эле, мугалимдер төмөнкү багыттар боюнча квалификациясын жогорулатуу курстарынан өтүштү: «Заманбап мектептин шартындагы класс жетекчисинин иши»; «Жалпы билим берүүчү мектептерде жеке багытталган окутуу технологиялары»; «Орто мектептин курсунун предметтерин окутууда компетенттүүлүк мамилени ишке ашыруу»; «Орто мектеп окуучуларына педагогикалык жардам».

2. Өспүрүмдөрдүн инсандык мамилелерине байланыштуу көйгөйлөрдү чечүү үчүн мектепте атайын социалдык-психологиялык тренинг иштелип чыккан. Тренингдин максаттары: өспүрүмдөрдүн баарлашуу жөндөмдөрүн өркүндөтүү, алардын сезимдерин билдирүү жана аң-сезимдүүлүгү, айланадагы адамдардын сезимдерин кабыл алуу жана түшүнүү; өспүрүмдөрдүн өзүн-өзү билүү, өзүн-өзү ишке ашыруу жана өзүн-өзү өнүктүрүү көндүмдөрүн калыптандыруу; өспүрүмдөрдүн позитивдүү багытталган турмуштук максаттарга жетүү мотивациясын өнүктүрүү.

3. Жалпы билим берүү мекемесинин алкагында формалдуу эмес баарлашуу жана өспүрүмдөрдүн чыгармачыл өнүгүүсү жана өзүн-өзү ишке ашыруу чөйрөсүнүн жоктугу менен байланышкан көйгөйлөрдү чечүү менен, мектеп администрациясы ийримдердин жана секциялардын тутумун иштеп

чыккан. Максаты - адамга татыктуу жашоону курууга жөндөмдүү инсанды калыптандыруу.

Ошентип, биз жүргүзүлгөн диссертациялык изилдөөлөр башында коюлган гипотезаларды, тапшырмаларды түзүүнүн жана коргоонун жоболорунун тууралыгын тастыктады, натыйжада илимий жана практикалык сунуштарды иштеп чыгууга мүмкүнчүлүк берди. Жыйынтыктап айтканда, өспүрүм балдардагы девианттык жүрүм-турумдун алдын алууга жана оңдоого багытталган өспүрүмдөр, мугалимдер жана балдардын ата-энелери менен жалпы билим берүүчү мектептин базасында комплекстүү психологиялык, педагогикалык жана социалдык иштерди өркүндөтүү келечектеги изилдөө иштеринин келечеги болуп калышы мүмкүн экендигин белгилей кетүү керек.

Диаграмма 17

Бош убактты өткөрүү

Сурамжылоого катышкандардын баардыгы клубдарга, дискотекага барышпайт, өкүнүчтүүсү 40,1 % респондент бош убактыларын интернет менен өткөрүшөт. Респонденттердин 28,60% басып, сейилдөө менен өткөрүшөт. Спорт менен машыккандар – 17,0 %, бош убактысында адабият, китеп окугандар – 14,3 %.

Заманбап шарттарда бош убакытты сарамжалдуу жана натыйжалуу пайдалануу коом үчүн өзгөчө мааниге ээ, анткени дал ушул мезгилде адам өзүнүн физикалык жана психикалык күчүн калыбына келтирет, бул анын ишинин өндүрүмдүүлүгүнүн жогорулашына, үй-бүлөдө жагымдуу климаттын

түзүлүшүнө, эмгек жамаатында жана коомдо ийгиликтүү адаптациялануусуна шарт түзөт.

Бош убакыт адамдын коомдук түзүлүшкө кошулуу процессине таасир этет жана анын жөндөмдөрүнүн өнүгүшүн, өзүн-өзү ишке ашырууну, өзүн-өзү ишке ашырууну, өзүн-өзү тастыктоону болжолдойт. Ошентип, бош убакыт адамдын өнүгүшү менен түздөн-түз байланыштуу, бул жагынан алганда бул коомдун байлыгы жана анын максаттуу түрдө, сапаттуу пайдаланылышы маанилүү. Бул каалаган конуштун, айрыкча, калктын олуттуу бөлүгү топтолгон чоң шаардын жашоочуларына тиешелүү.

Экономикалык, илимий жана маданий баалуулуктардын борбору катары ири шаар өзгөчө өсүү потенциалына жана тартылуу күчүнө ээ, бул биринчи кезекте жаштар - калктын ири жана активдүү социалдык тобу. Ири шаарларда бош убакытты пайдаланууга кеңири мүмкүнчүлүктөр бар, аны сарптоонун ар кандай түрлөрү көрсөтүлгөн. Бул жерде биринчи кезекте бош убакытты пайдалануунун жаңы тенденциялары байкалат. Ошол эле учурда, шаардык коомдо жашоо динамикалуу болуп, анын жашоочулары стрессти башынан өткөрүп, убакыттын жетишсиздигин сезишет жана бул алардын бош убактысынын көлөмүнүн азайышына алып келет жана өзүлөрү үчүн максималдуу пайда алып келген сарамжалдуу пайдаланууну талап кылат.

Практика көрсөткөндөй, өспүрүмдөрдүн көпчүлүгү бош убактысын натыйжасыз пайдаланышат, бул кылмыштуулуктун, суициддин, алкоголизмдин жана баңгиликтин өсүшүнө шарт түзөт. Жаштардын бош убактысын пайдаланышы коомдун өнүгүшүнө кыйратуучу таасирин минималдаштыруу үчүн терең көңүл бурууга жана изилдөөгө арзыйт.

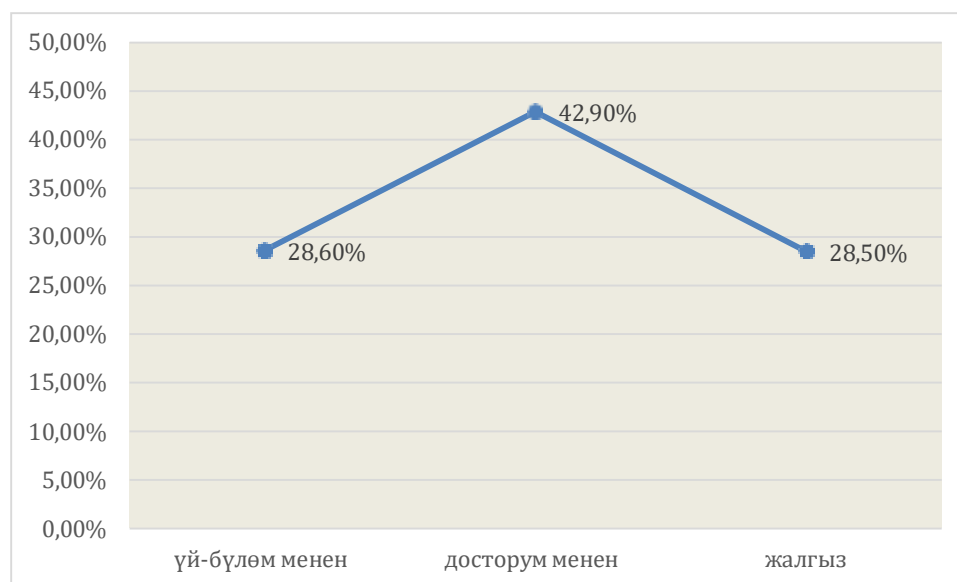
Ушул диссертациялык изилдөөдө каралган көйгөйдүн маңызы жаштардын айлана-чөйрөсүндө терс процесстердин өсүшүнөн байкалат, бул начар тарбия иштери, бош убакытты сарамжалсыз пайдалануу.

Бош убактыңызды ким менен өткөргөндү жакшы көрөсүз? – деген сурообузга, респонденттер төмөнкүчө жооп беришти:

- 28,6 % үй-бүлөсү менен;
- 42,9 % достору менен;
- 28,5 % жалгыз өткөрүүнү каалашат.

Диаграмма 18

Бош убакты өткөрүү (ким менен)

Өспүрүмдөрдү бош убактысын өткөрүүдөгү көйгөйлөр бар экенин сурамжылоонун негизинде чагылдырышты. Акыркы мезгилдерде, 28,6 % респонденттер бош убактысын кандай кылып, ким менен өткөрүүнү билбестик көйгөйүнө дуушар болушкан. Өкүнүчтүүсү курбулар арасындагы мамилелердин начардыгы – 37,1 % түздү. Себеби, курбулар арасындагы мамилелер акыркы жылдары өспүрүмдөр арасында негизги маселе бойдон калды. 20,0 % - өспүрүмдү ата-эне менен болгон мамиленин келишпестиги тынчсыздандырат. Өзгөчө ата-эне менен болгон мамиленин солгундашы өспүрүм куракка туура келет.

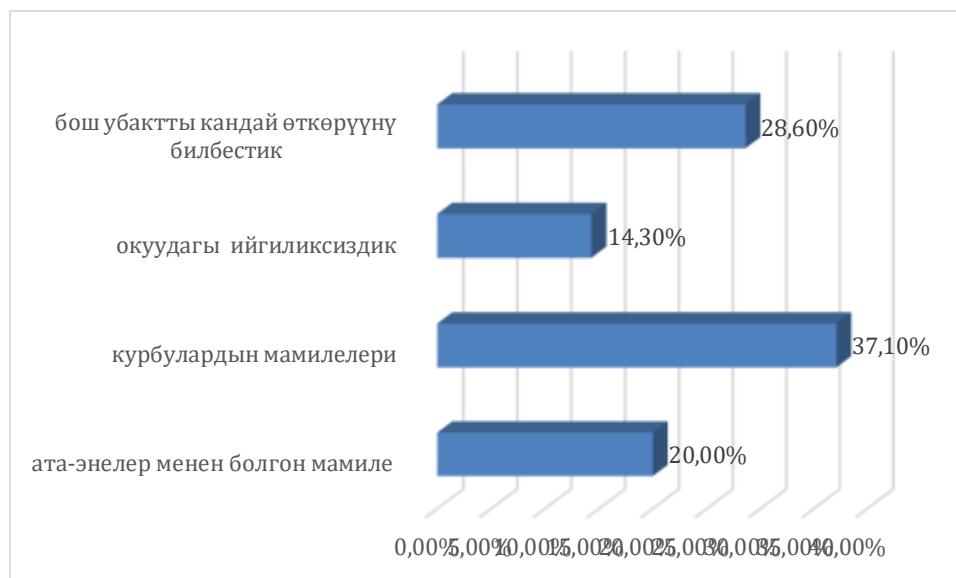
Социологиялык изилдөөлөр көрсөткөндөй, реформалардын жүрүшүндө биздин өлкөдө өспүрүмдөр баалуулуктардын өзгөрүүсүнө дуушар болушкан. «Тартип», «милдетти аткаруу», «өзүн өзү башкара билүү», «өзүмчүлдүк», «жан аябастык» сыяктуу баалуулуктарга болгон урмат-сый бир топ солгундады. «Бийликтен эркин болуу», «инсанды таануу», «автономия»,

«өзүн-өзү ишке ашыруу», «жеке бүтүндүгү» баалуулуктарына позитивдүү мамиле өстү.

Диаграмма 19

Сизди кандай көйгөйлөр ойлондурут

Мыйзамсыз иш-аракеттердин себеби адамдын мүнөзүндөгү ач көздүк, таш боордук, амалкөйлүк, көрө албастык, алдамчылык сыяктуу сапаттар болушу мүмкүн. Анын үстүнө, бул кооптуу сапаттар синергетикага айланганда, терс сапаттарды көрсөтүү менен күтүүсүз кырдаалдарга "алдын-ала макулдашууну" билдирип, девианттык жана делинквенттик жүрүм-турумга түртөт.

Девианттык жүрүм-турумдун келип чыгуу себептерин талдоону жыйынтыктап жатып, окумуштуулардын үй-бүлөлүк тарбиялоонун маанилүүлүгү жөнүндө бирдиктүү пикирин белгилей кетүү керек. Үй-бүлөдөгү таалим-тарбиянын же болбосо негизи эле үй-бүлө коомдогу инсандын социалдашуусунун негизги фактору жана таянычы катары каралып келген. Үй-бүлөдө жеке адамдын социалдык сапаттары, ага мүнөздүү болгон баалоо критерийлери калыптанат. Бүтүндөй коомдун, мектептин таасирине караганда өспүрүмгө үй-бүлөнүн таасири күчтүү. И.И.Шурыгинанын изилдөөлөрү далилдегендей, энелери жогорку билимдүү үй-бүлөлөрдө 14-15 жаштагы мектеп окуучулары четтөө тенденциясын көрсөткөн бир дагы учур

болгон эмес. Аз камсыз болгон үй-бүлөлөрдө, толук эмес үй-бүлөлөрдө девианттык жүрүм-турумдуу балдардын саны басымдуулук кылат [98, 54-б.].

Девианттык жүрүм-турумдун мүнөздүү белгилери, өспүрүмдүн адам катары калыптанышы жана өнүгүшү таасир этет.

Жүрүм-турумунун ар кандай бурулуштары бар өспүрүмдөргө карата терминдер колдонулат: «кыйын балдар», «кыйын өспүрүм», «адаптацияланган балдар»; «Өзгөчө камкордукка муктаж балдар»; «тобокелдик тобунун балдары»; «Аффективдүү чөйрөдөгү бузулуулары бар бала» жана башка ушул сыяктуулар. «Девианттык жүрүм-турум» терминин биринчилерден болуп Я.И.Гишинский киргизген [20, 52-б.]. Мындай жүрүм-турумдун негизи, турмуштук көрсөтмөлөрдүн өзгөрүшүнө алып келет. Адамдардын психофизикалык, социалдык-маданий, руханий жана адеп-ахлактык абалында пайда болуп жаткан ар түрдүүлүк. Ал эми жүрүм-турум - бул коомду өркүндөтүү, коомдук өнүгүүнү жакшыртуу шарты же аракети. Клиникалык психологиянын көз карашы боюнча, девианттык жүрүм-турум жеке адамдын өнүгүүсүнүн преморбиддик өзгөчөлүктөрү катары каралат [20, 87-б.].

Девианттык жүрүм-турумдун түрлөрү: асоциалдык (адеп-ахлаксыздык, деструктивдик, саясий кылмыш), делинквенттик (кылмыштуу) жана паранормалдуу; нормадан четтөөлөрдүн катарында, девианттык жүрүм-турумдун антисоциалдык түрү айырмаланат; өзүмчүл багыттагы социалдык четтөөлөрдү (уурдоо, уурдоо ж.б.), агрессивдүү багытты (кемсинтүү, бейбаштык, уруп-сабоо), социалдык пассивдүү типти (жарандык милдеттенмелерден качуу, жигердүү коомдук жашоодон четтөө) карайт; кылмыштуу багыттагы жүрүм-турум [46, 136-б.].

Өзгөртүлгөн стандарттуу эмес жүрүм-турумдун ар кандай түрлөрү өспүрүм курагында дагы мүнөздүү. Алар: дромомания, пиромания, дисморфомания, гебоиддик жүрүм-турум. Өспүрүмдөр арасында укук бузуу аракеттери катары баңгичилик, аракеттик, унаа уурдоо, үйдөн качуу, үй тоноо,

бейбаштык, өспүрүмдөрдүн вандализми, агрессивдүү жана авто-агрессивдүү жүрүм-турум, ашыкча бааланган хоббилер эсептелет.

Девианттык жүрүм-турумдун критерийлери эки ача. Жашыруун мыйзам бузууларга (билети жок саякаттоо, жол кыймылынын эрежелерин бузуу, майда уурулук, уурдалган буюмдарды сатып алуу) көңүл бурбай коюуга болот. Бирок жүрүм-турумдагы кескин өзгөрүүлөр инсандын муктаждыктары сунушка дал келбегенде байкалат; өзүнө, адамдын ысымына жана денесине болгон баалуулуктун төмөндөшү байкалат. Девианттык жүрүм-турумдун себептери жөнүндө айтып жатып, инсандык жүрүм-турум эндогендик жана экзогендик факторлордун айкалышы менен аныкталат деп түшүнүү керек.

Девианттык жүрүм-турумдун биологиялык табияты жөнүндө көз-караш көптөгөн далилдер менен тастыкталат. Жүрүм-турумунун четтөөсү менен мүнөздөлгөн генетикалык жактан аныкталган абал: шизофрения жана шизоиддик инсандык касиеттер, невроздор, депрессиялык абалдар, невроздор, психопатиялар. Белгилүү криминалист Ч. Ломбросо кылмыштуу жүрүм-турумдун фенотиптик стигмаларын аныктап, биологиялык өзгөчөлүктөргө таянып, криминалдык инсандык өнүгүүнү алдын ала айтууга аракет кылган. Бул түрдү чекенин эңкейиши, төмөнкү жаактын чыгып турушу, ооруга сезимталдыктын төмөндөшү сыяктуу мүнөздүү белгилер менен аныктоого болот. [55, 40-б.].

Өспүрүмдөрдүн мыйзамсыз аракеттеринин себеби жөнүндөгү социологиялык көз караш адабияттарда кеңири баяндалган. Биринчи жолу суициддин маңызын классикалык изилдөөдө Э. Дюркгейм тарабынан иштелип чыккан аномия теориясында девилдиктин социологиялык түшүндүрмөсү сунушталды. Автордун белгилөөлөрүндө социалдык эрежелер адамдардын жашоосун жөнгө салууда маанилүү роль ойной тургандыгын, ал эми социалдык нормалар алардын жүрүм-турумун башкалары көрсөтүлгөн. Ошондуктан, адатта, адамдар башкалардан эмнени күтүүгө боло тургандыгын билишет. "Жамааттык тартипти бузуу", коомдогу эрежелерди өзгөртүү

коомдун мүчөлөрүнүн арасында девианттык жүрүм-турумдун өнүгүшүнө жана калыптанышына өбөлгө түзөт. Анда биринчи болуп жапа чегип, реакция жасагандар коомдун эң пластикалык бөлүгү - өспүрүмдөр жана жашы жете электер болуп саналат. Социалдык кризистер же радикалдуу социалдык өзгөрүүлөр учурунда турмуштук тажрыйбалар коомдук нормаларда камтылган идеалдарга дал келбей калат. Ошондуктан адамдар көңүлү чөгүп, башаламандыкка жана дезориентацияга учурап, депрессия, суицид деңгээлинин жогорулашына алып келет. [96, 180-б.].

Тревис Хирши коом кабыл алган баалуулуктарга (мисалы, мыйзамдардын тууралыгына) ишенүү ийгиликтүү окууга, коомдук жактырылган иш-чараларга катышууга жигердүү каалоону пайда кылат деп айткан; жана баланын ата-энесине, мектебине жана курбуларына канчалык жакын болушу, алардын девианттык жүрүм-турумга барышына жол бербейт. Буга өспүрүмдөр агрессивдүүлүктү тез сиңирип алган жаштардын бейрасмий топторуна мүчө болуу жардам берет. Жаштар арасында девианттык жүрүм-турумду, сексуалдык адепсиздикти үгүттөөгө жалпыга маалымдоо каражаттарынын терс таасири бар.

Девианттык инсандык жүрүм-турумдун бир түрү катары делинквенттик жүрүм-турум бир катар өзгөчөлүктөргө ээ:

- биринчиден, бул индивидуалдуу инсандык жүрүм-турумдун эң аз аныкталган түрлөрүнүн бири;
- экинчиден, делинквенттик жүрүм-турум негизинен укуктук ченемдер - мыйзамдар, жоболор, тартип эрежелери менен жөнгө салынат;
- үчүнчүдөн, мыйзамсыз жүрүм-турум четтөөнүн эң коркунучтуу түрлөрүнүн бири деп таанылат, анткени ал коомдук түзүлүштүн негиздерине - коомдук тартипке коркунуч келтирет;
- төртүнчүдөн, жеке адамдын мындай жүрүм-туруму ар кандай коомдо жигердүү айыпталып, жазаланат;

- Бешинчиден, мыйзамсыз жүрүм-турум өзүнүн маңызы боюнча жеке адам менен коомдун ортосунда - жеке умтулуулар менен коомдук кызыкчылыктардын ортосунда карама-каршылыктын болушун билдириши маанилүү.

Мыйзамсыз жүрүм-турумдун келип чыгышында социалдык шарттар роль ойнойт. Аларга, биринчи кезекте, көп деңгээлдүү коомдук процесстер кирет. Бул, мисалы, өкмөттүн алсыздыгы жана жеткилеңсиз мыйзамдар, социалдык катаклизмдер жана жашоо деңгээлинин төмөндүгү.

Р.Мертондун айтымында, айрым адамдар укук бузган жүрүм-турумунан баш тарта алышпайт, анткени азыркы керектөө коомунда басымдуу көпчүлүк кандай гана болбосун киреше, керектөө жана ийгиликке умтулат. Коомдук товарлардан кандайдыр бир жол менен «четтетилген» адамдарга мыйзамдуу жолдор менен каалаган максаттарына жетүү кыйынга турат.

Жеке адамдын антисоциалдык жүрүм-турумунун социалдык себеби, ошондой эле коомдун этикеткаларды илип алуу тенденциясы болушу мүмкүн.

Адабияттардын маалыматтарын жалпылап, биз укук бузууларды пайда кылган төмөнкү микро социалдык факторлорду санап өтсөк болот:

- ата-эне тарабынан (мисалы, өтө катаал ата же жетишсиз камкор эне) баланын назик камкордугуна жана мээримине муктаж болгон нааразычылыгы, бул өз кезегинде баланын алгачкы травмалык окуяларын жаратат;

- физикалык же психологиялык катаалдык же үй-бүлөдөгү күчкө сыйынуу, адеп-ахлактык аң-сезимдин нормалдуу өнүгүшүнө тоскоол болгон атасынын жетишсиз таасири;

- катуу травма (оору, ата-энесинин өлүмү, зордук-зомбулук, ажырашуу) травмалык жагдайларга байланыштуу;

- баланын каалоолорун аткарууга кызыктыруу; ата-энелердин талаптарынын жетишсиздиги, алардын туруктуу өсүп жаткан талаптарды коюуга же алардын аткарылышына жетише албагандыгы;

- балага ашыкча стимул берүү - ата-эне, бир тууган жана эже-карындаштар менен өтө эле эрте сүйүү мамилелери;
- ата-энеден балага коюлган талаптардын дал келбестиги, натыйжада бала жүрүм-турум нормаларын так түшүнбөгөндүктөн;
- ата-энесинин (камкорчуларынын) алмашуусу;
- ата-энелердин ортосундагы өнөкөт билдирилген чыр-чатактар;
- ата-эненин каалабаган инсандык сапаттары;
- үй-бүлөдө же укук бузуучу баалуулуктар тобунда (ачык же жашыруун) билим алуу аркылуу баланын өздөштүрүшү [47, 80-85-бб.].

Ошентип, биз коомдук тартип жалпы мамлекеттин жана ар бир адамдын өзүнчө өнүгүшүндө маанилүү роль ойногондуктан, көпчүлүк коомдук илимдерди изилдөө үчүн укук бузуучунун жүрүм-турумун изилдөө көйгөйү негизги орунду ээлейт деген тыянак чыгарсак болот. Бул көйгөй өзгөчө тобокелдик тобуна кирген өспүрүмдөрдү изилдөөдө өзгөчө маанилүү. Адамдын делинквенттик жүрүм-туруму психологиялык чындык жана ал жалпы мыйзамдарды дагы, ошондой эле ачык индивидуалдык оригиналдуулукту да камтыйт. Адамдын ар бир өзгөчөлүгү инсандын курчап турган чындыкка, өнүгүүнүн жашоо шарттарына карата белгилүү бир мамилесин билдирет. Кайсы өзгөчөлүктөр биринчи планга чыгып, айлана-чөйрө менен өз ара аракеттенишет, ошого жараша айлана-чөйрөнүн таасири алсызыраак же тескерисинче, жетиштүү күчтүү болушу мүмкүн, бул акыр аягында социалдык жактан алоциалдык стереотиптерге чейин жүрүм-турумдун сапаттуу ар кандай стереотиптерине алып келет.

КОРУТУНДУ

Укук бузган өспүрүмдөр менен иштөө тутумунда азыр кыска мөөнөттүү натыйжа берген мыйзамдуу чараларга, мажбурлоонун ар кандай ыкмаларына басым жасалууда. Бүгүнкү күндө тарбиялоо колониясында бүтпөй калган кылмышкерлер менен иштөөчү негизги органдар жана мекемелер - бул жашы жете электер иштери жана алардын укуктарын коргоо боюнча комиссиялар, ички иштер органдарынын жашы жете элек өспүрүмдөр менен иштөө бөлүмдөрү, жабык типтеги атайын билим берүү мекемелери жана жашы жете элек кылмышкерлерди убактылуу изоляциялоо борборлору. Коомдук көзөмөлдөө функцияларын аткарган бул органдардын көңүлү кылмыштын өзүнө бурулуп, күч-аракеттер жашы жете элек өспүрүмдөрдүн кылмыштарын алдын алууга багытталган. Өспүрүмдүн жеке мүнөзүн жана анын үй-бүлөлүк тарбия шарттарын диагностикалоо, себептерин толук түшүндүрүп берүүчү ар кандай түзөтүү, калыбына келтирүү иштери жүргүзүлбөйт.

Укук бузган өспүрүмдөрдүн үй-бүлөлүк тарбиясындагы факторлордун катарына төмөнкүлөр кирет: ата-энелердин билим деңгээлинин төмөндүгү, алардын жумушсуздугу жана алкогольго көз карандылыгы; жубайлардын мамилесиндеги чыр-чатак, ата-энелердин жоопкерсиздиги жана алардын балдарынан алыстап кетиши; тарбия таасиринин каражаты катары физикалык жазалоо жана шылдыңдоо басымдуулук кылат; балдардын ата-энесинен жалпы алысташы, балдар менен чоңдордун ортосунда жылуу, ишенимдүү мамилелердин жоктугу. Биз жашы жете элек кылмышкерлер тарбияланып жаткан үй-бүлөлөрдүн иш жүзүндө эң көп кездешкен эки түрүн аныктадык:

- ата-энелер коомго жат жүрүм-турумдун үлгүлөрүн көрсөтүшкөн жана алардын балдарында чагылдырылышына өбөлгө түзгөн үй-бүлөлөр;
- бала ата-энесинен алыстап кеткен чыр-чатактар жана педагогикалык жактан бай эмес үй-бүлөлөр.

Тез арада курчап турган чөйрөнүн мындай чөйрөсү криминалдык дебютту гана пайда кылбастан, өспүрүмдүн, эгерде жашы жете элек

өспүрүмдөр менен иштөө бөлүмүндө каттоодо турган болсо, анда ал кайрадан тарбияланбагандыгына таасир этет.

Практикада, жашы жете элек кылмышкерлер менен иштөөдө эки ыкма күчөдү: кылмыш жасаган өспүрүм же эркинен ажыратылып, тарбиялоо колониясына жөнөтүлөт, же эгерде ал анча оор эмес кылмыш жасаган болсо, анда ал шарттуу түрдө соттолуп, жашы жете электер менен иштөө бөлүмүндө каттоодо турат.

Биринчи учурда, өспүрүм кылмыштуу субмаданияттын нормаларын өздөштүрөт жана девианттык карьеранын жаңы баскычына өтөт.

Экинчи учурда, туура коррекциялык иш жок болгондо жана жакынкы чөйрөдө факторлордун терс таасири уланып жаткан учурда, укук бузуу жүрүм-туруму консолидацияланып, андан кийин кайрадан башталат. Кыйынчылыктарды жеңүү механизмин институционалдаштыруунун негизги көйгөйлөрү учурдагы мыйзамдардагы кемчиликтер, укук бузган өспүрүмдөр менен иш алып барган адистердин иш-аракеттеринин чачырандылыгы.

Жаштар коомдук уюмдарынын иш-аракеттери же ийгиликтүү жаштардын жарандык катышуусун өнүктүрүүгө багытталган, же жүргүзүлүп жаткан иш-чаралар алгачкы профилактика мүнөзүндө. Соттуулугу бар жашы жете электерди реабилитациялоо боюнча атайын иш-чаралар болгон жок.

Ошентип, өспүрүмдөрдү социалдаштыруу, адаптациялоо жана реабилитациялоо менен алектенүүгө багытталган мамлекеттик жана коомдук институттардын иш-аракеттери девианттык карьера теориясын иш жүзүндө тастыктап, өспүрүмдөр арасындагы укук бузууларды көбөйтүү механизмин иш жүзүндө институционалдаштырат.

Ушуга таянып, өспүрүмдөрдүн мыйзамсыз жүрүм-турумун ондоо боюнча өз убагында иш алып барууга өзгөчө көңүл буруу керек, бул алардын кылмыш жасоо жолуна түшкөндүгүн көрсөтүшү мүмкүн деген бүтүмгө келүү керек. Жаза укук бузууну сөзсүз түрдө айыптоону жана жеке адамдын бүтүндөй каралоосун бөлүшү керек. Өспүрүм менен иштөөдө анын мүнөзүнүн

жакшы жактарына таянуу керек. Ошол эле учурда, кылмыш жасаган өспүрүмдөр менен иштөөнүн натыйжалуулугун сандык көрсөткүчтөр менен баалоого болбойт окшойт: өспүрүмдөр арасындагы кылмыштуулуктун себептерин четтетүү боюнча багытталган билдирүүлөрдүн саны, алар менен сүйлөшүүлөр, сотко берилген материалдар ж.б. Башкача айтканда, аны расмий көрсөткүчтөр менен баалоо мүмкүн эмес, алардын тутумунда даярдалган документтердин саны басымдуулук кылат. Оордук борбору өспүрүмдөр арасындагы кылмыштуулуктун чыныгы себептерин жана шарттарын изилдөөгө, терс тенденцияларга каршы туруучу конкреттүү чараларды иштеп чыгууга өтүшү керек.

Жашы жете элек кылмышкерлерге карата жазалоочу чаралардын натыйжасыздыгы жөнүндө айта турган болсок, биз эч кандай жаңы нерсени ачыкка чыгарган жокпуз. Өспүрүмдөргө карата кылмыш иш-аракеттерин жеңилдетүү мыйзамда дагы, иш жүзүндө дагы болушу зарыл. Бирок, акыркы мезгилде жашы жете электерге карата кылмыш мыйзамдарынын ченемдерин жумшартуу боюнча иш-чаралар өспүрүмдөр арасында кылмыштын көбөйүшүн гана шарттады. Биз жумшартуу жетишсиз экендигин көрсөтүүгө аракет кылып жатабыз. Азыркы Кыргызстандагы өспүрүмдөр арасындагы укук бузууларды түзүүнүн жана көбөйтүүнүн социалдык-маданий механизмдерин ачып, биз өспүрүмдүн коомдогу социалдык абалын калыбына келтирип, кылмышкердин карьерасынын калыптанышына тоскоол боло турган жаңы механизмдерди институционалдаштыруу зарылчылыгы жөнүндө айтып жатабыз.

Мындай механизмдерди ювеналдык юстиция тутумун - жашы жете элек өспүрүмдөр арасындагы кылмыштуулук көйгөйүн чечүүгө болгон башкача мамиленин укуктук негизи катары - жана соттун алдындагы социалдык кызматкерлер институтун - соттун чечими менен реабилитациялоо процесси, өспүрүмдөрдү кайра тарбиялоо жана калыбына келтирүү боюнча иш-чараларды уюштуруу жана координациялоо аркылуу ишке ашыруу мүмкүн.

укук бузуучулар. Ювеналдык сот адилеттигинин мазмуну жана максаты жашы жете электердин жазасын сөзсүз түрдө билип туруп сактоо же калыбына келтирүү болуп саналат.

Ювеналдык юстиция институтун киргизүү зарылдыгы жөнүндө талаш көптөн бери уланып келе жатат, бирок ушул кезге чейин мыйзам чыгаруучулар жашы жете электерге карата кылмыш-жаза нормаларын жеңилдетүүнүн оңой жолун тандашат. Жашы жете электердин адилеттүүлүгү үчүн кыймыл жигердүү өнүгүп келе жатат, бирок эксперименталдык долбоорлор бардык жерде жүзөгө ашырыла бербейт. Мамлекеттик жана коомдук ишмерлер ювеналдык юстициянын зарылдыгын толук түшүнө элек.

Диссертациялык иш бүтүндөй коомдогу укук бузган өспүрүмдөр менен иштөө тенденцияларын социалдык-маданий талдоонун аракети. Ар бир мамлекеттин ювеналдык юстиция тутумдары түшүнүктөрдүн жана уюштуруу формаларынын уникалдуу комплекстери жана топ жылдыздары болгондуктан, укуктук тутумдун өзгөчөлүктөрү менен аныкталган иш-аракет схемалары, азыркы учурда иштеп жаткан механизмдер жөнүндө идеялар, бул эмгекте жарыяланган, алдыга жылдыруунун кийинки кадамдарын түзүүнүн стратегияларын жана тактикасын иштеп чыгууда колдонсо болот. иштеп жаткан мекемелердин ишине анын элементтерин киргизип, өлкөдөгү ювеналдык юстициянын идеялары жана технологиялары.

Жашы жете элек өспүрүмдөрдүн укук бузууларына байланыштуу социалдык көзөмөл калыбына келтирүүчү сот адилеттигинин артыкчылыктарына негизделиши керек, жашы жете элек өспүрүмдөрдүн технологияларын колдонуу. Коомдук көзөмөлдүн заманбап тутуму өспүрүмдөр арасындагы укук бузуунун көрүнүшүнө коомдун катаал реакциясын божомолдошу керек, натыйжада биринчи жолу кылмыш жасаган өспүрүм коомдон обочолонууга байланышпаган ажыратуу же чектөөлөргө дуушар болот. Ошентип, өспүрүмдүн коомго эрте реабилитацияланышын жана реинтеграцияланышын шарттаган альтернативдүү чаралардын тутумун

иштеп чыгуу керек. Делинквенттик жүрүм-турумдан арылууда профилактикалык чараларды өспүрүмдөргө медициналык жана психологиялык жардам көрсөтүү менен айкалыштыруу керек.

Негизги милдет - укук бузуу көрүнүштөрүнүн алдын алуу жана келип чыккан жагымсыз кесепеттерди жоюу. Кылмыштуулуктун алдын алуу ар тараптуу болушу керек, бардык профилактика субъекттеринин иш-аракеттерин координациялоо зарыл. Өспүрүмдү кылмыш жасагандыгы үчүн жазалоо үчүн санкцияларды кабыл алууда коомчулуктун ролу күчөтүлүшү керек. Жашы жете элек өспүрүмдөр арасындагы кылмыштуулуктун алдын алуунун социалдык механизмин карап чыгып, алдын алуу боюнча субъектилердин ишин координациялоонун зарылдыгын белгилей кетүү керек; өспүрүмдөр менен иштөөчү профилактикалык иш-аракеттердин субъекттерин туура кадрлар менен камсыз кылуу; жашы жете элек кылмышкерге таасир этүү чараларын кеңейтүү; республикалык жана аймактык деңгээлде кылмыштуулуктун алдын алуу программаларын түзүү; тийиштүү программалар үчүн жетиштүү каржылоону камсыз кылуу. Өспүрүмдөрдүн девианттык жүрүм-турумунун алдын алуудагы регионалдык аспект жергиликтүү деңгээлде көрсөтүлгөн темада болгон көрсөткүчтөрдүн өзгөчөлүктөрүнө (анын ичинде социалдык-экономикалык, саясий, адеп-ахлактык ж.б.) ылайыктуу чараларды көрүүгө мүмкүндүк бериши керек.

1. Жашы жете электердин девианттык жүрүм-турумунун патологиялык формаларынын терс динамикасын өзгөртүү коомдо жөнгө салынган мамилелердин туруктуулугу менен гана мүмкүн болот. Жаш муундардын кадимки физикалык, адеп-ахлактык жана руханий өнүгүүсүнө өзгөчө басым жасала турган саясатты жүргүзүү керек. Жаштар саясатынын негизги артыкчылыктарын көрсөткөн тийиштүү ченемдик актыны кабыл алуу керек. Ар бир өспүрүм үчүн ишенимдүү психологиялык коргоону түзүү, аны коомдук жактырылган иш-чараларга кошуу, анын укуктук жана психологиялык компетенттүүлүгүн жогорулатуу зарыл. Мамлекет өз

кезегинде өспүрүмдөрдү кылмыштуу кол салуудан коргоп, өспүрүмдөрдүн ден-соолугун коргоону камсыз кылышы керек.

2. Коомдук баалуу салттарды калыптандыруу, адамдар аралык мамилелерди гумандаштыруу зарыл. Буга жашы жете элек балдарды социалдаштыруунун негизги институттары көмөктөшүшү керек. Өспүрүмдүн кылмыштуу топко катышуусунун терс кесепеттерин жалпыга маалымдоо каражаттары аркылуу көрсөтүү, кылмыштуу кожоюндардын башын кетирүү, кылмыш-жаза мыйзамдарынын каада-салттарын жана ченемдерин өспүрүмдөргө эркин өткөрүп берүү үчүн тоскоолдуктарды түзүү керек. Массалык маалымат каражаттарындагы демонстрацияны, зомбулук, агрессиянын ырайымсыздыгын чектөө. Жашы жете элек өспүрүмдөр тарабынан девианттык көрүнүштөрдүн жашаруусуна байланыштуу, келечекте өспүрүмдөрдүн девианттык көрүнүштөрүнө бөгөт коюу максатында, 11-12 жаштагы өспүрүмдөргө жекече профилактикага өзгөчө басым жасоо керек.

3. Жашы жете элек өспүрүмдөрдүн укук бузуулары, баңгилик жана башка коомго каршы көрүнүштөргө каршы туруунун бирдиктүү тутумун түзүү керек. Жеке окуялар, ар кандай субъектилердин иш-аракеттери стихиялуу, мүнөзү боюнча жетишсиз татаал, региондогу конкреттүү кырдаалды талдоонун натыйжаларына негизделбейт, эпизоддук мүнөзгө ээ. Натыйжалуу профилактикалык иш-чара мектепке себепсиз барбаган, алкогольдук ичимдиктерди, баңги заттарды колдонгон өспүрүмдөрдүн ата-энелерине карата административдик жоопкерчиликти киргизүү талаптандырылышы зарыл. Деформациянын деңгээлине жараша өспүрүмдөргө карата социалдык көзөмөлдү жүргүзүү, өспүрүмдөр жоопкерчиликти сөзсүз болорун түшүнүп алышы үчүн, жоопкерчиликти күчөтүү чаралары алардын алгачкы кылмыштарды жасоо стадиясында кабыл алынышы керек. Психодиагностикалык борборлорду түзүү керек, алар компетенттүү органдарга белгилүү бир өспүрүм үчүн эффективдүү боло турган чаралар боюнча сунуштарды берет.

4. Баңгиликтин алдын алуу үчүн, ЖОЖдорго кабыл алынганда, мектептерде баңги заттарды колдонуу боюнча милдеттүү экспертизаны киргизүү. Анын үстүнө, өспүрүмдөргө баңги затын колдонуунун терсдиги жөнүндө түшүндүрүү керек, бул келечекте алардын карьерасына тоскоол болот; тактап айтканда, аларды мыйзам бузуучулар жөнүндө бирдиктүү компьютердик маалымат базасына киргизүү, бул өз кезегинде, жумушка орношууда, айдоочулук күбөлүк алууда терс таасирин тийгизиши мүмкүн. Жашы жете электердин иштери боюнча бөлүмдөрдүн, жашы жете электер үчүн комиссиялардын ишин федералдык бюджеттен каржылоо керек. Кесипкөй кадрлардын жетишсиздиги жана жашы жете элек өспүрүмдөр менен иштөө бөлүмдөрүнүн материалдык-техникалык жактан начар жабдылгандыгы, жетиштүү каржылоонун жоктугу девианттык жүрүм-турумдун алдын алууга терс таасирин тийгизет.

5. Өспүрүмдөрдүн девианттык жүрүм-турумунун профилактикалык иш-аракеттеринин субъекттерин тийиштүү кадрлар менен камсыз кылуу. Кесипкөйлүктү өркүндөтүүнүн алкагында кесиптик ар-намыс кодекстерин иштеп чыгуу, кызматкерлер ээ болууга тийиш болгон көндүмдөрдүн толук тизмесин камтыган квалификациялык мүнөздөмөлөрдү (профессиограммалар) иштеп чыгуу жана киргизүү зарыл (анын ичинде жашы жете электердин психологиясы, алардын өнүгүү өзгөчөлүктөрү, педагогикасы, кейс-менеджмент ж.б.). Азыркы учурда биздин өлкө жашы жете элек өспүрүмдөрдүн девиациясынын жогорку динамикасына туш болгонун эске алып, девианттык жүрүм-турумдун алдын алууда чет элдик тажрыйбаны эске алуу керек, буга чейин өспүрүмдөрдүн девианттык жүрүм-турумун жеңүү боюнча конкреттүү өнүгүүлөр камтылган. Жашы жете электердин девианттык делинквенттик жүрүм-турумун жеңүү үчүн жалпы жарандык коомдун катышуусу зарыл. Ошондуктан, девианттык жүрүм-турумдун алдын алуунун алкагында жигердүү жардам көрсөткөн ишкерлерди салыктардын бир бөлүгүн

төлөөдөн бошотуу маселесин мыйзам деңгээлинде чечүү үчүн мыйзам долбоорлоруна түзөтүүлөрдү кабыл алуу зарыл.

Ошентип, бүтүндөй коомдун күч-аракеттерин бириктирип, девианттык жана делинквенттик жүрүм-турумдун алдын алуунун алкагында тиешелүү мамлекеттик саясатты иштеп чыгып, мамлекеттик бюджеттен девианттык жана делинквенттик жүрүм-турумду жеңүү программаларын каржылап (кошумча программалар жергиликтүү бюджеттен каржыланууга тийиш), четтөөнүн конкреттүү түрлөрүнүн алдын алуу боюнча субъекттердин ажырагыс тутумун түзүү жана муну туура координациялоо иш-чаралар, туура каржылоо, аларды квалификациялуу кадрлар менен камсыз кылуу, коомду адеп-ахлактык жактан өркүндөтүү азыркы этапта өспүрүмдөрдүн девианттык жана делинквенттик жүрүм-турумунун коркунучтуу динамикасын төмөндөтөт.

АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ

1. Айхорн, А. Трудный подросток [Текст] - М.: Апрель Пресс, Изд-во ЭКСО - Пресс, 2001. - 304 с.
2. Агузумцян, Р.В. Психологические аспекты безопасности личности / Р.В. Агузумцян, Е.Б. Мурадян [Текст] // Вестник практической психологии образования. — 2009. — №1. С. 43–47.
3. Акутина, С.П. Проблема делинквентного поведения подростков в условиях общеобразовательной организации [Текст] / С.П. Акутина, А.А. Семавина // Молодой ученый. — 2016. — №8. С. 869-872.
4. Актуальные проблемы девиантного поведения (борьба с социальными болезнями): Ежегодник [Текст]/Рос, акад. наук. Ин-т социологии. М., 1995 – 200 с.
5. Баскакова, А. В. Психологическая характеристика подростка-правонарушителя [Текст] / А.В. Баскакова, М.В. Данилова // Молодой ученый. — 2014. — №8. — С. 914-917.
6. Божович, Л.И. Изучение мотивации поведения трудных подростков [Текст] / Л.И. Божович – М.: Просвещение, 2002. – 372 с.
7. Бондаревская, Е.В. Концепции личностно-ориентированного образования и целостная педагогическая теория [Текст] / Е.В. Бондаревская // Школа духовности. -1999. - №5. - С. 41- 66.
8. Белова Е.Г. Девиантное и агрессивное поведение подростков: гендерные различия [Текст] // Вестник магистратуры : электрон. версия журн. – 2015. – № 6-1 (45). – С. 125-128.
9. Божович Л.И. Проблемы формирования личности [Текст] /под ред. Д.И. Фельдштейна. -М., 1995. - 352 с.
10. Большой юридический энциклопедический словарь. 2-ое издание, переработанное и дополненное. – М.: Книжный мир. 2007. 792с.
11. Бодров В. А. Психологический стресс: развитие и преодоление. [Текст] / М.: ПЕР СЭ, 2006. 528 с.

12. Булатов, Р. М. Криминогенные городские территориальные подростково-молодёжные группировки [Текст]: уголовно-правовые и криминол. аспекты / Р. М. Булатов, А. В. Шеслер. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1994. – 155 с.
13. Булатов, Р. М. Шеслер А.В. Криминологическая характеристика и профилактика групповой преступности [Текст]: учеб. пособие / Р. М. Булатов, А. В. Шеслер. – Казань: РИЦ «Школа», 1999. – 50 с.
14. Буслаева Е.Л., Власова Н.В. Психокоррекция вербально-логического мышления у детей младшего школьного возраста с синдромом дефицита внимания и гиперактивности [Текст] / Психология обучения. – 2018. № 2. С. 16-26.
15. Власова Н.В. Психологические детерминанты Интернет-аддикции [Текст]//В сборнике: Цифровое общество как культурно-исторический контекст развития человека Сборник научных статей и материалов международной конференции. Под общей редакцией Р.В. Ершовой. – 2018. С. 67-71.
16. Васькэ, Е.В. Психолого-правовая оценка беспомощного состояния несовершеннолетних потерпевших от сексуального насилия [Текст] / Е.В. Васькэ, Ф.С. Сафуанов// Юридическая психология. – 2009. - № 3. - С. 16-20.
17. Вачков, И.В. Основы технологии группового тренинга. Психотехники [Текст]: Учебное пособие / И.В. Вачков. - 2-е изд., перераб. и доп. - М.: Издательство «Ось-89», 2001. — 224 с.
18. Волгуснова, Е.А. Особенности работы социального педагога с детьми девиантного поведения в школе [Текст] / Е.А. Волгуснова, И.А. Волгуснов // Вестн. Шадринского гос. пед. ун-та. – 2014. - № 2. – С. 71-75.
19. Выготский, Л.С. Педагогика трудного подростка [Текст] / Л.С. Выготский. – М.: Просвещение, 1984. – 210 с.
20. Гишинский, Я.И. Глобализация и девиантность в России. Глобализация в российском обществе [Текст] / ред. И. Елисеева. СПб.: "Нестор-История", 2008. -159 с.

21. Горохова, Е.Х. Проблема делинквентного поведения подростков [Текст] / Е.Х. Горохова, А.Б. Михалева // Международный студенческий научный вестник. – 2016. – № 5-1. – С. 7 – 9.
22. Грибанова Д.Я. Гендерные особенности склонности к девиациям в подростковом возрасте / Д.Я. Грибанова Н.Б. Парфенова [Текст] // Психолого-педагогические проблемы девиантного поведения личности: исследования, профилактика, преодоление : материалы Всерос. науч.-практ. конф. – Псков, 2020. – С. 54-59.
23. Гусева, А.В. Основные методы предупреждения правонарушений подростков в общеобразовательной школе [Текст] / А.В. Гусева // Вестник СамГУ. - 2011. - № 4 (85). – С. 261 – 266.
24. Джанибекова, Н. А. Особенности подросткового возраста и их влияние на правонарушения несовершеннолетних [Текст] / Н.А. Джанибекова, Ш.А. Зарипов // Молодой ученый. — 2013. — №7. — С. 357- 359.
25. Добренъков, В. И. Социология: т. 3: Социальные институты и процессы [Текст] / В. И. Добренъков, А. И. Кравченко. — М.: Инфа- М, 2009. — 292 с.
26. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии. [Текст] / - М. : Наука, 1991. - 576 с.
27. Ермаков, В.Д. Социально-правовая профилактика правонарушений несовершеннолетних, связанных с недостатками семейного воспитания. [Текст] / В.Д. Ермаков. – М., 2002. – 126 с.
28. Елфимова, Елена. Жизнь после развода. Живу, дышу, люблю [Текст] / Е. Елфимова. – М.: Эксмо, 2017. – 352 с.
29. Змановская, Е.В. Девиантное поведение личности и группы [Текст]: Учебное пособие / Е.В. Змановская, В.Ю. Рыбников. - СПб.: Питер, 2012. — 352 с.
30. Змановская, Е.В. Девиантология: (Психология отклоняющегося поведения) [Текст]: учеб.пособие / Е. В. Змановская. — М.: Академия, 2003. — 228 с.

31. Зубова, Р. И. Организация психосоциальной работы с подростками девиантного поведения [Текст] / Р. И. Зубова // Вестник Сыктывкарского университета. - 2003. - № 2. - С. 54-66.
32. Иванова Г.А. О некоторых особенностях девиантного поведения несовершеннолетних девушек / Г.А. Иванова, Н.В. Иванкова [Текст] // Вестник Омского регионального института. – 2018. – № 1. – С. 328-333.
33. История буржуазной социологии первой половины XX века [Текст] /М.С.Комаров, А.Б. Гофман, В.В. Пациорковский и др.; Отв. ред. Л.Г. Ионин, Г.В. Осипов. М.:Наука, 1979. -306с.
34. История буржуазной социологии XIX-начала XX вв. [Текст] / И.С. Кон,Е.В. Осипова, А.Б. Гофман и др.; Отв.ред. И.С. Кон. М.: Наука, 1979. - 344 с.
35. Каширский, Д.В. Субъективные ценности подростков с делинквентным поведением [Текст] / Д.В. Каширский // Психологические исследования. - 2013. - Т. 6. - № 32. - С. 8.
36. Калинин М.Ю. Беспризорность и правонарушения несовершеннолетних: обзор научных исследований [Текст] // Вопросы ювенальной юстиции. 2011. № 2. С. 3-6.
37. Калугин С.С., Калугин Я.С., Данилова Е.А. Укрепление семьи как основа профилактики преступности несовершеннолетних и преступности против несовершеннолетних [Текст] // Социально-экономическое управление: теория и практика. 2012. № 2. С. 51-52.
38. Касаткин В.Н., Симонятова Т.П., Манелис Н.Г. и др. Предупреждение насилия в школе [Текст] // Воспитание школьников. – 2007. – № 2. - С. 28-32.
39. Ковалев, В.В. Семиотика и диагностика психических заболеваний у детей и подростков[Текст] / В.В. Ковалев. -М.: Медицина, 1985. – 288 с.
40. Королева М.П. Особенности самоотношения девочек и мальчиков подросткового возраста с риском девиантного отношения [Текст] // Вестник

Московского государственного лингвистического университета. Образование и педагогические науки. – 2018. – № 1 (790). – С. 121-131.

41. Колосницына, М. Ю. Методика диагностики склонности к отклоняющемуся поведению [Текст] / М. Ю. Колосницына, Е. А. Кадацкая // Вестник МГЛУ. - 2011. - Вып. 7 (613). - С. 148 – 163.

42. Кукаркина С.К. Склонность к девиантному поведению юношей и девушек / С.К. Кукаркина, Е.Ю. Пьянова // Международный студенческий научный вестник: электрон. науч. журн. – 2016. – № 5-1. – С. 125-132.

43. Костяшкин, Э.Г. Трудовое воспитание и профориентация школьников [Текст] / Э.Г. Костяшкин.– М.: Просвещение, 2006. – 192 с.

44. Коповой, А.С. Формирование отклонений в поведении подростков под воздействием современного информационного пространства [Текст] / А.С. Коповой, О.В. Коповая, Е.В. Кравченко // Инициативы XXI века. - 2013. - № 1. - С. 71-73.

45. Ковтун, Г. С. Социология девиантного поведения. Классические теории девиантности: учеб. пособие [Текст] / Г.С. Ковтун. - Владивосток : Изд - во ДВГТУ, 2010.-142 с.

46. Криминальная патопсихология [Текст] / Ю.М. Антоян, В.В. Гульдан. - М.: Наука, 1991. - 248 с.

47. Кудрявцев, Б.С. Невоспитанный трамвай [Текст] / Б.С. Кудрявцев. - Южно-Уральское книжное издательство, 1986. – 111 с.

48. Куликова, Л.Н. Взаимосвязь саморазвития и общения личности в воспитательной системе образовательного учреждения [Текст] / Л.Н. Куликова. - Хабаровск, 1998. – 96 с.

49. Куттер, П. Современный психоанализ [Текст] / П. Куттер. – М.: Б.С.Г-Пресс, 1997. – 356 с. – (Современный психоанализ).

50. Кузнецова О.А. Безнадзорность – первый шаг в беспризорности [Текст] // Вестник магистратуры. 2014. № 12-3. С. 162-165.

51. Ковров В.В. Системный и комплексный подходы в профилактике отклоняющегося поведения учащихся в аспекте обеспечения психологической безопасности образовательной среды / В.В. Ковров [Текст] // Международный журнал психологии и педагогики в служебной деятельности. – 2018. – № 1. – С. 15-20.
52. Кыргызстандын мектептериндеги рэкетти алдын алуу. [Текст] / А. Кызалакова, Н. Турдубекова, А. Кокулова, М. Мундузбаева, Е. Гаврилова. Бишкек, 2011. 107 б.
53. Лелеков В.А. О некоторых особенностях криминологического рецидива несовершеннолетних // Вопросы ювенальной юстиции. 2012. № 4. С. 8-10.
54. Личко, А. Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков [Текст] / А.Е. Личко. - Изд. 2-е, доп. и перераб. - Л.: Медицина, 1983. - 256 с.
55. Логутенкова, А.С. Подросток XXI века [Текст]: тренинговая программа / А.С. Логутенкова. - Смоленск: Департамент Смоленской области по образованию и науке - 2009 – 66 с.
56. Майорова-Щеглова С.Н. "Социология детства" как элективный курс. Опыт преподавания [Текст] // Социсс. - 2003. - №6.-С. 109-113.
57. Макаренко, А.С. Коллектив и воспитание личности [Текст] / А.С. Макаренко. – М.: Просвещение, 1972. – 333 с.
58. Мертон Р. Социальная структура и аномия [Текст]// Социология преступности. Мертон, Р. Социальная теория и социальная структура / Р. Мертон - М. : Хранитель, 2006. - 873 с.
59. Мурзак Е.С. Преступность несовершеннолетних. Психологические особенности поведения несовершеннолетних преступников [Текст]// Профессиональное образование и общество. 2017. № 2. С. 285-294.
60. Монсон П. Лодка на аллеях парка. Введение в социологию. [Текст] - М., 1995. – 96 с.

61. Нестеров А.Ю. Особенности криминальной активности маргинальной подростковой среды: их факторы и пути предотвращения (вопросы теории и практики) [Текст]// *Общественные науки*. 2016. № 5. С. 235-254.
62. Николаева, Н.В. Функции педагогов по профилактике девиации у подростков в образовательном процессе [Текст] / Н.В. Николаева // *Среднее и профессиональное образование*. - 2010. - № 9. - С. 8 -10.
63. *Общественная безопасность в Свердловском районе города Бишкека. Анализ, приоритеты, меры профилактики*. [Текст] / Аналитический документ. – Гражданский союз: Бишкек, 2018. – 123 с.
64. *Обеспечение безопасности образовательной среды в школах Кыргызстана. Аналитическое исследование* [Текст] //Отв. ред.: Усенов С. – Б., 2019. – 186 с.
65. Овчарова, Р.В. *Практическая психология образования* [Текст]: Учеб.пособие для студ. психол. фак. университетов / Р.В. Овчарова. - М.: Академия, 2003. - 448 с.
66. Паатова, М. Э. Теоретико-методологический анализ социально-педагогических феноменов «девиантное поведение» и «делинквентное поведение» подростков [Текст] / М.Э. Паатова, С.Н. Бегидова, Н.Х. Хакунов // *Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 3: Педагогика и психология*. – 2012. – Вып. 1. - с. 14 – 23.
67. Парсонс Т. *Понятие общества: компоненты и их взаимоотношения* [Текст] // *THESIS*. Весна 1993. Т. 1. Вып. 2. С. 94-122.
68. Печенюк, А.М. Педагогические проблемы гуманитаризации образования в информационном обществе: проблемы, поиски, решения [Текст] / А.М. Печенюк, И.В. Карпова // *Педагогическое образование и наука*. – 2016. – № 2. – С. 95 – 97.
69. Пономарева, Т.А. Особенности девиантного поведения подростков: социокультурный аспект [Текст] / Т.А. Пономарева // *Инновационная наука*. - 2017. - № 03-1. – С. 254 – 257.

70. Протасова, И. Деятельность социального педагога по профилактике делинквентного поведения подростков в условиях общеобразовательного учреждения [Текст] / И. Протасова // Социальная педагогика. - 2008. - № 3. – С. 70-79.
71. Психологические механизмы регуляции социального поведения / Под ред. М.И. Бобневой, Е.В. Шороховой. - М., 1996. - 146 с.
72. Пятунин В.А. Девиантное поведение несовершеннолетних: современные тенденции [Текст] / В.А. Пятунин. – Москва: Центр содействия реформе уголовного правосудия, 2010. – 282 с.
73. Профилактика агрессивных и террористических проявлений у подростков [Текст]: метод. пособие / С. Н. Ениколопов и др. ; под ред. И. Соковни. - 2-е изд. - М.: Просвещение, 2005. - 157 с.
74. Профилактика безнадзорности и правонарушений среди несовершеннолетних [Текст]: практическое пособие для социальных педагогов, специалистов по социальной работе / авт.-сост. Л. Н. Смотровая, П. А. Шацков. - Саратов : Изд. центр «Наука», 2007. — 80 с.
75. Ракчеева, Ю. А. Делинквентное поведение молодежи как социально-экологическая проблема [Текст] / Ю.А. Ракчеева // Молодой ученый. — 2018. — №16. — С. 308-311.
76. Распопин Е.В., Колпачников В.В. Природа стресса: состояния внутриличностных напряжений: учеб. пособие [Текст] / Е.В. Распопин. Екатеринбург, 2005. 103 с.
77. Реан А.А. Асоциальное поведение несовершеннолетних как проблема психологии образования // Российский психологический журнал. 2005. № 3. С. 68-77.
78. Рогов, Е. И. Настольная книга практического психолога [Текст]: учеб. пособие: в 2-х кн. / Е. И. Рогов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Гуманит. Центр ВЛАДОС, 1999. – Кн. 2: Работа психолога со взрослыми. Коррекционные приемы и упражнения. – 480 с.

79. Рудакова, И.А. Девиантное поведение [Текст]: учебное пособие для студентов среднего профессионального образования / И. А. Рудакова, О. С. Ситникова, Н. Ю. Фальчевская. - Ростов-на-Дону: Феникс, 2005. – 156 с.
80. Савина, Н.Н. Зарубежный опыт предупреждения делинквентного поведения подростков [Текст] / Н.Н. Савина // Образование и наука. -2008. - № 3 (51). – С. 75 – 83.
81. Салмина А.В. Ценностные ориентации девушек-подростков с признаками девиации / А.В. Салмина, Д.В. Мясникова // Молодежь в меняющемся мире: вызовы современности: материалы IX Междунар. науч.-практ. конф. молодых ученых. – Екатеринбург, 2018. – Вып. 1. – С. 147-154.
82. Салморбекова Р.Б. Социальные и скрытые сироты в Кыргызстане. // Семья в современном мире. XI социологические чтения памяти В.Б. Голофаства Санкт-Петербург. Материалы Всероссийской научной конференции. 2019/ С. 302-306.
83. Семикашева И.А. Участие несовершеннолетних девушек в деятельности асоциально-криминальных групп: делинквентность и становление идентичности [Текст]// Российско-американский форум образования: электрон. журн. – 2012. – Т. 4, №1. С. 45-51.
84. Семенюк, Л.М. Психологические особенности агрессивного поведения подростков и условия его коррекции [Текст]: учебное пособие / Л.М. Семенюк. – М.: Флинта, 1998. – 96 с.
85. Семикин, Г.И. Профилактика асоциальных явлений и формирование здорового образа жизни молодежи [Текст]: учеб.пособие / Г.И. Семикин, Г.А. Мысина, А.С. Миронов ; Моск. гос. техн. ун-т им. Н.Э. Баумана. – М. : Изд-во МГТУ им. Н.Э. Баумана, 2014. - 111 с.
86. Смирнов, С. В. Безнадзорность и правонарушения несовершеннолетних: проблемы и пути их решения. Социальной обслуживание семьи и детей в России [Текст]: Материалы Всероссийской научно-практической

- конференции. - М.: Государственный научно- исследовательский институт семьи и воспитания, 2013. – С. 49 – 57.
87. Социальная работа [Текст]: учебное пособие / Под ред. В. И. Курбатова. Ростов-на — Дону: «Феникс», 2003. – 576 с.
88. Социология в России [Текст] / Под ред. В.А.Серова. 2-е изд. - М.: Изд-во Инта социологии РАН, 1998. - 696 с.
89. Социология: Учебник для вузов [Текст] / А.И. Кравченко, В.Ф. Анурин. – СПб.: Питер, 2008. 432с.
90. Соколова, Е.В. Систематика задержки психического развития у детей / Е.В. Соколова [Текст] // Логопед: научно-методический журнал. – 2008. – № 1. – С. 8–21.
91. Солдатов, Н.С. О взглядах на проблему девиантного поведения в среде 211 школьников / Н.С. Солдатов [Текст] // Социология образования. – 2007. – №.1. – С. 58–62.
92. Соловьева, С.В. Профилактика нарушений поведения умственно отсталых учащихся: учеб. пособие [Текст] / С.В. Соловьева. – Екатеринбург: УрГПУ, 2008. – 132 с.
93. Столин В. В. Семья в психологической консультации [Текст]/ Под ред. В. В. Столина, А. А. Бодалева. — Москва: Педагогика. 2000: 208 с.
94. Социальная работа с детьми группы риска. [Текст] / Н.Ф. Дивицына . – М.: Гуманитар.изд.центр ВЛАДОС,2008. – 351 с.
95. Татенко, В.А. Трудный подросток: причины и следствия/ Под ред. В.А. Татенко [Текст] / В.А. Татенко. – М.: Радянская Школа, 2008. – 156 с.
96. Телина, И.А. Социальный педагог в школе [Текст]: учеб.пособие для студентов вузов / И. А. Телина. – 2-е изд., стер. – М.: ФЛИНТА, 2013. - 265 с.
97. Фалькович, Т.А. Подростки XXI века [Текст] Психолого-педагогическая работа в кризисных ситуациях: 8-11 классы / Т.А. Фалькович и др. - М.: ВАКО, 2006. – 256 с.

98. Хабибулин, Р.Г. Девиантное поведение в женской среде [Текст] / Р.Г. Хабибулин, Д.А. Денисюк // Актуальные проблемы гуманитар. и социально-экон. наук. – 2015. - № 9-5-2. – С. 51-56.
99. Хечер, И. Классовый компромисс переходное общество, трансформация [Текст]// РЖ Серия «Социология», 1992 №3, С.12-19.
100. Чупракова, Н.Н. Свидетель и потерпевший – ребёнок. Специфика психологического сопровождения [Текст] / сборник научных трудов по итогам III международной научно-практической конференции «Основные вопросы теории и практики педагогики и психологии», Омск: Инновационный центр развития и образования науки, 2016. – 199 с.
101. Школьный рэкет: актуальность явления, профилактика и меры реагирования в Кыргызской Республике. [Текст] / Серия «Аналитика безопасности, №5». – Гражданский союз: Бишкек, 2016. 56 с.

Диссертация жана авторефераттар:

102. Гусева, Н.А. Профилактика аддиктивного поведения младших школьников с задержкой психического развития: автореф. дис. ... канд. псих. наук: 19.00.04 / Н.А. Гусева; Санкт-Петерб. гос. ун-т. – СПб., 2003. – 20 с.
103. Йокубаускайте, И.К. Психологические особенности агрессивного поведения детей 7-9 лет с задержкой психического развития: автореф. дис. ... канд. псих. наук: 19.00.10 / И.К. Йокубаускайте; Нижегород. гос. пед. ун-т. – Нижний Новгород, 2006. – 23 с.
104. Кондрат, Е. Н. Профилактика делинквентного поведения несовершеннолетних [Текст]: Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Специальность 12.00.08 - Уголовное право и криминология; Уголовно-исполнительное право /Е. Н. Кондрат; Науч. рук. Е. А. Костыря ; МВД России. Санкт-Петербургский университет. - СПб., 2005. -25 с.

105. Михайлов, А. П. Ювенальная делинквентность в условиях социальной транзисии: социокультурных анализ [Текст]: автореф. дис. ... д-ра социол. наук: 22.00.06 / А. П. Михайлов. – Ростов н/Д., 2006. – 344 с.
106. Мусаева, А. К. Фостерные семьи – как социальный институт в Кыргызской Республике [Текст]: автореф. дис. ... канд. социол. наук / А. К. Мусаева. – Бишкек, 2015. – 176 с.
107. Рустамова, Д. А. Кыргызстанда балдар үйүндө социалдык жетимдердин адаптацияланышы [Текст]: социол. илим. канд. ... дис. автореф. / Д. А. Рустамова. – Бишкек, 2016. – 25 б.
108. Салагаев, А. Л. Подростково-молодёжное территориальное сообщество делинквентной направленности как объект теоретического исследования [Текст]: автореф. дис. ... д-ра социол. наук: 22.00.01 / А. Л. Салагаев. – СПб., 2001. – 429 с.
109. Собкин, В. С. Динамика ценностных ориентаций в старшем школьном возрасте [Текст]: автореферат дис. ... доктора психологических наук: 19.00.13 / Рос. академия образования. - Москва, 1997. - 88 с.
110. Туриянский, И. Е. Социальный контроль подростково-молодёжной делинквенции: социологические концепции и практики [Текст]: автореф. дис. ... канд. социол. наук: 22.00.08 / И. Е. Туриянский. – Казань, 2004. – 174 с.
111. Чикишев, А. М. Девиантное поведение молодежи как одно из проявлений ее правосознания [Текст]: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 09.00.11 / А. М. Чикишев. – Иркутск, 1996. – 20 с.

Чет тилдеги адабияттар:

112. Aaron, R. Stages of development of sociological thought [Text]: per. с фр. / R. Aaron. – М.: Progress - University, 1993. – 607 p.
113. Weber, M. Basic sociological concepts [Text] / M. Weber // Weber M. Favorites of works / Compiled by, ed. and after. Yu.N. Давыдова; Predisl. P.P. Gatsdenko. M., 1990. – S. 602-643.

114. Voitenko, S.G. Criminological study of victims of deviant behavior [Text]: author's ref. dis. Dr. Law. Science: (12.00.08) / Acad. management of the Ministry of Internal Affairs of Russia. – M., 1997. – 23 p.
115. Gilinsky Ya.I. Sociology of deviant behavior as a specialized sociological theory. [Text] // SOCIS. 1991. №4. P. 58-65.
116. Durkheim, E. Method of sociology. On the division of public labor. [Text] / M., 1991. 243 p.
117. Durkheim, E. Norma and pathology [Text] // Sociology of crime: Sat.st. –M: Progress, 1966.- P. 39-44.
118. History of bourgeois sociology of the first half of the XX century [Text] / M. S Komarov, A. B Hoffman, W. W. Patsiorkovsky [et al]; отв. ed. L.G. Ionin, G.W. Osipov. – M.: Nauka, 1979. – 306 p.
119. History of bourgeois sociology XIX-beginning of the XX century [Text] / И. С. Сон, Е. В. Осипова, А. Б. Hoffman [et al.]; отв. ред. И. С. Сон. – М.: Nauka, 1979. – 344 p.
120. Hirschi, T. Causes of delinquency. [Text] / Berkeley: University of California Press, 1969. - 309 p.
121. Parsons, T. "General Theoretical Problems of Sociology" in the book "Sociology Today"[Text] / M.: 1965. 178 p.
122. Salmorbekova, R.B. Social and hidden orphans in Kyrgyzstan. [Text] // PEOPLE: International Journal of Social Sciences // February 2020. P. 11-12.
123. Sociology in Russia [Text] / Ed. VA Serova. 2nd ed. - M .: Izd-vo Inta Sociologii RAN, 1998.- 696 p.
124. Fromm, Z. Anatomy of human destructiveness [Text] / Z. Fromm // "Public sciences and modernity". – 1992. – № 3. – P.72-83.
125. Yadov, V. A. Sociological research: methodology, program, methods [Text] / V. A. Yadov. – M.: Publishing House "Samara University", 1997. – 158 p.

Интернет булактары:

126. В Бишкеке школьная драка закончилась смертью девятиклассника // Азаттык URL: https://rus.azattyk.org/a/kyrgyzstan_school_violence_dead/29971433.html (дата публикации: 30.05.2019).
127. Видео избиения девочки-подростка в Кыргызстане появилось в Сети // VB.kg URL: <https://www.vb.kg/375040> (дата публикации: 23.11.2019).
128. Дети в Кыргызстане: обзор ситуации // www.unicef.org URL: clck.ru/HNTxV
129. Доведение девочки до суицида. Повесилась еще одна участница скандала с видео // kaktus.media URL: https://kaktus.media/doc/374857_dovedenie_devochki_do_syicida_povesilas_esh_e_odna_uchastnica_skandala_s_video_pro_minet.html (дата публикации: 28.05.2018).
130. Драка школьников закончилась смертью // Радио Азаттык URL: <https://rus.azattyk.org/a/28249352.html> (дата публикации: 22.01.2017)
131. Исследование проведено Национальным институтом стратегических исследований и Детским фондом ООН (ЮНИСЕФ) в рамках совместного проекта «М-Репорт». <http://www.nisi.kg/139-m-report/412-nisi-molodezh-schitaet-cto-problemy-semejnego-vospitaniya-yavlyayutsya-prichinami-shkolnogo-reketa.html>
132. Коррекция девиантного поведения подростков: школа Родительского Мастерства [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://detki.guru/psihologiya-rebenka/deviantnoe-i-delinkvetnoe-povedenie-podrostkov.html> - дата обращения (01.11.2017).
133. Половина подростков в мире сталкиваются с насилием со стороны сверстников в школе // www.unicef.org URL: <https://clck.ru/HLrCE>
134. Суицид школьника в Майлуу-Суу // Радио Азаттык URL: <https://rus.azattyk.org/a/28904356.html> (дата публикации: 8.12.2017)

135. Сайт национального статистического комитета КР // <http://www.stat.kg/ru/>
136. ЮНИСЕФ: более трети подростков становятся жертвами издевательств в интернете // URL: <https://news.un.org/ru/story/2019/09/1362342> (дата публикации: 4.09.2019)
137. Жашы жете элек өспүрүмдөрдүн арасындагы кылмыштуулукту алдын алуу, пандемия учурунда калк менен иштөө боюнча эки күндүк семинар // URL: <http://www.ktrk.kg/kg/news/s/48175> (дата публикации 19.11.2020)
138. Ситуационный анализ положения детей в Кыргызской Республике . – The United Nations Children’s Fund (UNICEF): 2015. – С. 22.

Социологиялык изилдөөнүн программасы

Өспүрүмдөрдүн делинквенттик жүрүм-турумунун эң патологиялык формаларынын бири бул кылмыштуулук. Кылмыштуулуктун бардык көрүнүштөрүнүн ичинен юристтер, социологдор, психологдор жана табигый илимдердин өкүлдөрү тарабынан кылмыштуулук эң көп изилденген. Кылмыштуулук жана кылмыштуулук кылмыш мыйзамдарынын ченемдерине туура келбеген социалдык көрүнүш катары аныкталышы мүмкүн. Ошол эле учурда, коомдук тутумдун айрым подсистемалары үчүн, ал тургай бүтүндөй тутум үчүн жүрүм-турумдун социалдык стандарттары мыйзам ченемдеринен айырмаланышы мүмкүн. Бул учурда мыйзам чыгаруу ченемдерине карата девианттык мүнөзгө ээ болгон кылмыш-жосундар тиешелүү социалдык подсистеманын же бүтүндөй тутумдун социалдык ченемдерине карата девианттык болбойт. Четтөөлөрдүн коомдук таанылган нормага өтүү шарттарын аныктоо маанилүү, анткени социалдык системанын көпчүлүк мүчөлөрүнүн жүрүм-туруму социалдык нормалар менен аныкталат.

Бүгүнкү күндө кылмыштуу жүрүм-турумду коом патологиялык деп түшүнбөй калды. Калктын көпчүлүгүнүн маданиятын криминалдык, мыйзамсыз жүрүм-турумду кадимки нормага көтөрүү менен субмаданияттын бир түрү алмаштырууда. Маргиналдаштыруу азыр кадимки көрүнүшкө айланып баратат. Ошол эле учурда, жүрүм-турумдун кылмыш ченемдери мындан ары четтөө эмес, мыйзамдуу, альтернативдүү коомдук таанылган норма менен атаандашуу болуп саналат.

Жашы жете электер, америкалык криминолог В.Ландендин айтымында, ушул коомдо калыптанган негизги адеп-ахлак принциптерине ылайык жашашат жана акыры, инсандын жүрүм-турумун аныктоочу детерминанттар коомдо үстөмдүк кылган позицияны ээлеген баалуулуктар тутумуна көз каранды. Өспүрүмдөрдүн кылмышын эске алганда, эмоционалдык, психологиялык, адеп-ахлактык көз караштан алганда, алардын инсандыгы али

толук калыптана электигин унутпаш керек. Алардын көз караштары, ишенимдери айлана-чөйрөгө, коомдо болуп жаткан процесстерге жараша өзгөрүшү мүмкүн. Өспүрүмдөргө башка адамдардын таасири көбүрөөк болушу мүмкүн, алардын туруктуу мүнөзү, чынчылдыгы, эрктүүлүгү сыяктуу сапаттары анча байкалбайт. Мисалы, 20-кылымдын башында америкалык психолог С.Холл өспүрүмдөр "жаратылыштан келип чыккан контролсуздукту (психосексуалдык өнүгүү) жана маданияттан келип чыккан башкарылуучулукту (индивиддердин социалдык-маданий ченемдерге баш ийүүсү) айкалыштырган гибридин бир түрү" деп жазган.

Изилдөөнүн максаты - өспүрүмдөр арасында делинквенттик жүрүм-турумдагы балдардын кыргыз коомундагы сүрөттөлүшүн алып чыгуу.

Аталган максатка жетүү үчүн төмөнкүдөй милдеттер коюлган:

- өспүрүмдөрдүн жүрүм-турумдарына үй-бүлө, мектеп жана башка социалдык институттардын тийгизген таасирин анализдеп карап чыгуу;
- коомдун трансформация абалында өспүрүмдөрдүн делинквент жүрүм-турум маселелериндеги заманбап өзгөчөлүктөрүн аныктоо;
- Кыргызстандагы өспүрүмдөр арасында делинквенттик жүрүм-турумду алдын алуу боюнча социалдык механизмдерин иштеп чыгуу;

Социологиялык изилдөөнүн объектиси: өспүрүмдөр, анын ичинде делинквенттик жана девиянттык жүрүм-турумдагы балдар;

Социологиялык изилдөөнүн предмети (заты) - Өспүрүмдөрдүн делинквенттик жүрүм-турумга болгон көз караштары.

Изилдөөнү жүргүзүүнүн ыкмалары:

Бул изилдөө социологиянын сандык жана сапаттык ыкмаларын колдонууну талаптайт:

- Документтерди анализдөө, статистикалык маалыматтар, тема боюнча чагылдырылган эмгектер;
- Эксперттик байкоо (өспүрүм курактагы балдар)
- Респонденттер менен ар тараптуу маектешүү;

- Анкеталык интернет аркылуу 14 жаштан 17 жашка чейинки өспүрүм курактагы мектеп окуучуларын сурамжылоо, кластердик тандоо менен 400 мектеп окуучуларын тандоо;
- Ошондой эле автор жалпыга маалымдоо каражаттарына контент-анализ жүргүзгөн.

Инструментарий:

Изилдөө атайын иштелип чыккан сурамжылоонун негизинде жеке респонденттерден интернет аркылуу он-лайн менен жүргүзүлөт. Ар бир респондент болжол менен 20-30 мин. убакытты талап кыла турган суроолорго жооп беришкен. Сурамжылоодо респонденттерди тандоо кар топтоо (снежного кома) ыкмасы менен 400 өспүрүм сурамжыланат. Себеби, максатка жараша, Кыргызстандын көпчүлүк өспүрүм курактагы балдар карантинге байланыштуу он-лайн менен билим алып жаткандыктан изилдөөгө шарт түзөт. Методикалык топтун дээрлик ар бир өкүлү ушул топко кирген бир же бир нече адамдын атын атай алгандыгына негизделген. Ошондуктан, биринчиден, интервью берүүчүлөр биринчи респонденттерди издөө үчүн атайын ыкмаларды колдонушат, ал эми алар өз кезегинде дагы ким менен маектешүүгө болорун сунушташат. Натыйжада, респонденттердин саны кар күрткүсүндөй өсүүдө. Метод маектешүү жеринде кыйла чоң эркиндик менен мүнөздөлөт. Максаттуу топтун өкүлдөрүн башка ыкмалар менен табуу кыйын болгондо, респонденттердин жеткиликтүүлүгү чектелген жана аларга ишенимдүү адамдар аркылуу гана жетүүгө мүмкүн болгон учурда "кар тоголок" ыкмасы колдонулат.

Алынган маалыматтарды талдоо.

Сурамжылоонун негизинде чогултулган маалыматтардын жыйынтыгы атайын иштелип чыккан социологиялык SPSS–24 программасында талданат.

СУРАМЖЫЛОО

"Азыркы Кыргызстандагы өспүрүмдөрдүн мыйзамсыз жүрүм-туруму"
деген темадагы социологиялык изилдөөгө катышууңузду суранабыз.
**Сурамжылоонун максаты - азыркы Кыргызстандагы өспүрүмдөрдүн укук
бузуу аракеттерин изилдөө.**

Сизден төмөнкү суроолорго жооп беришиңизди өтүнөбүз:

1. Сураныч, Кыргызстандагы өспүрүмдөрдүн үй-бүлөсүнөн бөлүнүшүнө таасир этүүчү негизги үч себепти атап өтсөңүз?

A. _____

Б. _____

В. _____

2. Ата-энесинин камкордугусуз калган баланы кайда тарбиялоо керек деп ойлойсуз?

1. Туугандар
2. Балдар үйү
3. Фостердик үй-бүлө
4. Асырап алуу / асырап алуу
5. Камкорчулук жана камкордук
6. Патронаж
7. Насаатчылык
8. башка _____

3. Азыр Кыргызстанда жакыр үй-бүлөлөрдүн өспүрүмдөрүн тарбиялоонун кандай альтернативдүү формасы эң натыйжалуу деп эсептелет?

_____

_____

4. Сиз жүрүм-турумдун кайсы түрлөрүн делинквенттик деп атай аласыз?

- 1) мектептеги жүрүм-турум эрежелерин бузуу (сабактардын үзгүлтүккө учурашы, сабакка келбей калуу, тапшырмаларды аткаруудан баш тартуу);
- 2) үйдөн качуу;
- 3) оройлук, орой сөздөр;
- 4) спирт ичимдиктерин ичүү, мас болуу;
- 5) тамеки тартуу;
- 6) бейбаштык;

- 7) башкаларды кемсинтүү;
- 8) уурдоо;
- 9) баш ийбөөчүлүк, чоңдорду сындоо;
- 10) "чагымчыл" кийимдерди, зергер буюмдарын, чач жасалгаларын кийүү;
- 11) окууга терс мамиле;
- 12) мушташуу, денеге залал келтирүү;
- 13) баңги затын колдонуу;
- 14) башка _____

5. Ушул жүрүм-турумдардын кайсынысы Кыргызстанда өспүрүмдөр арасында басымдуулук кылат?

- 1) мектептеги жүрүм-турум эрежелерин бузуу (сабактардын үзгүлтүккө учурашы, сабакка келбей калуу, тапшырмаларды аткаруудан баш тартуу)
- 2) үйдөн качуу
- 3) оройлук, орой сөздөр
- 4) спирт ичимдиктерин ичүү, мас болуу;
- 5) тамеки тартуу
- 6) бейбаштык
- 7) башкаларды кемсинтүү
- 8) уурдоо
- 9) баш ийбөөчүлүк, чоңдорду сындоо;
- 10) "татаал" кийим кийүү
- 11) окууга терс мамиле;
- 12) мушташуу, денеге залал келтирүү
- 13) баңги затын колдонуу;
- 14) башка _____

6. Эмне үчүн, Сиздин оюңуз боюнча, өспүрүм мыйзамсыз деп эсептелген нерселерди кылат?

- 1) күчтүү таасирлерди алууну каалоо
- 2) кандайдыр бир оору
- 3) дүүлүгүүнүн жогорулашы, өзүн өзү башкара албоо
- 4) үй-бүлөдөгү жагымсыз кырдаал
- 5) көз карандысыздыкка жана көз карандысыздыкка умтулуу
- 6) ата-энелердин татаал педагогикалык кырдаалдарды жеңүү боюнча билимдеринин жетишсиздиги
- 7) академиялык артта калуу;
- 8) теңтуштар тарабынан көңүл коштук
- 9) чоңдордун сиздин кыйынчылыктарыңызды түшүнбөгөндүгү
- 10) баланын өзүнө ишенбестиги
- 11) сиздин жөндөмүңүзгө башкалардын терс мамилеси
- 12) стресстик жашоо кырдаалдары
- 13) жашооңуздагы социалдык-экономикалык кырдаал курч (коопсуздуктун начардыгы, ата-энелердин жумушсуздукту ж.б.)

- 14) массалык маалымат каражаттары аркылуу алынган зомбулуктун, ырайымсыздыктын, жазасыздыктын мисалдары
- 15) ата-энелердин ашыкча жумушка орношуусу
- 16) ата-энелер менен болгон чыр-чатактар
- 17) ашыкча ишеним

7. Эгер сиз өзүңүз чече албаган көйгөйлөргө туш болсоңуз, кимден жардам жана кеңеш сурайт элениз?

- 1) ата-эне
- 2) мектептин психологу;
- 3) социалдык педагог;
- 4) класс жетекчиси;
- 5) өспүрүмдөр менен иштөө инспектору;
- 6) дарыгерлер;
- 7) Мен муну өзүм жасай алам;
- 8) Мен жооп берүүгө кыйын болуп турам.

8. Мектеп окуучуларынын арасында жасалган кылмыштарга күбө болдуңуз беле?

1. ооба
2. жок
3. жооп бере албайм

9. Чоңдордун кийлигишүүсүн талап кылган мыйзамсыз жүрүм-турумдун кандай түрлөрү деп ойлойсуз?

- 1) мектептеги жүрүм-турум эрежелерин бузуу (сабактардын үзгүлтүккө учурашы, сабакка келбей калуу, тапшырмаларды аткаруудан баш тартуу);
- 2) үйдөн качуу;
- 3) оройлук, орой сөздөр;
- 4) спирт ичимдиктерин ичүү, мас болуу;
- 5) тамеки тартуу;
- 6) бейбаштык;
- 7) башкаларды кемсинтүү;
- 8) уурдоо;
- 9) баш ийбөөчүлүк, чоңдорду сыңдоо;
- 10) "татаал" кийим кийүү;
- 11) окууга терс мамиле;
- 12) мушташуу, денеге залал келтирүү;
- 13) баңги затын колдонуу;
- 14) башка _____

10. Сиздин оюңуз боюнча, жалпы кабыл алынган жүрүм-турум нормаларынан четтөө кандай натыйжаларга алып келет? _____

11. Ата-энелер өспүрүмдөрдү тарбиялоодо кандай көйгөйлөргө туш болушат?

---

13. Кыргызстанда жашы жете элек өспүрүмдөр менен иштөө инспекторлорунун өспүрүмдөр менен өз ара аракети канчалык деңгээлде өнүккөн? (шкала)

5	Эң жакшы	
4	Жакшы	
3	Канагаттандырарлык	
2	Канагаттандырарлык эмес	
1	Эң начар	

14. Кайсы үй-бүлө мүчөсү сизге көбүрөөк көңүл бурат?

1. апам
2. атам
3. экөө тең
4. чоң апам
5. чоң атам
6. эч ким

15. Кыргызстандын жашы жете элек өспүрүмдөр менен иштөө инспекторлорунун өспүрүмдөр менен иштөөсүнө баа берсеңиз?

5	Эң жакшы	
4	Жакшы	
3	Канагаттандырарлык	
2	Канагаттандырарлык эмес	
1	Эң начар	

16. Бош убактыңызды үй-бүлөнүз менен өткөрөсүзбү?

1. ооба
2. жок

17. Ата-энең сени урушабы?

1. ооба
2. жок

18. Алар урушса, канчалык адилеттүү?

1. демек, татыктуумун
2. адилеттүү
3. көпчүлүгү адилеттүү эмес, бирок маанайы начар, түшүнбөстүктөн урушат –
4. адилеттүү эмес
5. жооп бере албайм

19. Үй-бүлөңүз менен үйдө өзүңүздү жакшы сезесизби?

1. ооба
2. жок

20. Көйгөйлөрүңүз, ата-энеңиз менен болгон окуялар жөнүндө ачык айта аласызбы?

1. ооба
2. жок

21. Эмне үчүн ата-энеңизге айта албайсыз?

1. Мен ишенбейм
2. алар мени түшүнбөйт
3. Баарын өзүмдө сактаганым оң
4. Достор менен ачык гана сүйлөшө алам
5. ата-энелер менин көйгөйлөрүмдү жана тынчсызданууларымды байкабай жатышат –

22. Үй-бүлөңүздүн материалдык абалын кандай баалайт элеңиз?

1. Мыкты
2. орточодон жогору
3. орточо
4. ортодон төмөн
5. абдан татаал
6. Мен баа бере албайм

23. Ата-энең иштейби?

1. ооба экөө тең иштейт
2. жалгыз атасы
3. жалгыз эне
4. иштебейт

24. Сиз окуганды (мектеп, колледж, университет ж.б.) жактырасызбы?

1. ооба, бирок кээ бир сабактар оңой эмес
2. ооба, мен кыйналып жатсам дагы
3. жок, бирок кээ бир сабактар оңой
4. жок

